

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

На правах рукопису

ІВАНОВА ВІРА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 94 (470) „18/19”

**ВІЙСЬКОВА, НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА
ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ДРАГОМИРОВА
(1830–1905)**

Спеціальність 07.00.02 – „Всесвітня історія”

Дисертація на здобуття вченого ступеню
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Бережна Світлана Вікторівна
кандидат історичних наук, доцент

Харків – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукової розробки теми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	24
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	36
РОЗДІЛ 2. М. ДРАГОМИРОВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	43
2.1. Становлення професійного світогляду військового діяча.....	43
2.2. Діяльність на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу (1858–1869, 1878–1889).....	53
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ГЕНЕРАЛА У РОЗБУДОВІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ.....	71
3.1. Командування 14-ю піхотною дивізією (1873–1877).....	71
3.2. Керівництво Київським військовим округом (1889–1903).....	83
3.3. Участь у подіях російсько-японської війни 1904–1905 рр.	100
РОЗДІЛ 4. М. ДРАГОМИРОВ – ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, НАУКОВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ.....	109
4.1. Роль у громадському житті Російської імперії.....	109
4.2. Науково-публіцистичний доробок	144
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	167
ДОДАТКИ.....	201

ВСТУП

Нові реалії історичної науки вимагають переосмислення багатьох подій минувшини. При цьому необхідним є не лише виявлення заборонених чи спотворених фактів, оприлюднення альтернатив усталеним інтерпретаціям історичних картин, але й їх наповнення живими конкретними людьми. Життя окремих осіб допомагає глибше і якісніше розкрити сутність історичних подій, показати їх багатоаспектний мотиваційний зміст, вплив на свідомість сучасників та їх нащадків.

Водночас, українське суспільство дедалі більше потребує осмисленого духовно-інтелектуального орієнтиру у вирішенні екзистенціального питання співбуття людини і її країни, міри спорідненості окремого громадянина і його народу. Для нового покоління громадсько-політичних, творчих і ділових еліт це питання постає також і як проблема розуміння суспільної значущості своїх дій в історичному зв'язку минулого – сучасного – майбутнього. Історичні життєписи – від агіографічних творів до наукових біографічних досліджень – слугують у цьому сенсі важливою духовною опорою, допомагаючи співвідносити минуле покоління з прийдешнім, внутрішній світ „прадідів” – з власним світовідчуттям.

На окрему увагу заслуговує процес вироблення об'єктивного та виваженого розуміння багатовікових українсько-російських взаємозв'язків, яким, як у минулому, так і сьогодні, належить вагоме місце у житті слов'янських народів. Причому підвищений інтерес до перетинів українського і російського історико-культурних просторів спостерігається не лише у професійних сферах діяльності, а й на побутовому рівні спілкування пересічних громадян. Розв'язанню цієї проблеми у значній мірі слугують історичні біографічні дослідження.

Не менш важливими видаються сьогодні питання регіональної

політики, успішність якої є важливою умовою динамічного розвитку держави. Методи її реалізації повинні враховувати етнічну, соціальну, економічну, екологічну та історичну специфіку кожної конкретної території. У зв'язку з цим винятково корисним є звернення до раніше накопиченого в регіонах досвіду вирішення суспільно-політичних та економічних проблем. Важливе значення у вивченні означених питань мають біографічні дослідження, насамперед – аналіз ролі конкретних історичних діячів у розбудові того чи іншого регіону України.

Інший аспект актуальності теми дослідження полягає у вирішенні питання співвідношення ідей і життя діяча, який залишив після себе інтелектуальну спадщину. Сучасні біографісти слушно констатують, що без звернення до особистої історії людини не можна зрозуміти її світоглядну і наукову концепцію, виявити соціокультурний та інтелектуальний контекст її творчості, генезис міркувань, специфіку прийняття її творчої спадщини суспільством.

До постатей, життєписи яких відповідають означеним науковим, духовно-інтелектуальним та соціокультурним потребам сьогодення, належить уродженець м. Конотоп Чернігівської губернії (нині – Сумської області), видатний військовий і державний діяч, учений і педагог Михайло Іванович Драгомиров (1830–1905).

Офіцер лейб-гвардії Семенівського полку, професор кафедри тактики Миколаївської академії Генерального штабу, начальник 14-ї піхотної дивізії, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., начальник Миколаївської академії Генерального штабу, начальник штабу та командувач військами Київського військового округу, київський, подільський і волинський генерал-губернатор – такі головні віхи діяльності М. Драгомирова, переважна частина якої пов'язана з Україною. Втім, радянські дефініції міцно закріпили за М. Драгомировим статус російського військового діяча, чим, з одного боку, практично знівельовали його причетність до української історії; з

іншого – зігнорували особистісний ментальний чинник, що значною мірою позначився на специфіці діяльності М. Драгомирова.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної програми кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди у рамках теми „Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії” (номер державної реєстрації 0111U006440).

Мета дослідження полягає у вивченні змісту й ролі військової, науково-публіцистичної та громадської діяльності М. Драгомирова і реалізується у низці завдань:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, охарактеризувати рівень та повноту джерельного забезпечення досліджуваних питань;
- 2) простежити процес світоглядного та професійного становлення М. Драгомирова на тлі суспільно-політичних процесів у Російській імперії другої половини XIX ст.;
- 3) з'ясувати його здобутки і роль у становленні молодого покоління військовослужбовців 60-х рр. XIX ст., розбудові вищої військової школи у 80-х рр. XIX ст.;
- 4) визначити концептуальну основу його поглядів щодо створення армії нового пореформеного зразка;
- 5) окреслити основні напрямки громадської діяльності М. Драгомирова, в тому числі, розкрити значення національного чинника у реалізації його службових ініціатив;
- 6) визначити науково-публіцистичні інтереси генерала;
- 7) охарактеризувати його науково-публіцистичний доробок.

Об'єктом дисертаційного дослідження є військова, науково-публіцистична та громадська діяльність М. Драгомирова у контексті суспільно-політичних процесів у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження виступають зміст і напрямки його військової, науково-публіцистичної та громадської діяльності.

Хронологічні межі дослідження охоплюють роки життя М. Драгомирова (1830–1905). Такий хронологічний відрізок дає змогу цілісно систематизувати, осмислити й узагальнити роль діяча у військовому, науковому та громадському житті Російської імперії.

Територіальні межі дослідження охоплюють місця життя і служби М. Драгомирова, що знаходились в межах Російської імперії.

Методологічну основу дослідження складають принцип історизму, що дозволяє розглянути діяльність М. Драгомирова у взаємозв'язку з історичною реальністю, та принцип об'єктивності, покликаний уникнути суб'єктивних оцінок питань, що вивчаються. Задіяні загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, класифікація, узагальнення) та спеціально-історичні: історико-генетичний (послідовність розгляду становлення особистості й діяльності М. Драгомирова), проблемно-хронологічний (структура роботи), історико-типологічний (сутнісні характеристики діяльності М. Драгомирова), історико-порівняльний (визначення особистого чинника у виконанні службових обов'язків) і джерелознавчі (класифікації та критики джерел) методи дослідження.

Наукова новизна дисертації. *Вперше* в українській історіографії здійснено комплексне спеціальне вивчення життєвого і професійного шляху М. Драгомирова, простежено загальне ідейне підґрунтя його багатовекторної службової діяльності. Зокрема:

- систематизовано і проаналізовано історіографію і джерельну базу досліджуваної теми;
- визначено об'єктивні (виховне і навчальне середовище, суспільно-політичні процеси, що відбувались у Російській імперії в середині – другій половині XIX ст., досвід, набутий у закордонних відрядженнях) та суб'єктивні (особисті якості, світогляд) чинники особистісного і професійного становлення М. Драгомирова;

- розкрито зміст і значення діяльності генерала – педагога-практика на посадах викладача та начальника Миколаївської академії Генерального штабу;
- подано цілісну функціональну та особистісну характеристику М. Драгомирова – воєначальника; розкрито участь генерала у подіях російсько-японської війни 1904–1905 рр.;
- визначено роль діяча у громадському житті Російської імперії;
- здійснено комплексний аналіз науково-публіцистичної діяльності, складено бібліографічний покажчик праць діяча.

Поглиблено аналіз діяльності М. Драгомирова на посадах командувача 14-ю піхотною дивізією, командувача військами Київського військового округу, генерал-губернатора Південно-Західного краю.

Вдосконалено накопичену попередніми дослідниками фактологічну базу означеної наукової біографії.

Доведено, що значення діяльності М. Драгомирова не обмежується розробкою теоретичних положень тактики і військової педагогіки, а полягає також у низці практичних заходів (впровадженні нововведень у роботі з військовим контингентом, активній участі у громадському житті, в тому числі – у розвитку української культури і науки).

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчально-виховній та науково-дослідній роботі цивільних і військових навчальних закладів, підготовці енциклопедичних та спеціальних наукових видань, праць з регіонального туризму, у краєзнавчій та військово-патріотичній роботі.

Апробація результатів дисертації. Отримані результати оприлюднювалися на IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18–19 листопада 2011 р.); Другій Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми японознавства в Україні” (м. Харків, 23–24

листопада 2012 р.); VI Міжнародній науковій конференції „Инновации в технологиях и образовании” (м. Белово, 17–18 травня 2013 р.); XVII Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції „Военная история Северщины та Слобожанщины” (м. Харків, 15 грудня 2010 р.); II Всеукраїнській з міжнародною участю науковій конференції „Краеведство: научно-методический та практичний аспекти” (м. Суми, 15–16 червня 2011 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції „Сучасні тенденції сходознавства” (м. Харків, 18–19 травня 2012 р.); науково-практичній конференції „III Конотопські читання” (м. Конотоп, 25 жовтня 2012 р.), Дванадцятій науково-практичній конференції „Сіверщина в історії України” (м. Глухів, 29–30 травня 2013 р.); XVII Всеросійській науково-теоретичній конференції „Личность в политических, экономических и культурных процессах в российской истории” (м. Москва, 16–17 травня 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 14 публікаціях, 6 з яких опубліковано у фахових часописах України, 1 – у фаховому виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз даних, 7 – матеріали конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (323 позиції), додатків (8 позицій). Обсяг основного тексту дисертації – 166 сторінок, загальна кількість сторінок – 239.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Зважаючи на міжнародне визнання військового і педагогічного таланту М. Драгомирова, природним є той факт, що науковий доробок генерала став невід'ємною сторінкою історії розвитку російської військової думки. Разом з цим, праці, що відтворюють життєвий і службовий шлях М. Драгомирова, досить нечисленні й епізодичні. Така „безпам'ятність” історичної біографістики пояснюється доволі просто. Сучасники М. Драгомирова, не позбавлені суб'єктивних оцінок і позицій, небезпідставно вважали створення його життєпису справою майбутнього – неупередженого покоління істориків. Проте, реалії буття радянської історичної науки змушували шукати більш „гідних”, з класової точки зору, кандидатів на місце у державному пантеоні героїв. Тож повернення імені М. Драгомирова – не лише як „друга солдата”, а й переконаного монархіста і визначного державного діяча – відбулось лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Зважаючи на необхідність використання широкого кола наукових праць та багатовекторну тематику історичних питань, пов'язаних з іменем М. Драгомирова, доречно обрати проблемно-хронологічний принцип історіографічного аналізу та розділити усю опрацьовану базу на три групи:

- 1) праці, що містять аналіз військової діяльності, воєнно-теоретичних та педагогічних поглядів М. Драгомирова;
- 2) дослідження, присвячені його громадській діяльності;
- 3) публікації, що розкривають окремі аспекти науково-публіцистичної праці діяча.

При цьому аналізуються публікації, що з'явилися за життя діяча, праці радянської доби, історичні дослідження 1991–2014 рр.

До першої групи відносимо праці, що містять аналіз багатогранної діяльності М. Драгомирова – педагога і воєначальника, відповідні біографічні дані та відомості про особливості історичного середовища, в якому формувався, жив і працював генерал.

Суттєве значення для вивчення передумов особистісного та професійного самовизначення М. Драгомирова мають дослідження Г. Милорадовича [1, с. 156–158], публікації краєзнавців Сумщини А. Лазаревського [2], Н. Несвідоміної, І. Капустіної [3] та О. Козлова [4], які звернули увагу на традиції роду Драгомирових у виборі військової професії, подали окремі характеристики духовно-інтелектуального клімату в сім'ї майбутнього військового діяча.

Певною мірою питання професійного становлення М. Драгомирова під час навчання у Дворянському полку знайшло відображення у праці М. Гольмдорфа, що знайомить читача з історією заснування закладу та формування його педагогічного колективу, навчальними програмами, особливостями набору вихованців, їх розпорядком дня та побутовими умовами. М. Гольмдорф відзначає, що традиції, заведені у полку у 30-х – 40-х рр. XIX ст. (отже, і в період навчання М. Драгомирова), привчали вихованців до чіткого розподілу часу, акуратності й умінню підкорятися. Прізвище М. Драгомирова автор праці згадує двічі – оповідаючи про винятковий випадок його нагородження званням молодшого унтер-офіцера за відмінне навчання і поведінку, та у переліку випускників-відмінників, чий імена були занесені на почесну мармурову дошку полку [5].

У праці викладача Миколаївської академії Генерального штабу М. Гліноєцького розглянуто особливості навчальних програм, системи атестації, матеріальної частини на всіх етапах існування академії – від часу її заснування до 1882 р. Найбільшу цінність для нашого дослідження становлять розділи книги, присвячені часу перебування М. Драгомирова

серед вихованців академії (1854–1856 рр.) та на посадах викладача і начальника закладу (1859–1869 та 1878–1882 рр.). М. Гліноєцький відзначає, що в середині 1850-х рр. – після „Севастопольського погрому” – навчальний курс, штат та матеріально-технічна база академії зазнали значних позитивних змін, що підвищило рівень професійної підготовки офіцерів Генерального штабу, а молоді викладачі отримали можливість знайомитись із зарубіжним військовим досвідом. Саме в цей час у стінах академії отримав вищу військову освіту та розпочав службовий шлях М. Драгомиров. Автор називає його педагогом „чітко структурованого розуму”, під впливом якого з кінця 50-х рр. ХІХ ст. виховувалась військова спільнота країни. Окремий розділ книги присвячено розгляду адміністративних заходів, впроваджених М. Драгомировим у його бутність начальником академії: збільшення кількості її вихованців, змін у штаті і навчальних програмах, кількісного і якісного поповнення матеріальної бази [6]. Однак, потрібно зважати, що видана під патронатом академії праця М. Гліноєцького була написана в той час, коли заклад очолював М. Драгомиров. Тож, незважаючи на досить скупий щодо схвальних оцінок виклад матеріалу (відомо, що Михайло Іванович не заохочував славослів'я на свою адресу), маємо певний сумнів щодо абсолютної об'єктивності погляду автора на сучасний йому стан навчально-виховної роботи академії. Такий аналіз міститься у праці П. Гейсмана „Исторический очерк возникновения и развития в России Генерального штаба в 1825–1902 гг.”, що увійшов до складу багатотомника „Столетие Военного министерства”. Автор виокремлює низку недоліків у роботі академії „драгомировського” періоду, знаходячи їх витoki у незадовільній системі кадрової роботи усього Генерального штабу [7].

Перші праці, присвячені безпосередньо М. Драгомирову, також з'явилися за його життя. Спільним моментом у дослідженнях цього часу є інтерес до характеристики його як особистості, прагнення до створення психологічного портрету генерала. Так, автор публікації „Генерал Драгомиров чрез французские очки” розглянув працю „Mon régiment russe”

(„Мій російський полк”), що містить враження від знайомства з Київським військовим округом та командувачем його військами французького офіцера і романіста Ар-Рое. Іноземець наводить уривки бесід з генералом, у яких той пояснив гостю не лише свої військові теорії, а й філософські погляди на проблему людського натовпу і морального колективного життя, еволюцію свідомості маси [8].

Подібним чином автор публікації „Иностранец о ген. Драгомирове”, (його прізвище приховане за ініціалами А.Б.) проаналізував статтю датського поручика Рьопнінга у газеті „Militær Tidende”, де останній дав характеристику М. Драгомирову як командувачу військами Київського військового округу. Іноземний автор відзначає високу освіченість генерала, турботливість і одночасну вимогливість до підлеглих, доступність і простоту у спілкуванні. Між науковою та практичною діяльністю генерала Рьопнінг убачає нерозривний зв'язок: те, що М. Драгомиров пропонує на шпальтах військових видань, отримує дійсне застосування у справі виховання і навчання нижніх чинів. Серед воєнних праць М. Драгомирова автор надає особливого значення „Опыту подготовки частей к бою” та „Солдатской памятке” за їх лаконічність, ясність і глибину. Великою заслугою генерала автор вважає скорочення програми теоретичних знань на користь практичних занять і констатує високу результативність такого методу роботи [9].

У короткому нарисі І. Філіппенка наголошено на незламній вірності генерала суворовським ідеям, наполегливому прагненні впровадити їх у життя і сміливому протистоянні усталеній плац-парадній військовій системі та стратегам, „которые, не выходя из канцелярий, награждались орденами как за боевые заслуги” [10].

Першими до узагальнюючого аналізу положень воєнної доктрини М. Драгомирова звернулись його сучасники, військові діячі К. Адаріді, М. Бонч-Бруєвич, О. Лукомський, Е. Свідзінський, М. Ухач-Огорович та ін., які виступили проти численних звинувачень, висунутих на адресу генерала протягом та після невдалої для Росії кампанії на Далекому Сході [11–22].

Виходячи з даних їх публікацій, маємо змогу узагальнити ці звинувачення, звівши їх до чіткого тезисного ряду:

1) способи виховного впливу, запропоновані М. Драгомировим, (відмова від рукоприкладства, повага до особистості солдата і увага до його морального стану) розбестили солдат, підірвали дисципліну у військах і авторитет воєначальників, а відтак – зробили армію сприйнятливою до революційної пропаганди;

2) відродження суворовського принципу ведення війни „пуля дура, штык – молодець” веде до ігнорування сучасної військової техніки і, як наслідок, до великих людських втрат у бою.

Головну причину появи цих звинувачень апологети вбачали у помилковому тлумаченні основ учення М. Драгомирова. На їх спільну думку, пропаговане генералом „багнетне виховання” – тобто виховання вольових якостей такого рівня, який дозволив би солдату мати рішучість дійти до ближнього бою – не виключало, а лише указувало на ступінь необхідності використання вогнепальної зброї, яка має підготовче, але не вичерпне значення у бою.

В окремому циклі статей Е. Свідзінський скрушно констатував парадоксальність долі драгомировської школи, теоретична складова якої визнана і проведена в офіційні положення і статuti, а практична продовжує перебувати у забутті [20, с. 662–663]. На думку дослідника, причина цьому – переконання „строевых практиков”, котрі „боясь обнаружить свою несостоятельность в деле, ... часто бравируют отрицанием самого дела” [19, с. 134]. Такої ж думки дотримувався і О. Лукомський, який опрацював документальні (накази командувача військами Київського військового округу), публіцистичні та усні (розповіді, скарги, чутки й анекдоти) матеріали і переконався, що більшість звинувачень мала скоріше особистий, ніж ідейний ґрунт [16].

Своєрідним підсумком військової діяльності М. Драгомирова став нарис В. Рєзніченка, виданий у Чернігові до 10-ї річниці смерті генерала.

Зосередившись головним чином на характеристиці ідейних поглядів видатного земляка, автор підкреслює його прагнення захистити і підняти людську гідність рядових бійців, забезпечити їх моральні та національні потреби [23].

В цілому, тематичні дослідження кінця XIX – початку XX ст. підкреслювали унікальність – відносно загальноприйнятих – навчально-виховних поглядів М. Драгомирова, і неминучу – внаслідок інертності тогочасного армійського середовища – самотність генерала у пропагуванні і поширенні гуманістично-орієнтованих методів роботи з військовим контингентом.

Відзначимо, що серед праць цього часу була виявлена і відверто неохайна робота А. Сігова, що рясніє фактологічними помилками і некоректними зауваженнями щодо М. Драгомирова [24]. На ці недоречності у спеціальній статті звернув увагу М. Лачінов [25].

Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки після жовтневих подій 1917 р. визначили період „затишшя” у дослідженнях, присвячених М. Драгомирову. Це відобразилось у вкрай обмеженій кількості відомостей про генерала у літературі, яка до того ж інколи страждала на помилкові твердження. Зокрема, матеріал довідкової статті, вміщеної у XXIII томі „Большой Советской Энциклопедии” (1931 р.), вражає бідністю фактичного викладу та невиразністю характеристики значення спадщини М. Драгомирова, його ролі в історії країни. Автор статті стверджує, що М. Драгомиров, виходячи з власного переконання, що „війна це справа не стільки розумова, скільки вольова”, нехтував надбаннями військової промисловості – магазинними рушницями, телеграфно-телефонним зв’язком, перископом тощо. Така характеристика М. Драгомирова досить суперечлива і піддає сумніву можливість використання науково-практичного доробку генерала [26].

Не беручи до уваги вказаної енциклопедичної статті, довоєнна історіографія військово-теоретичних надбань М. Драгомирова обмежується

дослідженнями М. Бонч-Бруєвича, який у 1917 р. приєднався до більшовиків і в подальшому займав високі військові посади у лавах Червоної Армії [27]. У середині 40-х рр. ряд статей дослідника були опубліковані в журналах „Военная мысль” і „Военный вестник” [28–31]. Останньою тематичною працею М. Бонч-Бруєвича став датований 1944 р. рукопис „М. И. Драгомиров. Основы воспитания и обучения войск”, що готувався до друку, але так і не був опублікований і нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві. У скороченому вигляді ця праця побачила світ на сторінках „Военно-исторического журнала” в 1973 р. [32]. У своїх роботах дослідник проаналізував тактичні положення і військово-педагогічні методики М. Драгомирова. Головну заслугу генерала автор убачав у розподілі теорії тактики на ряд практичних методик застосування її у бою і доведенні цієї справи до прийомів показу предмету навчання. Першим у радянській історіографії М. Бонч-Бруєвич систематизував пропонувані М. Драгомировим керівні ідеї виховання і навчання військ та вимоги до бойової підготовки офіцерства.

Події Другої світової війни викликали природне пожвавлення інтересу дослідників до практичного досвіду і теоретичної спадщини військових діячів минулого, в тому числі М. Драгомирова. Відомо, що М. Калінін вважав його одним з „військових авторитетів” і в роки війни посилався на висловлювання генерала щодо ролі моральної стійкості у досягненні перемоги над ворогом [33, с. 406]. В умовах війни і, відповідно, нагальної потреби у пошуку методів підйому бойового духу армії, у 1940-х рр. з’явилися наукові дослідження С. Дмитрієва [34–35] та В. Дермана [36], в основу яких покладено аналіз військово-педагогічної концепції М. Драгомирова і перспективи її подальшого використання. Характерно, що дискусійне питання співвідношення холодної і вогнепальної зброї в бою у цих роботах відійшло на другий план: автори не наполягають на недоцільності пропагованого генералом „багнетного виховання”, що цілком

пояснюється тогочасною метою популяризації досвіду М. Драгомирова – сприяти формуванню армії, боєздатної за будь-яких умов ведення війни.

Тоді ж світ побачило унікальне історико - психологічне дослідження радянського психолога, основоположника диференційної психофізіології Б. Теплова. Аналіз психологічних якостей, які відрізняють видатних полководців, дозволив показати значення ряду розумових рис: досягнення цілого за одночасної уваги до деталей, здатність швидко приймати рішення, здатність передбачення розвитку подій; уміння поєднувати протилежні якості мислення: швидкості й неквапливості, обережності та сміливості, гнучкості й стійкості. Автор широко цитує твори М. Драгомирова, підкріплюючи їх власними науковими висновками, але не погоджується з поглядом генерала на волю і розум як дві різні якості, які функціонують окремо одна від одної, а відтак, і з теорією про властивий видатним воєначальникам примат волі над розумом. Б. Теплов висунув думку, що розумові здібності воєначальника – це не прояв виключно інтелекту, а єдність інтелектуальних, вольових та емоційних якостей [37, с. 228–231].

Подальше дослідження історичної фігури генерала припинилось у зв'язку із появою на сторінках журналу „Вопросы истории” статті „Против объективизма в исторической науке” (1948 р.), де в рамках боротьби з післявоєнними патріотичними настроями таврувалися спроби героїзації М. Скобелева, М. Драгомирова та О. Брусилова [38]. Поновлення інтересу, хоч і досить стриманого, до життєпису генерала відбулось лише після смерті Й. Сталіна.

У 1956 р. – єдиний раз за часів СРСР – світ побачила збірка вибраних творів М. Драгомирова (нині вона є бібліографічною рідкістю). Автор об'ємної передмови – військовий історик Л. Бескровний – вдався до ретельного аналізу військово-теоретичних та педагогічних поглядів М. Драгомирова, простеживши їх еволюцію на кожному етапі його службової біографії. Однак, виходячи з матеріалістичних позицій марксистської філософії, Л. Бескровний особливо критикує переконання

М. Драгомирова у тому, що військова справа залежить від психічного, а не матеріального чинника. „Драгомиров не понимал того, – зазначав Л. Бескровний, – что человек есть продукт общественных отношений, что со сменой материальных условий жизни меняется и человек” [39, с. 15]. Автор звернув увагу на „реакційний характер” висновків М. Драгомирова про незмінність людської природи, які, на його думку, мали на меті укріпити армію, запобігти проникнення у неї революційних ідей і зробити слухняним знаряддям у руках царизму [39, с. 8].

У 1973 р. побачила світ ґрунтовна монографія радянського військового історика П. Зайончковського. Аналізуючи освітній ценз, фінансове становище, кодекс честі, побутові умови, рівень і особливості професійної підготовки військовослужбовців кінця ХІХ – початку ХХ ст., автор підкреслює безкомпромісну позицію командувача військами Київського військового округу М. Драгомирова у вирішенні нагальних питань військової галузі, готовність відверто протистояти її усталеним, але неефективним традиціям. У тактичних поглядах М. Драгомирова П. Зайончковський убачає ряд недоліків (задля розвитку інстинкту самовідданості та пригнічення інстинкту самозбереження бійця генерал виступав проти самообкопування, залягання ланцюга під час наступу та використання гарматних щитів), спричинених недооцінкою ролі дедалі зростаючої сили військової техніки [40].

Автори праці „Русская военная мысль конца ХІХ – начала ХХ в.” розглянули основні принципи „академічної” та „російської” військових наукових шкіл, популярних у Росії рубежу століть. Окрему увагу приділено вагомій ролі М. Драгомирова – прихильника „російської” школи – у пропаганді вітчизняного досвіду ведення війни, теоретичних і практичних напрацювань П. Румянцева, О. Суворова та М. Кутузова. Водночас, як і Л. Бескровний і П. Зайончковський, дослідники наголосили на недооцінці М. Драгомировим вогневої техніки в бою [41]. Військовий історик Л. Зайцев підсумував радянську концепцію причинності цього факту: першорядність

„багнетного виховання”, пропагована генералом, витікала з нерозуміння значення прогресу технічного оснащення армії і переконання, що нові види зброї суттєво не вплинуть на тактику бойових дій [42]. Але найбільше уваги Л. Зайцев приділив військово-педагогічним поглядам М. Драгомирова. Дослідник, зокрема, синтезував положення навчально-виховної концепції генерала і напрацювання педагогічної методології ХХ ст., вивівши струнку систему принципів навчання солдат „за М. Драгомировим” [42].

До думки радянських істориків долучилися зарубіжні дослідники Брюс В. Меннінг, Гудрун Перссон та Гарі Вінсент Маланчук [43–45]. Останній присвятив постаті М. Драгомирова окреме дослідження і дійшов неоднозначних висновків: з одного боку, зроблений М. Драгомировим аналіз людської природи став серйозним науковим підґрунтям напрацьованої ним навчально-виховної системи, з іншого – його учення про примат духу зрештою виродився у догму, і щоб прийняти доводи своїх ідейних супротивників, йому довелося б відмовитись від власного світогляду. Незважаючи на ці недоліки, автор називає М. Драгомирова піонером військової психології, а його діяльність – безперечним прогресом у формуванні імператорської армії нового – пореформеного зразка, каталізатором соціальних змін для щойно звільнених кріпаків, які, проходячи через армію, раніше перебували в статусі рухомого майна військового відомства, а тепер відчули себе солдатами-громадянами [43].

Важливим внеском в історіографію питання стала праця В. Дурова, присвячена подіям російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та участі у них генерала М. Драгомирова. На основі архівних документів автор статті ретельно дослідив і проаналізував бойовий шлях воєначальника та очолюваної ним 14-ї піхотної дивізії. Разом з цим, В. Дуров звернувся до життєпису М. Драгомирова, залучивши для цього доволі широкий фактичний матеріал, а також спогади сучасників генерала: польового хірурга М. Пирогова, письменників В. Немировича-Данченка та В. Гіляровського. До безперечних переваг праці В. Дурова слід віднести й багате на деталі, але

цілісне за своїм змістом розкриття і пояснення історичних реалій, на тлі яких описується постать М. Драгомирова [46].

Новим етапом у дослідженні військової діяльності М. Драгомирова стали здобутки української та російської історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Першою пострадянською предметною публікацією стала робота О. Хорєва, яка мала яскраво виражений полемічний характер і, вочевидь, стала своєрідним закликком до гуманізації відносин у російській армії початку 1990-х рр. Дослідник, зокрема, порушив питання про фактичне забуття імені М. Драгомирова у військових училищах і академіях та підкреслив значення його ідей у боротьбі з кріпосницькими пережитками, безправ'ям солдат і кастовістю офіцерського корпусу Росії у другій половині ХІХ ст. [47].

До глибокого вивчення досвіду видатного генерала повернулись лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. У 2000 р. побачила світ колективна праця, присвячена духовній складовій військово-виховних систем О. Суворова та його ідейного наступника М. Драгомирова, що ознаменувала собою остаточний відхід істориків від матеріалістичної критики драгомировських військово-теоретичних положень [48].

Серед досліджень педагогічного напрямку цього часу слід відзначити дисертаційні праці російських учених Д. Земськова [49], О. Куршева [50], С. Рябова [51] та українських – В. Мухи [52] і О. Огнева [53], наукову розвідку В. Кожевіна [54]. Головна увага педагогів зосередилась на таких напрямках дослідження як: аналіз воєнно-теоретичних напрацювань М. Драгомирова, виявлення й оцінка основоположних принципів, форм і методів військового навчання у творчому доробку вченого, розкриття специфіки його поглядів на сутність, мету і завдання виховного процесу у контексті вимог до сучасних армій, розробка конкретних рекомендацій щодо практичного використання воєнно-теоретичних положень М. Драгомирова, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу в Збройних Силах України та Російської Федерації.

Другу групу праць складають дослідження громадської діяльності М. Драгомирова. Ці роботи досить нечисленні, до того ж більшість із них з'явилась на рубежі ХХ–ХХІ ст., коли з високопосадовців царської Росії було зняте радянське тавро „довірих агентів вищої влади”, „знарядь і провідників реакції” [55, с. 41]. Але вичерпна історіографія цього питання неможлива без загальних історичних досліджень специфіки державної інституції генерал-губернаторства імперської доби. До них, насамперед, відносимо роботи радянського історика М. Єрошкіна [56], української дослідниці В. Шандри [57], російських учених М. Долбілова, О. Міллера [58] та Л. Лисенко [59].

Першим до питання громадської діяльності М. Драгомирова звернувся В. Рєзніченко, який відзначив роль генерал-губернатора у лібералізації громадського життя трьох Південно-Західних губерній [23].

Розгляду економічних і політичних змін у Південно-Західному краї за часів генерал-губернаторства М. Драгомирова приділила увагу В. Шандра. Дослідниця окреслила напрямки діяльності начальника краю, означила його конструктивну роль у вирішенні соціально-економічних проблем, реформуванні місцевого управління, введенні земств, боротьбі з політичною поліцією [55, с. 344–348; 60, с. 8].

До з'ясування історичної ролі М. Драгомирова звернувся французький дослідник Даніель Бовуа. У контексті аналізу польсько-російських земельних взаємин в Україні автор монографій простежив лінію дій генерал-губернатора під час заворушень чиншовиків, відзначив її поміркованість та прагнення М. Драгомирова вирішити проблему безземелля у мирний спосіб, зокрема, шляхом переселення селян на вільні землі імперії [61–62].

Окремий пласт тематичних досліджень належить перу мистецтвознавців, що пояснюється близьким спілкуванням М. Драгомирова з представниками мистецької еліти Росії. Це, насамперед, нарис мистецтвознавця І. Зільберштейна. Оповідуючи історію взаємовідносин та співтворчості двох видатних людей свого часу – М. Драгомирова та І. Рєпіна,

автор першим у радянській історіографії торкнувся „неформального” боку особистості генерала, акцентувавши увагу на його моральних та інтелектуальних якостях, естетичних вподобаннях і духовно-культурній сфері життя. Автор відзначив, що на І. Репіна зустрічі з М. Драгомировим справили глибоке враження. Уривки репінських листів засвідчують змістовність і багатогранність їх бесід з питань мистецтва й літератури. На перший план виступають яскраві особистісні характеристики М. Драгомирова: відверта вдача, гостре безкомпромісне слово, незалежні погляди на життя [63].

Питання участі М. Драгомирова у створенні картини І. Репіна „Запорожці” розглянув В. Кравченко [64]. Мистецтвознавчі розвідки продовжив С. Побожій, який уточнив ряд вагомих фактів з життя М. Драгомирова та І. Репіна, простежив історію створення та подальшу долю портретів М. Драгомирова та С. Драгомирової, виконаних відомими художниками І. Репіним, В. Сєровим і З. Серебряковою [65–66].

До найбільш повних тематичних праць слід віднести синтетичні дослідження А. Матвієнка, що вийшли друком у виданнях „Український історичний журнал”, „Історія України”, „Пам’ять століть” на початку 2000-х рр. Автор відзначив ключові моменти біографії генерала, особливо ті, що свідчили про тісний зв’язок його професійного та особистого життя з Україною: родинне виховання на хуторі під Конотопом, службу в Одеському та Київському військових округах та на посаді начальника Південно-Західного краю, знайомство з відомими українцями, які сприяли розвитку його національних почуттів – істориками М. Костомаровим, М. Стасюлевичем, Д. Яворницьким, Д. Багалієм, В. Антоновичем тощо. А. Матвієнко розглянув погляди й ініціативи М. Драгомирова у галузі охорони здоров’я, освіти, податкової та земельної політики, культури та науки [67–69]. Окремий інтерес становить історико - біографічна повість А. Матвієнка „Михайло Драгомиров”, де подано найбільш повний життєпис видатного генерала. На жаль, у праці відсутній науковий апарат, який

дозволив би розглядати викладений матеріал як документально достеменний і використовувати його з науковою метою [70].

Третю групу тематичних досліджень складають праці, що розкривають окремі аспекти науково-публіцистичної діяльності М. Драгомирова. Це, зокрема, роботи П. Гейсмана [71], В. Лопатіна [72] та Б. Юзефовича [73], які подали власний погляд на дискусію М. Драгомирова і Л. Толстого. Автори неоднозначні у своїх оцінках висновків, зроблених генералом у праці „Война и мир Гр. Толстого с военной точки зрения” стосовно філософських міркувань видатного письменника. Водночас, критичне дослідження М. Драгомирова були визнано блискучим прикладом „протиотрути” від погляду на Л. Толстого як непогрішного у своїх думках і, разом з цим, від зневажливого ставлення до військових мислителів як таких, що апріорі не можуть мати таланту до розмірковувань.

Аналізу праці генерала „Очерки австро-прусской войны в 1866 году. С большим планом Кениггрецкого сражения” присвячена стаття Р. Ленкіна [74]. Автор подає роздуми М. Драгомирова щодо національного пруського характеру, оцінки постаті Отто фон Бісмарка, помилок пруського командування та причин поразки австрійської армії у війні. Співвідносячи ці спостереження з подальшою долею Германського союзу, Р. Ленкін робить висновок про ключову роль австро-прусської війни в об’єднанні розрізнених німецьких держав у Германську імперію, а міркування М. Драгомирова дораховує до найвагоміших джерел історичного аналізу цих подій.

Аналіз тематичної літератури показав, що науковці здійснили суттєву роботу щодо висвітлення військової, науково-публіцистичної та громадської діяльності М. Драгомирова. Неослабний науковий інтерес до постаті генерала засвідчив вагомість його ролі в історичному процесі, особливо – в утвердженні принципово нових для імперської ментальності посткріпосницької доби способів взаємодії у соціокультурному середовищі. Праці, що вийшли з-під пера сучасників М. Драгомирова – переважно публіцистичні за жанром – були спрямовані на популяризацію і апологію

практичного і теоретичного спадку генерала. Дослідження радянської доби підняли розробку проблеми на новий науковий рівень, але, зорієнтовані ідеологічними установками, обмежились вивченням суто військової діяльності генерала. Новітня українська і російська історіографія розгорнула широку роботу з вивчення його науково-педагогічної спадщини та повернула історії ім'я М. Драгомирова – державного діяча, українофіла, людину активної громадської позиції. Однак, цілком очевидно, що до сьогодні не отримано цілісного, систематичного дослідження, яке б узагальнило й обґрунтувало раніше виявлені та оприлюднило нові результати наукового пошуку з цієї проблеми.

1.2. Джерельна база дослідження

Необхідність детального і всебічного вивчення багатогранної діяльності М. Драгомирова спонукає до пошуку відповідної джерельної бази.

Виходячи з первісного походження та інформаційного наповнення тематично актуальних неопублікованих (архівних) та опублікованих джерел, віднесемо їх до п'яти окремих груп:

- 1) офіційні (діловодні та законодавчі) документи;
- 2) службові матеріали, що належать М. Драгомирову;
- 3) науково-публіцистичний доробок генерала;
- 4) матеріали преси;
- 5) документи особового походження (мемуари, щоденники, приватний епістолярій) сучасників М. Драгомирова.

Важливою складовою джерельної бази дослідження є офіційні (діловодні та законодавчі) документи. Матеріали з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, зокрема, фонду 442 „Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора” містять відомості про діяльність М. Драгомирова на посаді начальника Південно-Західного краю Російської імперії. Широкий спектр і різноплановість цих документів як за змістом питань, що в них розглядались, так і за кількістю осіб і установ, які вели листування з канцелярією генерал-губернатора, дозволяють віднести усю їх сукупність до найбільш інформативного джерела. Матеріали фонду свідчать, що до канцелярії надходили новини про усі значущі політичні, соціально-економічні й культурні події краю, які разом з цим вимагали аналізу, оцінки і, якщо потрібно, втручання найвищого регіонального посадовця. Останнє, власне, дозволяє реконструювати політичну позицію генерал-губернатора М. Драгомирова, відповідно до якої спрямовувалось різнобічне життя Південно-Західного краю упродовж 1898–

1903 рр. Серед документів канцелярії – звіти і поточні повідомлення від губернаторів та установ (навчальних округів, жандармських управлінь, судових палат, громадських організацій тощо), а також копії листів самого М. Драгомирова, адресовані підлеглим і центральним урядовим інстанціям [75–91].

Певну інформацію про факт включення генерал-губернатора М. Драгомирова у процес боротьби з революційними угрупованнями подає фонд 274 „Київське головне жандармське управління” Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [92], документи якого включають доноси, протоколи дізнань, зразки листівок та іншої нелегальної літератури революційних організацій і партій.

Матеріали фонду „Николаевская академия Генерального штаба” (ф. 544) Російського державного військово-історичного архіву зберігають відомості про перебування М. Драгомирова на посадах викладача і начальника означеного закладу. Серед документів, що фіксують діяльність М. Драгомирова як викладача академії у кінці 50-х – 60-х рр. XIX ст. – накази про його зарахування на посади ад’юнкта-професора, в.о. професора та професора тактики; накази, інструкції та листи з приводу закордонного відрядження молодого педагога у 1858–1859 рр., записка останнього з детальним описом власного бачення мети й завдань роботи за кордоном та звіти про її виконання, характеристики М. Драгомирова як викладача, складені тодішнім начальником закладу О. Леонтьєвим тощо [93–100].

Другий період служби М. Драгомирова у стінах академії (1878–1889 рр.) репрезентують документи про зарахування генерала на посаду начальника закладу, його головування на екзаменах з військових дисциплін, що їх складав великий князь Павло Олександрович, матеріали міжвідомчих листувань, журналів засідань ради академії тощо [101–104]. Ряд документів фонду, датованих 1905 р., містять розпорядження з приводу смерті колишнього начальника академії, листування із його вдовою С. Драгомировою [105].

Найбільш повними і точними у фактологічному плані є послужні списки М. Драгомирова, де зафіксовано основні біографічні дані генерала: дата і місце народження, соціальний стан, склад сім'ї, місця і терміни навчання й служби на кожній із посад, відомості про відрядження та доручення, отримані чини, відзнаки, нагороди тощо. Дисертанткою опрацьовано кілька послужних списків М. Драгомирова, в тому числі – останній, складений у 1903 р. і збережений у згаданому фонді Российского государственного военно-исторического архива (див. додаток В) [101, арк. 7–15].

Фонд „Главное управление военно-учебных зведений” (ф. 725) Российского государственного военно-исторического архива зберігає одиничні й тематично розрізнені документи, пов'язані з особистістю генерала. Це, насамперед, вперше введена автором у науковий обіг справа про трагічну загибель 17-річного сина М. Драгомирова Олександра, яка нарешті дозволила зняти давно існуюче у працях істориків розходження у життєписі родини Драгомирових і виявити, що генерал мав сім синів, двоє з яких носили ім'я Олександр [106]. У цьому ж фонді збереглися матеріали справ за 1906–1907 рр. про запровадження стипендії імені М. Драгомирова у Володимирському Київському кадетському корпусі та включення посмертного видання написаного вченим підручника тактики до категорії навчальних посібників для військових училищ [107–109].

Цінний за змістом фактичний матеріал зберігає „Полное собрание законов Российской империи” (далі – ПСЗ). Зокрема, завдяки тому, що до перших двох видань збірника нормативних актів потрапляли не лише правничі документи, а й управлінські розпорядження різного виду, які мало відповідають сучасному розумінню закону, в ПСЗ включено накази та інструкції, видані з приводу від'їзду М. Драгомирова у закордонне відрядження [110, с. 989–990]. Важливим джерелом вивчення адміністративної діяльності М. Драгомирова слугують включені до ПСЗ нормативні документи, що визначали права і обов'язки генерал-губернаторів

та Положення про управління земським господарством Південно-Західного краю, введене за наполегливих ініціатив його керманіча [111, с. 260–264; 112, с. 60–62; 113, с. 334–353].

Бойовий шлях генерала М. Драгомирова знайшов своє детальне відображення на сторінках виданих у 1898–1899 рр. 5-го і 23-го випусків 97-митомної праці Військово-історичної комісії Головного штабу „Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 рр. на Балканском полуострове” [114–115]. Увага дослідників до участі 14-ї дивізії та її начальника М. Драгомирова у війні 1877–1878 рр. не випадкова: саме ця бойова частина стала в авангарді військ Балканського фронту і першою здійснила переправу на ворожий берег Дунаю. Основу збірки складають численні документи – накази, звіти, донесення, польові записки, диспозиції, які відтворюють хід підготовки дивізії до війни, перебіг походу та військових операцій.

„Сборник” достатньо повно, конкретно і різнобічно відображає участь М. Драгомирова у подіях війни. Подається опис підготовки дивізії до походу, щоденного руху бойової частини до місця переправи, труднощів життя в походах та способів їх подолання. Так само ретельно розглянуто організацію М. Драгомировим операції з форсування Дунаю. Видання цитує сповнене патріотичних почуттів звернення М. Драгомирова до рядових перед боєм за Систовські висоти, відзначає щире єдність „отця-командира” із підлеглими, особливо рядовими бійцями, уміле керівництво частинами під час переправи та битв на ворожому березі. Проте, як продукт свого часу, виконаний „на державне замовлення”, праця не позбавлена певного чиношанування й перебільшення в бік героїзації. Наприклад, дещо курйозним видається факт розходження опису рекогносцировки біля місця переправи у „Сборнике” та щоденнику самого М. Драгомирова. Якщо перший констатує, що вказівка звернути увагу на роль сонячного освітлення при пересуванні військ надійшла М. Драгомирову від головнокомандуючого армією великого князя Миколи Миколайовича (старшого) [115, с. 156], то у другому зазначено, що

це була власна здогадка М. Драгомирова, якою він поділився з головнокомандуючим [116, с. 91]. Подібна тенденційність вимагає порівняння матеріалів „Сборника” з архівними документами, мемуарними свідченнями та матеріалами наукових досліджень.

Значний інформативний потенціал мають опубліковані матеріали, що утворюють другу групу тематичних джерел. До них відносимо службові документи, що належать перу самого М. Драгомирова і містять його аналітичну оцінку щодо низки історичних явищ і подій. Так, значний інтерес для характеристики організації навчально-виховного процесу у військах мають накази М. Драгомирова – командувача військами. До джерел даної групи відносимо і звіт генерал-губернатора Південно-Західного краю імператору Миколі II, датований січнем 1901 р. і присвячений огляду соціально-економічної та політичної ситуації в регіоні за період 1899–1901 рр. Наразі примірник документу зберігається в Российской государственной библиотеке (м. Москва) [117]. По суті, він став основою для з’ясування напрямів, форм і методів діяльності генерал-губернатора, сконцентрувавши у собі інформацію про найвагоміші проблеми розвитку регіону і думки посадовця щодо способів їх конструктивного подолання.

Третю групу джерел складає науково-публіцистична спадщина М. Драгомирова. На першочергову увагу заслуговують такі його дослідження як „Очерки австро-прусской войны 1866 г.” [118], „Учебник тактики” [119], серія науково-публіцистичних статей „Наши делишки” [120–133]. Суттєву складову джерельної бази становлять полемічні праці та адресовані М. Драгомирову відкриті листи його ідейних опонентів, що дають можливість відстежити хід і результат публічних дискусій, пов’язаних з іменем генерала. Це полемічні праці генерала „Война и мир гр. Толстого с военной точки зрения” [134], „Огнепоклонство, доведенное до идолопоклонства” [135], „О значении воинского сословия в государстве” [136], відгук єпископа Новомиргородського Димитрія (Сперовського) на

нарис М. Драгомирова „Жиды, или так называемые русские Моисеева закона” [137] та інші.

Основний тематичний пласт документів деталізується матеріалами четвертої групи джерел – преси кінця ХІХ – початку ХХ ст. Журнали „Разведчик” [138–144], „Исторический вестник” [145–146], „Отечественные записки” [147], газети „Киевлянин” [148], „Киевская газета” [149], „Киевские отклики” [150], „Неделя” [151], „Русский инвалид” [152], „Русский паломник” [153], „The New York Times” [154–159] публікували поточні новини з життя генерала: участь у офіційних заходах, візити за кордон, розпорядження, промови, посвяти з нагоди ювілеїв – звісно, з позитивними відгуками на його військову, громадську та науково-публіцистичну діяльність.

Значну цінність для вивчення біографії М. Драгомирова становлять матеріали особового походження. На відміну від документальних джерел це більш суб’єктивні свідчення людей, які були знайомі з М. Драгомировим і занотували свої враження (і оціночні судження) у щоденниках, листах і спогадах. У нашому випадку вони мають важливе значення, оскільки сам М. Драгомиров не залишив ніяких автобіографічних записів. Виняток становить нечисленний епістолярій, адресований дружині та певному колу наближених осіб, а також відомості про деякі події з життя генерала, записані з вуст самого М. Драгомирова його вихованцем, в подальшому – чернігівським губернатором Є. Андрієвським, дружиною генерала С. Драгомировою та його зятем, видатним російським воєначальником О. Лукомським.

Мемуари не подають вичерпної біографії М. Драгомирова, відображаючи, головним чином, український період життя генерала (тобто час перебування на посадах командувача військами Київського військового округу та київського, подільського і волинського генерал-губернатора), коли його ім’я набуло широкої слави, а професійні обов’язки зблизили з широким колом військових, громадських і культурних діячів того часу.

Ряд автентичних творів присвячений виключно постаті воєначальника. Особливий інтерес становить серія мемуарних нарисів Є. Андрієвського [160–175]. Його спогади, опубліковані у журналі „Русская старина” протягом 1908–1913 рр., охоплюють значний пласт життя і діяльності М. Драгомирова: навчання у Дворянському полку, службу на посаді викладача Михайлівського артилерійського училища, перебування у штабі пруської армії під час австро-пруської війни 1866 р., участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., діяльність як командувача військами Київського військового округу та київського, волинського й подільського генерал-губернатора. Втім, вони не містять цілісних біографічних даних, подаючи окремі уривчасті розповіді. Загальною особливістю спогадів Є. Андрієвського є їх зосередженість на внутрішніх світоглядних позиціях М. Драгомирова, його роздумах та вподобаннях. Так, автор підкреслює внутрішню зібраність М. Драгомирова і наполегливість у навчанні в юнацькі роки, відзначає виняткову щирість і педагогічний талант у роботі з юнкерами Михайлівського артилерійського училища, аналітичні та організаторські здібності у співпраці з підлеглими, увагу до моральності й постійної самоосвіти воєначальників як визначального фактора успішності армії в бою. „Одной из песчинок, которая через десяток лет на весах П. Столыпина, перевесила в сторону дарования Юго-Западному краю земских учреждений” Є. Андрієвський називає ініціативу М. Драгомирова щодо введення земського самоуправління в Київській, Волинській і Подільській губерніях [173, с. 586].

Заслуговують на увагу й спогади дружини М. Драгомирова – Софії Абрамівни Драгомирової (Григорович), видані у 1912 р. у трьох номерах журналу „Исторический вестник” під загальною назвою „Радецкий. Скобелев. Драгомиров” [116]. Характеризуючи особистісні риси та взаємовідносини визначних воєначальників, героїв російсько-турецької війни 1877–1878 рр., С. Драгомирова наголошувала, що основним орієнтиром у їх житті та діяльності виступали моральні імперативи: поняття про людську

гідність, військовий обов'язок, відданість Батьківщині. Власні спогади дружина генерала ілюструє уривками з фронтових листів генералів М. Драгомирова, М. Скобелева, М. Петрушевського.

Голова Російського театрального товариства В. Кривенко змалював близьке оточення генерала під час його життя в Петербурзі, навів цитати особистих листів, що ілюструють критичне ставлення М. Драгомирова до подій на Далекому Сході у 1904–1905 рр. [176]. Спогади про огляди та маневри військ Київського військового округу на чолі з їх командувачем М. Драгомировим залишили вихованець Чугуївського піхотного училища барон Гіллесем [177], ад'ютант генерала А. Ржевуський [178] та автори під ініціалами А. Л. [179], Б. Б. [180], Г. Т. [181], псевдонімом Прицел [182]. У нарисах видавця В. Березовського відобразилися спомини про М. Драгомирова, зокрема, враження від відвідин родової садиби генерала у Конотопі [183–186]. Останні дні життя генерала описані у спогадах його помічника, редактора видань „Военный сборник” і „Русский инвалид” М. Лачінова [187]. Загальний погляд на внесок генерала М. Драгомирова у розбудову військової справи подав В. Сахаров [188]. Певною мірою цей комплекс невеликих за обсягом і дещо ностальгічних за настроєм мемуарних нарисів (більшість із них вийшла після смерті М. Драгомирова і була видана до пам'ятних дат) підкреслюють унікальність розумових і вольових здібностей, особистісної та управлінської культури, моральних і ділових якостей генерала.

Дитячі та юнацькі роки М. Драгомирова знайшли відображення у спогадах О. Лазаревського та Л. Кедріної [189–190]. Деякі факти бойової біографії генерала представлені у свідченнях учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр. О. Духоніної [191], Р. Ліпранді [192], М. Максимова [193], Ф. Міняйла [194], О. Остапова [195], П. Паренсова [196], М. Садовського [197], С. Соболева [198]. Значна частина цих матеріалів торкається постаті М. Драгомирова лише побіжно, в загальному контексті авторського сюжету, але виключно у позитивному ключі. Їх безперечна

перевага – у майстерній передачі важкої, гнітючої атмосфери війни, що стала індикатором справжності духовних та розумових сил генерала.

Значний інтерес для вивчення життєвого шляху та ідейних поглядів М. Драгомирова становлять мемуари генерал-лейтенанта О. Лукомського [199–200]. На основі власного досвіду службової співпраці та особистих взаємовідносин (протягом 1897–1903 рр. О. Лукомський служив у Київському військовому окрузі під керівництвом М. Драгомирова, а з 1901 р. був одружений на його доньці Софії) мемуарист подає маловідомі факти з біографії генерала, характеристику його стилю керівництва, службових і неформальних стосунків з представниками імператорської родини, військових та цивільних кіл Києва й Петербурга. Особливо ретельно О. Лукомський оповідає про конфлікти М. Драгомирова з вищим командним складом, звинувачення генерала у „потуранні солдатам” та „підриві дисципліни” в окрузі. Автор спогадів наполегливо доводив, що основною причиною усіх непорозумінь була не алогічна прискіпливість командувача, а недбалість офіцерства у роботі з ввіреними частинами, яку М. Драгомиров як справедливий очільник викоріняв рішуче і наполегливо. Так само О. Лукомський вдається до спростування звинувачень М. Драгомирова у перешкоджанні технічному переоснащенню армії і зневажливому ставленні до вогневої зброї, опонуючи при цьому автору статті „Новое оружие и новая тактика”, надрукованої у білоемігрантському журналі „Двуглавый орел” у 1929 р. [200, с. 123–124].

У мемуарах генерала А. Денікіна „Старая армия. Офицеры” відображено побут армійського середовища кінця XIX – початку XX ст. – начальних закладів, військових частин провінції та столиці, солдатської маси та офіцерських кіл [201]. При цьому автор неодноразово звертається до подій, пов’язаних з іменем М. Драгомирова. Останній виступає у спогадах як безперечний військовий авторитет, воєначальник, чия діяльність становила еталон моральної та розумової тверезості, активний противник роз’єднаності солдатського й офіцерського контингенту. Як стверджує А. Денікін, вплив

особистості М. Драгомирова на маси був настільки великий, що його тлумачення різних питань армійської служби і побуту часто сприймалися як положення статуту [201, с. 196].

До інформативних мемуарних творів варто віднести й „Воспоминания” В. Сухомлінова – одного з близьких соратників М. Драгомирова за часів його служби в Петербурзі та Києві. Його спостереження дозволяють говорити про високий рівень авторитетності імені М. Драгомирова серед петербурзької та київської громадськості, порушують питання інколи непростих взаємин генерала з представниками імператорського двору, урядовими та військовими колами [202]. Про М. Драгомирова як людину незалежну у своїх поглядах згадує у своїх „Воспоминаниях” С. Вітте [203]. Мемуаристи М. Мардарьєв та О. Спиридович зробили акцент на протистоянні генерал-губернатора „охоронним” тенденціям уряду [204; 205].

Біографічні факти про київський період життя М. Драгомирова додав український громадський діяч, видавець і публіцист Є. Чикаленко [206]. Автор „Спогадів” описав участь генерал-губернатора у розвитку громадського та культурного руху в Україні кінця XIX – початку XX ст. Мемуарист підкреслив ліберальність М. Драгомирова, який проявляв свою індивідуальність всупереч установленим традиціям самодержавного урядування, відзначив його тісні дружні зв'язки з В. Антоновичем, П. Житецьким, В. Науменком та іншими представниками української інтелігенції.

Таким чином, більшість сучасників свідчить про М. Драгомирова як високопрофесійного військового і громадського діяча, людину самостійного розуму, практичної думки, у будь-якій справі – вимогливу і навіть сувору до себе й підлеглих, і водночас – як моральну особистість тонкої душевної організації, яка глибоко усвідомлює сенс свого служіння і прагне реалізувати його якомога повніше. Чималу увагу автори спогадів приділили славнозвісній дотепності генерала, тож їх твори містять перекази як

правдивих, так і вигаданих анекдотичних ситуацій, героєм яких виступає М. Драгомиров.

Значно рідше в мемуарах зустрічаються відверто непривабливі характеристики генерала. Так, через певні службові й особистісні непорозуміння, що виникли між М. Драгомировим та особами з його службового оточення, видний військовий діяч О. Редігер вважав генерала „капризным и непостоянным по отношению к людям” [207], а начальник київського губернського жандармського управління В. Новицький бачив у ньому людину „невозможно дурного характера, хама по душе, грубой, невоспитанной натуры” [208]. Яскраво неприязне ставлення до М. Драгомирова демонструє О. Куропаткін, який прагнув не лише показати слабкі сторони генерала як особистості і посадовця, а й усіляко переконував читачів (О. Куропаткін зачитував свої записи знайомим) у тому, що його думки поділяє Микола II [209].

Неоднозначність у сприйнятті сучасниками особистості М. Драгомирова природна: кожен з них спирався на власне морально-ідейне підґрунтя, був упевнений у вірності своїх оцінок або ж прагнув виправдатися перед історією, сучасниками та нащадками. Проте, саме завдяки співвіднесенню різних характеристик і увазі до деталей контексту виникає тривимірна картина минулого, яка зрештою й дозволяє розкрити образ видатної людини.

Важливим джерелом для вивчення біографії М. Драгомирова, зокрема, його взаємин з українськими освітніми, науковими та культурними діячами, є матеріали епістолярію, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Листи М. Драгомирова до Д. Багалія та В. Антоновича свідчать про щирий інтерес військового діяча до української історії [210–215]. Матеріали листування філолога П. Житецького дозволяють відтворити участь М. Драгомирова у вирішенні його складних життєвих проблем, знайомлять з близьким оточенням генерала [216–223]. Певний інтерес становить епістолярій доньки В. Тарновського С. Глінки

[224], українського історика та письменника О. Левицького [225], письменників Д. Мордовця [226], Л. Толстого [227–228], А. Чехова [229].

У цілому комплекс джерел репрезентативний і дозволяє розглянути усі етапи життєвого шляху М. Драгомирова, простежити різнопланову діяльність військового і державного діяча, виокремити основні риси особистісного і професійного портрету генерала.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Сучасна наука активно використовує включення в контекст історії індивідуальної біографії як особливого виміру соціально-культурних процесів. Зокрема, український дослідник М. Алексієвцев слушно вказує на те, що всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід, і виокремлює персоніфікацію історії як окремий методологічний підхід до вивчення історичного процесу [230–232].

Наукова біографія (на відміну від науково-популярної, науково-художньої і романізованої) орієнтує дослідника на загальні – чітко визначені вимоги до її написання: об'єктивний підхід до висвітлення фактів, відсутність суб'єктивних міркувань і домислів; обов'язкове визначення місця і ролі особистості в історичному процесі, акцент на її професійну діяльність; наявність бібліографії, науково-довідкового апарату та екскурсу в історіографію питання.

Сутнісні характеристики наукової праці з біографістики, виконаної на належному методологічному рівні, сформульовані М. Алексієвцем: у своєму результаті таке дослідження має показати історичну постать у хронологічно-послідовній формі, у її конкретно-історичному розвитку, через різноманітні взаємодії із суспільством, встановити причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну і соціальну обумовленість, психологічний тип особистості, з'ясувати її роль в історичному процесі через контекст історичних подій [230, с. 6–7]. Остання теза є ключовою у визначенні стратегії біографічного дослідження. Так, Л. Репіна цілком справедливо зазначає, що біографія може бути визначена як історична, тільки будучи вміщеною в історичний контекст, взятий у всіх його аспектах [233, с. 311]. Таким чином, життя окремої людини, формування її внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як завдання дослідження, і як засіб пізнання соціуму конкретної історичної доби.

Не менш важливим у визначенні стратегії тематичного дослідження є виділення його конструктивних елементів, що в результаті мають утворити цілісну систему. В основу дослідження покладаємо реконструкцію життєвого досвіду особистості, з'ясування її соціально-психологічної і культурної схильності до конкретного способу дій, практичної інтуїції і мотивів прийняття рішень, що відрізняються чи співпадають з груповими діями, опис емоційних настроїв, позитивних і негативних реакцій на історичні події; аналіз реального внеску особистості у створення цінностей та зміну стереотипів повсякденності [234].

У цьому контексті великого значення набуває алгоритм вивчення індивідуальних якостей та системи оціночних суджень досліджуваної особистості, які, зрозуміло, мають свій генезис. Видається раціональним погляд на історичну постать як результат сукупності трьох субстанціонально незалежних начал: 1) генетичного (психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінної трансляції); 2) сімейного (соціальної адсорбованої особою пам'яті, яка передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням); 3) чинника часу – „духу епохи” (ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат). Таким чином, історичне буття людини розглядаємо, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал [235, с. 22]. Водночас, науковий підхід до персональної історії не претендує на вичерпне пояснення особистості, повне розкриття „таємниці індивіда”. Будь-яка біографічна оповідь, таким чином, залишається недосконалою через неможливість дослідника пізнати весь індивідуальний досвід свого „героя”. Втім, цей факт не веде нас до заперечення наукової

біографії як такої, а лише доводить можливість різних інтерпретацій історії життя.

У загальній процедурі біографічного дослідження послуговуємося поглядом українського дослідника В. Чишка, який пропонує наступні стадії наукової роботи: 1) емпіричну, що ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках; 2) реконструкцію життя та діяльності, психічного складу особистості за допомогою методів історичної реконструкції; 3) репрезентацію особи, яка вивчається в усій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків [236].

У контексті тематичного дослідження набуває значення з'ясування суті і змісту таких базових понять як „військова діяльність”, „науково-публіцистична діяльність” та „громадська діяльність” у їх співвідношенні з історичною постаттю М. Драгомирова.

Під військовою діяльністю розуміємо специфічну форму активності у галузі військової справи, складовими якої є військово-практична та військово-дослідницька діяльність. За своїм сутнісним виявом військова діяльність включає у себе бойову і морально-психологічну підготовку військ, управлінську діяльність, підготовку військових кадрів, участь у збройній боротьбі, наукову роботу.

Окремого розгляду потребує доцільність задіяного у дослідженні поняття „науково-публіцистична діяльність”. Розглянуті у роботі праці М. Драгомирова з одного боку, поставлені на твердий фундамент результатів його наукових досліджень, з іншого – містять конкретну (поряд з абстрактною) лексику, звертаються до художнього образу і метафоричної думки, виконують соціально-персуативну функцію та направлені на вирішення насущних соціальних проблем і формування громадської думки, а, відтак, мають бути віднесені до публіцистики [237]. При цьому наукове і публіцистичне начала у доробку М. Драгомирова завжди нерівні за співвідношенням, але ніколи не виключають одне одного. Таким чином, науково-публіцистичну діяльність генерала розглядаємо як особливий вид

літературної діяльності, що має своєю метою знайомити військових фахівців і широку громадськість з результатами його наукових досліджень і використовує елементи публіцистики – і як роду літератури, і як функціонального різновиду мови.

Громадська діяльність розглядається автором як процес участі особи у соціальній, економічній, політичній і духовній сферах життя суспільства. У контексті дослідження громадської діяльності М. Драгомирова ця категорія має розглядатися у двох площинах – громадянської та соціальної участі. Перша являє собою процес, за допомогою якого громадські інтереси, потреби та цінності соціуму чи його окремої групи впливають на прийняття рішень державного рівня. Даний тип участі близький, але все ж відрізняється від соціального типу громадського життя, що охоплює міжособистісні соціальні (товариські) контакти (зустрічі з друзями, благодійну, церковну діяльність тощо) [238].

Відповідно до стану наукової розробки і характеру теми дисертації, її мети й завдань, особливостей джерельної бази було обрано і залучено низку наукових принципів та методів історичного пізнання. Теоретико-методологічну основу дослідження складають:

- **принцип історизму**, що дозволяє реконструювати особливості зовнішніх (соціальних, політичних, економічних, культурних) чинників формування особистості, обставин життя і діяльності М. Драгомирова та розглянути їх у хронологічному порядку.

- **принцип об'єктивності**, що вимагає неупередженого і всебічного вивчення і аналізу військової, науково-публіцистичної та громадської діяльності М. Драгомирова, відмови від модернізації історичного процесу. На основі принципу об'єктивності було проведено порівняння й аналіз наявних у літературі тематичних точок зору, суджень, позицій, і, в кінцевому підсумку, зроблені незалежні висновки.

- **системний принцип**, що визначив стратегію наукового дослідження: особистість М. Драгомирова та його багатогранна діяльність розглядається

як єдине ціле, в контексті конкретної історичної епохи – середини ХІХ – початку ХХ ст.

– **принцип комплексності джерел**, що передбачає використання різних за жанром (наукові, науково-публіцистичні) і походженням (приватні, урядові, установ та організацій тощо) носіїв тематичної інформації.

Основою реалізації зазначених принципів є специфічний **методологічний інструментарій**, що включає як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод дозволив визначити фактори впливу (а також їх характер і ступінь значущості) на процес становлення особистості, формування світоглядних та професійних позицій, розвитку системи поглядів М. Драгомирова, показати причинні обумовленості стратегій його діяльності, що знаходяться в площині історичного контексту дослідження.

Проблемно-хронологічний метод дозволив розділити тему дослідження на ряд більш вузьких і конкретних питань за проблемним принципом і розглянути кожне із них окремо у хронологічному порядку. Таким чином була вибудована загальна структура дисертації, а також структура кожного окремого розділу дослідження.

Історико-типологічний метод забезпечує групування історіографічної та джерельної бази, визначення пріоритетних напрямів діяльності М. Драгомирова (військової, науково-публіцистичної і громадської), кожен з яких має власні сутнісні характеристики і „типологічні підрівні”.

Історико-порівняльний метод слугує розкриттю специфіки особистих (світоглядних і професійних) позицій М. Драгомирова, а відтак – з’ясуванню відповіді на питання про ступінь значимості і місце персональної історії діяча у системі знань про сучасну йому історичну добу. Зрештою, цей метод ліг в основу визначення мети і завдань дослідження, згідно до яких воно має показати те, у чому проявилась нонконформістська життєва позиція

М. Драгомирова, що аргументує винятковість його історичної особистості, а, отже, і актуальність її вивчення.

Використання значного обсягу джерел (особливо – особового походження) вимагає застосування *методу джерелознавчого аналізу*, що спирається на систему верифікації їх інформаційного ресурсу (тобто передбачає пошук відповідей на питання про безпосередність сприйняття автором факту, його місце в історичній ситуації, рівень освіченості і компетентності у питаннях, що висвітлюються, особисті мотиви, ідейні погляди та час написання джерела) [239, с. 384–385].

На всіх етапах дослідження застосована *загальнонаукова група* методів, що включає методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, класифікації та узагальнення історичних знань.

Обрані принципи та методи дослідження (загальнонаукові та спеціальні) дозволили комплексно та діалектично розглянути військову, науково-публіцистичну та громадську діяльність М. Драгомирова на всіх етапах його життєвого шляху.

Опрацювання джерельної та наукової бази, що формує фактологічну основу дисертаційного дослідження, дозволило визначити як його окремі тематичні складові, так і ступінь їх вивченості. Наукова дискусія відбувалася, передусім, навколо розроблених М. Драгомировим положень про співвідношення людини і техніки (тобто психічного і матеріального чинників) у бою і таких, що витікають з цього, методів організації навчально-виховної роботи у військах. Лаконічні біографічні відомості про генерала слугували лише контекстом, на тлі якого поставали військово-теоретичні погляди діяча. Незважаючи на широке цитування праць М. Драгомирова, чимало висловів якого перетворились на популярні в армійському середовищі афоризми, його науково-публіцистична спадщина вивчена фрагментарно, причому увага науковців прикута, в основному, до військово-педагогічних досліджень діяча, що не репрезентують усього його тематично різнобічного доробку. Неповними у фактологічному відношенні є розвідки,

присвячені питанням діяльності М. Драгомирова як прибічника і учасника ліберальних реформ та національно-культурного життя в Україні. Зрештою, вітчизняна і зарубіжна історіографія донині не має комплексного, узагальнюючого дослідження, покликаного максимально повно розкрити життєвий і службовий шлях М. Драгомирова. Ці обставини обумовили вибір теми дисертаційної роботи та відповідних загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

РОЗДІЛ 2

М. ДРАГОМИРОВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Становлення професійного світогляду військового діяча

Відомо, що прадід М. Драгомирова Антон Драгомирецький (народився близько 1700–1710-х рр.) походив з польського містечка Єзуполя в Галичині, з православного шляхетського роду. У 1734 р. А. Драгомирецький виїхав з Польщі і оселився у с. Рябцове Стародубського полку, де невдовзі оженився на доньці місцевого козака Матвія Моцкевича та залишився у родині тестя. Причиною переїзду став, вірогідно, розпал гонінь на православ'я з боку католицької та уніатської влади: 1733 р. постановою польського Сейму особи православного віросповідання відсторонялись від усіх громадських посад, а, отже, позбавлялись засобів для існування. Доказом цього твердження служить текст присяги російському царю, складеної А. Драгомирецьким у церкві Успіння Пресвятої Богородиці Рябцевського монастиря в 1739 р., за яким причиною його раптового переселення в Україну стало „гоніння за благочестя від уніатів” [1, с. 157].

Вочевидь, життя А. Драгомирецького було недовгим, оскільки, як зазначає Г. Милорадович, його син – Іван Антонович (народився у 1742 р.) – залишився сиротою, виховувався у родині свого діда-козака і носив козацьке прізвище Моцкевич. Під цим прізвищем у 1763 р. він вступив до Псковського драгунського полку, у 1772 р. був переведений до Астраханського полку, а в 1777 р. в чині капітана полишив військову справу, перейшовши на цивільну службу. Відомо, що до 1800 р. у чині колезького асесора він працював скарбничим у Конотопі.

У 1786 р. під прізвищем Драгомирецький-Моцкевич ім'я Івана Антоновича було занесене до родословної книги Новгород-Сіверського

намісництва. У 1788 р. І. Драгомирецький-Моцкевич звернувся до Новгород-Сіверського депутатського зібрання з проханням іменуватися Драгомировим і, отримавши такий дозвіл, тим самим поклав початок роду Драгомирових. Під цим прізвищем родина І. Драгомирова була записана у другій частині родословної книги як така, що отримала дворянство за службу [1, с. 157–158].

Від шлюбу з Оленою Яківною Троцькою І. Драгомиров мав сина Івана та п'ять дочок. Іван Іванович Драгомиров – батько майбутнього генерала М. Драгомирова – народився 26 вересня 1787 р. Вірний родинній традиції, він присвятив своє життя військовій справі. У 1804 р. юнкером І. Драгомиров уступив до Тверського драгунського полку, у 1808 р. отримав чин прапорщика, у 1823 – капітана, а два роки після того в чині майора вийшов у відставку. Під час військової служби перебував на фронтах російсько-турецької війни 1806–1812 рр., війни 1812 р., брав участь у закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. [1, с. 57].

Залишивши військову службу, І. Драгомиров оселився неподалік Конотопа, на хуторі, що належав його матері О. Драгомировій (у дівочтві Троцькій). Від шлюбу з Ганною Романівною Балюрою в Івана Івановича народилося два сини (Михайло та Іван) і чотири доньки (Ганна, Олена, Варвара й Калісфена) [1, с. 56].

Старший син подружжя – Михайло Іванович Драгомиров – майбутній видатний полководець, громадсько-політичний діяч, військовий педагог і письменник – народився 8 або 9 листопада 1830 р. Перша дата фігурує у послужних списках М. Драгомирова, друга – у метричній книзі Чотиридесятмученицької (Сорокосвятської) церкви м. Конотоп [105, арк. 7 зв.; 69, с. 125]. Зважаючи на те, що інформація, подана у послужному списку, завірена особистим підписом самого М. Драгомирова, вважаємо 8 листопада більш вірогідною датою народження генерала.

Варто відзначити, що родина Драгомирових відрізнялась особливим християнським благочестям. Наприкінці 1833 р. І. Драгомиров був обраний

старостою Сорокосвятської церкви (з 1846 р. – Вознесенської) і залишався на цій посаді до вересня 1856 р. У цій же церкві дитиною Михайло читав Псалтир [4, с. 171].

У XVIII і XIX ст. у дворянському середовищі особливе значення надавалось кровним, свійським (через шлюб) і кумівським (через обряд хрещення) зв'язкам. Хресним батьком Михайла став Матвій Іллч Лазаревський – батько видатного українського історика і генеалога Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902). Матвій Іллч, у свою чергу, обрав Івана Івановича хресним батьком своєму сину Олександрю. Це пояснювалось не тільки територіальною близькістю двох дворянських родин (хутори Драгомирових і Лазаревських розташовувались неподалік один одного), а й давньою і тісною дружбою батьків сімейств, яку в майбутньому продовжили їх сини [2, с. 22].

Відомості про набуття першої освіти М. Драгомировим фрагментарні й базуються скоріше на згадках його оточення, ніж документальних фактах. Достеменно відомо, що у середині 1830-х рр. Михайло почав відвідувати конотопську церковнопарафіяльну школу при Сорокосвятській церкві, де під керівництвом вчителя-дядька набув початкову освіту. „У этого моего первого учителя я получил твердый фундамент, и ему я обязан тем, что стал грамотным человеком”, – згадував М. Драгомиров [200, с. 97]. У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. (до 1844 р.) Михайло вступив до Конотопського повітового училища. Із спогадів О. Лазаревського, який навчався в училищі в той же час, що і М. Драгомиров, довідуємось про деякі подробиці їх перебування в Конотопі. Основний контингент закладу становили діти збіднілих дворян – службовців конотопських присутственных місць: судів, опік, канцелярій і т. д. Але обмежень за становим принципом в училищі не було: за часів навчання М. Драгомирова і О. Лазаревського тут також студіювали діти багатих козаків і навіть кріпосний селянин. Педагогічний колектив училища складався із штатного доглядача і п'яти

викладачів, які навчали Закону Божому, математиці, російській мові, історії, географії, малюванню та каліграфії [190, с. 473–479].

Під час свого навчання в Конотопі М. Драгомиров і О. Лазаревський орендували житло у сестри конотопського городничого Г. Яковлевої, котра приймала до себе лише дітей з аристократичних сімей, і, таким чином, привчалися жити окремо, без щоденної опіки батьків [189, с. 474].

Дослідники біографії М. Драгомирова стверджують, що після закінчення Конотопського повітового училища останній вирішив обрати військову службу і виїхав до Петербурга, де вступив до Дворянського полку. Втім, цікавими, на наш погляд, видаються свідчення Є. Андрієвського, який наводить фрагменти спогадів генерала про свято канонізації чернігівського святителя Феодосія Углицького. У ході розмови Михайло Іванович, зокрема, згадав про директора чернігівської гімназії лютеранина Флейшера, який, як пам'ятав М. Драгомиров з дитинства, зцілювався біля раки святителя від смертельної хвороби, а також про власне відвідання собору, де покояться мощі Феодосія Углицького, після закінчення свого навчання у Чернігові у 1845 р. [175, с. 332]. Наведені згадки дозволяють припустити, що М. Драгомиров міг закінчити своє навчання у чернігівській гімназії. Але відсутність будь-яких документальних свідчень не дає змоги ані підтвердити, ані спростувати це припущення.

За твердженням О. Лазаревського, в лютому 1846 р. М. Драгомиров виїхав до Петербурга для продовження навчання [189, с. 24]. Витримавши встановлені програмою іспити, 15-річний Михайло був зарахований до Дворянського полку – військово-навчального закладу, що готував офіцерів для російської армії. Тут майбутні військові опановували Закон Божий, російську словесність, чистописання, російську і всесвітню історію та географію, основи цивільного законодавства, французьку та німецьку мови, арифметику, алгебру, геометрію, малювання, креслення, хореографію, гімнастику і низку військових дисциплін: артилерію, фортифікацію, військовий статут, фронтову службу та фехтування [5, с. 35–36].

На чолі Дворянського полку стояв генерал М. Пушкін, стараннями якого до викладання як загальних, так і військових дисциплін були залучені найкращі спеціалісти свого часу [5, с. 34]. Так, предмет російської словесності викладав І. Введенський, відомий літераторам перекладами романів Діккенса для періодичного видання „Отечественные записки”; предмет тактики – капітан М. Богданович – колишній вихованець полку, згодом – відомий військовий історик; математику – академік М. Остроградський тощо [5, с. 43].

За спогадами одного з однополчан М. Драгомирова (його прізвище приховане за скороченням П-н), майбутній генерал тримався осторонь від товаришів, присвячуючи майже весь час навчанню. Втім, „несмотря на всю его отдаленность от нас – товарищей, – писал П-н, – мы его очень любили и серьезно уважали; что бывало „Михайло Драгомиров” скажет, то было для нас законом; товарищи как-то даже побаивались его” [161, с. 104]. Схожі думки висловлював і ротний офіцер-вихователь Дворянського полку М. Штосс, відзначаючи, що М. Драгомиров „выделялся своей серьезностью, вечно был занят чтением или записываньем, без дела его никто не видал; держался он особняком; обращал на себя внимание решительно всех... но видно, он был совсем буквой; иногда казалось, что он совершенно нелюдим... боясь потерять дорогое время и желая его всецело употребить на пополнение своих знаний” [161, с. 101].

Російська письменниця Л. Кедріна, яка залишила спогади свого батька – також колишнього вихованця Дворянського полку, писала: „Уже в стенах Дворянского полка Драгомиров был отмечен всеми: преподаватели уже в его юношеские годы как бы предвидели его крупную будущность, товарищи любили в нем меткого остроумца, умевшего возбуждать веселость всюду, где он ни появлялся, ценили в нем человека, оригинально умевшего завоевать себе у начальства своею смелою находчивостью положение независимое и незаурядное. ...сам вид Драгомирова представлялся

обаятельным необычайно: не будучи от природы красивым, он ... как-то умел показаться таковым” [190, с. 115–116].

Згідно правил про нагороди і покарання, остаточно затверджених у Дворянському полку в 1847 р., найкращі вихованці підвищувались у єфрейтори, молодші або старші унтер-офіцери і фельдфебелі (останні два звання – лише для вихованців старшого спеціального класу). Звання досягались за умов успішного оволодіння учбовим матеріалом та зразкової поведінки. Але вихованець М. Драгомиров отримав звання молодшого унтер-офіцера вже в перший рік навчання, успішно склавши піврічний екзамен. Перейшовши до старшого спеціального класу, М. Драгомиров отримав звання фельдфебеля [5, с. 79, 88].

Засвоївши навчальний курс Дворянського полку на відмінно, М. Драгомиров у числі небагатьох отримав похвальний лист і чин поручика. За традицією, імена найкращих вихованців, починаючи з 1835 р., викарбовувались на світло-сірій мармуровій дошці, і до перетворення Дворянського полку у Костянтинівське військове училище, тобто протягом 24 років, на дошку були занесені 26 імен. Чотирнадцятим у списку і єдиним у випуску 1849 р. було викарбуване ім'я М. Драгомирова [5, с. 129–130].

Подальшою метою Михайла Івановича стало навчання у Імператорській воєнній академії, зі вступом до якої, втім, довелося зачекати. У кінці 1840-х – на початку 1850-х рр. серед вищих чинів військової ієрархії розповсюдилось небезпідставне переконання, що, хоча академія надає офіцерам чималий запас теоретичних знань, її випускники, проте, зовсім не знають побуту військ, їх духу, господарства і особливо стройової частини. Тому від бажаючих вступити до академії вимагалось щонайменше два роки служби в строю [6, с. 136]. У травні 1849 р. М. Драгомиров розпочав службу прапорщиком у лейб-гвардії Семенівському полку (гвардійські офіцери зберігали перевагу у два чини перед армійськими, тож чин прапорщика гвардії відповідав чину поручика армії), у рядах якого влітку того ж року виступив у похід до західних рубежів імперії, де зосереджувались російські

війська, що залучались до придушення Угорського повстання в Австро-Угорщині [105, арк. 8, 13].

У 1854 р. М. Драгомиров був зарахований до Миколаївської академії Генерального штабу (колишня Імператорська воєнна академія, перейменована 4 лютого 1854 р.) [105, арк. 8]. Заснована у 1832 р., академія належала до низки вищих військових навчальних закладів Російської імперії і мала на меті готувати офіцерів до служби у Генеральному штабі (у центральному або військових управліннях). Однак, протягом перших двадцяти років існування академії її науково-педагогічна база була вкрай обмеженою. Це пояснювалось кількома причинами. По-перше, наука в армії часів Миколи I, навіть чисто військова, була майже офіційно оголошена предметом „надкомплектним”, непотрібним. Генерал-майор М. Гліноєцький з цього приводу відзначав, що за панування таких поглядів треба було мати чимале покликання, характер і енергію, щоби полишити стройову службу, особливо в гвардії, і поступити в академію для подальшого переходу в Генеральний штаб, який також не мав особливо значних переваг [6, с. 106]. По-друге, після подій 1825 р., тобто виступу декабристів, до офіцерів Генерального штабу з боку влади існувала певна недовіра. Їм доручались здебільшого статистичні та геодезичні роботи, і лише у діючій армії на Кавказі вони „використовувались” за прямим призначенням [240, с. 13].

Внаслідок цього бажаючих стати слухачем академії з кожним роком було все менше. Наприклад, у 1851 р. у ній навчались усього 10 офіцерів, а з 25 вакансій, виділених для новоприбулих, заповнились лише 7. Зрештою, це призвело до значного недоукомплектування офіцерів Генерального штабу під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., що дуже несприятливо відобразилось на її перебігу [240, с. 13]. Досвід війни показав, крім цього, низький професіоналізм, невідповідність значної частини командного складу, особливо вищого. Постала нагальна необхідність реформ, насамперед, у сфері військової освіти. Перші перетворення академічного

курсу почались ще в період війни, а, отже, співпали з часом навчання в академії М. Драгомирова (1854–1856 рр.).

Михайло Іванович виявив неабияке прагнення до нових знань, постійної самоосвіти у царині різних наук. Не задовольняючись навчальною програмою академії, М. Драгомиров старанно вивчив французьку і німецьку мови та простудіював значну кількість іноземних військових праць [200, с. 97]. Його власний науковий доробок свідчить про широку обізнаність автора у біографіях і військових доктринах Гая Юлія Цезаря, Фрідріха II Великого, Карла Ф. Г. фон Клаузевіца, Моріца Саксонського, Наполеона I Бонапарта, Тома Робера Бюжо, Генріха Жоміні [241, с. 126, 242].

Особливо глибоко молодий офіцер знайомиться із забутим його сучасниками досвідом російського полководця О. Суворова, чия „Наука побеждать” стає не лише настільною книгою, а й основним професійним орієнтиром М. Драгомирова протягом усього службового шляху. Сприймавши суворовський постулат про те, що головним фактором бою є людина та її моральне обличчя, М. Драгомиров приходить до висновку, що, перш за все, необхідно зміцнювати дух армії („практикувати моральний бік”, розвивати солдата і офіцера „в чесному напрямку”), бо від цього в кінцевому підсумку залежать успіх у бою, ступінь розвитку військового мистецтва, надійність і міцність військової системи в цілому. У критичні хвилини війни, коли вирішується „перемога” чи „поразка”, значення моральної енергії рельєфно висувається на перше місце. Таким чином, у військовій справі на першому місці стоїть „людина з її моральною енергією”: почуттям обов’язку, патріотизмом, самовідданістю, рішучістю, винахідливістю, хоробрістю, військовою честю та іншими якостями. Головну причину перемог і поразок, розквіту чи занепаду військового мистецтва слід бачити в людині, моральних властивостях армії та її начальників [48, с. 16]. Тож саме в цей час під впливом суворівських ідей зароджується головний тезис доктрини навчання і виховання військовослужбовців за М. Драгомировим: „Дух вище матерії” [243, с. 643].

У 1856 р. – по завершенні навчання – М. Драгомиров був удостоєний золотої медалі – другої, врученої випускникові за весь час існування академії, а його прізвище знову заноситься на мармурову дошку – вже академічну [105, арк. 7 зв.]. 20 грудня 1856 р. молодий офіцер був призначений на службу у Гвардійському Генеральному штабі, а в січні наступного року за відмінні успіхи у навчанні отримав чин штабс-капітана [105, арк. 8].

Відтак, можемо виокремити три етапи особистісного і професійного становлення М. Драгомирова:

1. Період домашнього виховання та навчання у Конотопському повітовому училищі (1830–1846) – час формування особистісних характеристик юнака та визначення його професійного спрямування.

2. Період навчання у Дворянському полку (1846–1849) – час знайомства М. Драгомирова з теорією військової справи, розвитку вольових і розумових якостей, виявлення професійних здібностей.

3. Період служби в лейб-гвардії Семенівському полку та навчання в Миколаївській академії Генерального штабу (1849–1856) – час активного професійного росту, освоєння суворовської спадщини і зародження власної, заснованої на ідеалістичних засадах військово-педагогічної концепції.

Становлення особистісних і професійних якостей М. Драгомирова відбувалось під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. Традиція, за якою чоловіки роду Драгомирецьких-Драгомирових присвячували себе військовій справі, та православно-орієнтований сімейний уклад визначили особистісну та професійну направленість молодого М. Драгомирова, а такі індивідуальні психологічні характеристики як високі розумові здібності, цілеспрямованість, допитливість і наполегливість забезпечили успішність навчання та сформували його перший – і в цілому позитивний – соціальний портрет. У свою чергу, спричинені поразкою у Кримській війні значні зрушення у системі військової освіти і соціально-політичному житті країни відкрили шлях для обговорення та реалізації нових – гуманістично спрямованих підходів до роботи з військовим – у більшості

своїй закріпаченим і абсолютно безправним – контингентом. М. Драгомиров став одним з перших військових діячів свого часу, хто провів пряму кореляцію між моральними властивостями армії та її бойовими якостями і спрямував свої зусилля на подальше вивчення і використання цієї обумовленості на практиці.

2.2. Діяльність на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу (1858–1869, 1878–1889)

Наполегливість у навчанні, неабияке прагнення опанувати сутність військової справи до найменших дрібниць забезпечили Михайлу Івановичу високий авторитет серед викладачів і слухачів академії і, зрештою, вирішили його професійну долю. У січні 1858 р. штабс-капітан М. Драгомиров був відряджений від відомства військово-навчальних закладів за кордон, маючи завдання зібрати нові дані про стан іноземної військової справи, а після повернення включити їх до лекцій з предмету тактики [100, арк. 2]. Визначальну роль у цьому відіграла позиція начальника Головного штабу по військово-навчальних закладах генерал-ад'ютанта Я. Ростовцова, відомого своєю особливою увагою до молодих військових талантів. У листі до начальника академії Генерального штабу Я. Ростовцов окремо наголосив, щоб у числі обраних для відрядження за кордон офіцерів обов'язково був і М. Драгомиров [93, арк. 1].

Молодому офіцеру доручалося відвідати ряд європейських країн: Пруссію, Ганновер, Бельгію, Францію, Алжир, Сардинію, Баварію та Вюртемберг – і ознайомитись з місцевими особливостями військового мистецтва [93, арк. 21 зв.]. Розуміючи серйозність і масштабність покладеного на нього завдання, М. Драгомиров звернувся до керівництва штабу з доповіддю, в якій детально роз'яснив власне бачення мети і завдань закордонного відрядження. Зокрема, свою місію за кордоном він убачав у вивченні таких аспектів військової справи як: особливості викладання тактики в іноземних військово-навчальних закладах (особливо пруських); методи одиночного і масового навчання солдат, їх моральне виховання; стан внутрішнього побуту військ, особливості взаємовідносин представників різних щаблів військової ієрархії, мистецтво маневрування під час великих

військових зборів, влаштування таборів; організація, способи комплектування армій та термін військової служби, способи та швидкість пересування військ тощо – тобто усього, що складає предмет тактики у теоретичному і практичному відношенні [93, арк. 11–12 зв.].

За правилами, встановленими для відряджених, на М. Драгомирова також покладался обов'язок кожні два місяці надсилати до штабу звіт про проведену роботу, а після повернення не менше чотирьох років пропрацювати у Миколаївській академії Генерального штабу викладачем предмету, що вивчається за кордоном [93, арк. 22]. У секретній інструкції М. Драгомиров попереджався про необхідність утримуватись від будь-яких особистих суджень про політичний устрій, національні звичаї, спосіб життя, міждержавні стосунки країн, які він має відвідати [93, арк. 33–34].

Відрядження М. Драгомирова розпочалось у січні 1858 р. Протягом цієї робочої подорожі він надсилав до академії ґрунтовні звіти, у яких викладав відомості про побачене за кордоном. Окрім описів усього запланованого до аналізу і вартого на увагу в рапортах відбилися і власні міркування, узагальнення, висновки самого М. Драгомирова, глибоке розуміння ролі багатьох нововведень, втілених у країнах Західної Європи і неможливих на той час у Російській імперії.

Так, порушуючи питання про ставлення вищих начальників до молодших у французькій армії, М. Драгомиров окремо наголошував на тому, що зауваження даються пристойним, спокійним тоном навіть у разі грубої помилки. Такі стосунки формують позитивну мотивацію, позбавлену деструктивного впливу страху: увага військовослужбовців зосереджується на вирішенні справи, а не запобіганні її невдачі. Серед інших факторів, що сприяють продуктивним функціональним стосункам у французькій армії, М. Драгомиров також виділив чітке дотримання власних посадових обов'язків і невтручання у справи інших [94, арк. 178].

Під час перебування у військовому таборі під Баверло (Бельгія) Михайло Іванович звернув увагу на те, що термін служби в бельгійській

армії складає лише два роки – в той час, коли в Російській імперії ще панує кріпосницький лад, а солдати відбувають 15-річну військову повинність [94, арк. 186].

Питому вагу поданої у звітах інформації склали відомості про організацію західноєвропейських шпиталів як фактора, тісно пов'язаного з військовою справою. З неприхованим захопленням М. Драгомиров відзначає старанність іноземного медперсоналу, зразкові санітарні умови та відмінну організацію догляду за хворими. Втім, вірний об'єктивним оцінкам, Михайло Іванович критикує прийняту в Бельгії систему переобрання лікарів кожні п'ять років і їх цілковиту і абсолютну залежність від адміністрації, професійно не пов'язаної з медициною. Таке становище, у свою чергу, змушувало деяких бельгійських лікарів іти на компроміс із сумлінням, приймаючи обмежену кількість хворих та передчасно їх виписуючи [94, арк. 205].

Відрядження мало тривати близько року, але через розв'язання навесні 1859 р. австро-італо-французької війни М. Драгомиров продовжив його термін ще на рік – до 1 жовтня 1859 р., і залишився при штабі Сардинської армії [105, арк. 13]. Перебування в театрі бойових дій дало змогу молодому офіцеру детально і неупереджено ознайомитися з практикою ведення війни європейських країн, зокрема, спостерігати за перебігом битв біля Мадженти та під Сольферіно. Будучи у Турині, М. Драгомиров склав записку „Причини неудач австрийской армии в войну 1859 года”, у якій висловив власний погляд на означену у її назві проблему. Її причини, на думку дослідника полягали у підозрілій недовірі австрійського уряду до народів, що знаходились під його владою, а відтак, прагнув придушити будь-яку незалежність і гідність особистості. Засилля бюрократії і визнання покірності основною чеснотою притупили моральну енергію австрійських солдат, позбавлених почуття національної єдності. Ці спостереження дали ґрунт для формування погляду М. Драгомирова на національний характер армії як необхідний чинник її успішності в бою [244–245].

Досягнувши мети відрядження, 1 жовтня 1859 р. Михайло Іванович повернувся до Петербургу і невдовзі представив „Очерки австро-итало-французской войны 1859 года”, де серед головних причин перемог і поразок назвав моральний стан армії та її начальників [105, арк. 13]. На думку аналітика, головна увага полководця має бути зосереджена на моральній підготовці військ. Від цієї позиції Михайло Іванович більше ніколи не відступав, у тій чи іншій мірі пропагуючи її на сторінках своїх праць.

5 листопада 1859 р. конференція (викладацька рада – В. І.) Миколаївської академії Генерального штабу ухвалила кандидатуру М. Драгомирова на посаду ад'юнкт-професора тактики [95, арк. 1]. У квітні того ж року він отримав чин капітана, у грудні був переведений на посаду виконуючого обов'язки професора тактики, а в жовтні 1862 р. – на посаду професора цього ж предмету [96, арк. 1, 8, 9; 97, арк. 4, 9].

У грудні 1863 р. М. Драгомиров був підвищений у полковники з одночасним призначенням начальником штабу 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії [105, арк. 8]. Однак педагогічної діяльності він не полишив, поєднуючи обов'язки начальника штабу з викладацькою і науковою роботою.

Проведення ініційованої військовим міністром Д. Мілютіним масштабної воєнної реформи, результатом якої стало, зокрема, формування масової армії та введення нових видів зброї, викликало необхідність корінної зміни тактичної підготовки військ. Між тим, механічна одноманітність у навчанні, педантизм і муштра на переконання багатьох представників генералітету вважались чи не єдиним засобом тримати солдатську масу у покорі й примушувати її іти у бій. Більшість офіцерства продовжувала сприймати солдата як живий механізм, „артикулом передбачений”. Одним із військових діячів, які активно долучились до впровадження в життя нових вимог до теорії і практики бойової підготовки військ, був М. Драгомиров. Активний прибічник реформ, у 1860-х рр. молодий учений пропагує нове

бачення методів навчання і виховання військ, направлених на формування грамотного, свідомого й ініціативного воїна, з кафедри академії.

Тоді ж були внесені зміни до програм тактики і методики її викладання. Завдяки зусиллям педагогів М. Драгомирова та Г. Леєра у навчальній програмі з тактики значно більше уваги стало приділятися питанням виховання військ. Велике значення для розвитку військової думки мало об'єднання в 1865 р. трьох основних академічних курсів (тактики, стратегії та військової історії) в рамках однієї кафедри військового мистецтва, штатний склад якої визначався трьома професорськими і двома ад'юнкт-професорськими посадами для концентрації зусиль у розробці наукових проблем [246, с. 29–30].

Примітно, що, тісно співпрацюючи на науково-педагогічній ниві, М. Драгомиров і Г. Леєр сповідували кардинально різні погляди. Забігаючи дещо вперед, зазначимо, що слухачі академії 1890-х рр., тобто тих часів, коли М. Драгомиров уже полишив, а Г. Леєр обіймав посаду начальника академії Генерального штабу, відзначали, що в лекціях останнього постійно проглядало недоброзичливе ставлення до Михайла Івановича, відчувалась образа і пересторога проти його поглядів і вказівок [200, с. 71]. Пояснювалось це, насамперед, тим, що М. Драгомиров і Г. Леєр по-різному сприймали сутність військової справи. Г. Леєр належав до „академічної” школи і розглядав військову справу як продукт діяльності видатних, переважно західних полководців, а при вивченні новітніх війн віднаходив у них підтвердження „вічних” і „незмінних” основ військової науки (курсив наш – В. І.) [41, с. 4.]. М. Драгомиров же був представником „російської” школи, яка закликала до глибокого вивчення вітчизняного військового минулого, насамперед, діяльності О. Суворова, М. Кутузова та інших видатних полководців, наголошувала на вивченні таких, що безперервно змінюються, умов ведення війни, прийомів і форм бойових дій і вважала військову справу мистецтвом. Військова наука, зазначав М. Драгомиров,

немислима так само, як немислимі науки: поезії, живопису, музики [247, с. 444].

Викладацька діяльність молодого педагога не обмежувалась стінами Миколаївської академії Генерального штабу. В 1863/64 навчальному році М. Драгомиров викладав курс тактики у Навчальному піхотному батальйоні, а протягом 1865/66 навчального року – у молодших класах Михайлівського артилерійського училища [160, с. 33]. Крім того, педагог був помічений при дворі: протягом 1861 – 1863 рр. він читав курс тактики й військової історії цесаревичу Миколі Олександровичу, а з 1866 по 1868 рр. – ті ж предмети великим князем Олександром Олександровичу (майбутньому імператору Олександром III) і Володимиром Олександровичу [145, с. 619–620].

Характеристику викладача М. Драгомирова зберігають спогади його вихованця – юнкера Михайлівського артилерійського училища, в подальшому чернігівського губернатора Є. Андрієвського. З неприхованим захопленням мемуарист згадував, що Михайло Іванович відразу завоював симпатії вихованців училища, і час на заняттях проходив непомітно – завдяки особливому мистецтву викладача зацікавити молодь [160, с. 51]. Його лекції з тактики відзначались високим ступенем інформативності, всебічністю розгляду навчального матеріалу, ілюструвались яскравими фактами з військової історії та психології. У поясненнях викладача не було претензійності, бажання справити враження чи стати популярним. Водночас, лекціям М. Драгомирова була притаманна неабияка демократичність: кожен вихованець академії міг безпосередньо звернутися до професора із запитанням і сподіватися на розгорнуту відповідь чи навіть імпровізовану лекцію. Отримуючи серед таких питань масу незрілих і наївних, М. Драгомиров ніколи цього не підкреслював і надавав відповідь, виходячи з можливостей розуміння юнкера. „Мы убеждались в том, – писав Є. Андрієвський, – что этот державший себя далеко от нас профессор, был крайне близок к нам: вселяя в нас воинский дух, он стремился поднять в нас понятия о человеческом достоинстве, мы видели, что, по врожденному

чувству, он в каждом из малых уважал человека”. Тож слухачі були так захоплені умілим словом „всем профессорам профессора”, що інколи наважувались пропускати інші, не менш важливі заняття, лише для того, щоб відвідати лекцію М. Драгомирова [160, с. 51–54].

Теоретичні знання закріплювались під час практичних занять. При цьому, окрім традиційних кабінетних занять з тактики, що передбачали вирішення завдань за планами, М. Драгомиров ввів в училищі табірні збори, під час яких юнкери під керівництвом викладача розшукували показані на мапах дороги, вивчали тактичні властивості місцевості, привчались до вибору позиції, їх тактичної оцінки тощо [248, с. 356].

Не менш цікавим видається ще один факт з освітньої діяльності М. Драгомирова, згадуваний виключно Є. Андрієвським. Ідеться про участь Михайла Івановича у започаткованій у 1862 р. військовим міністром Д. Мілютіним реформі середніх військово-навчальних закладів, у результаті якої була введена двоступенева система навчання: нижній щабель становили загальноосвітні установи – військові гімназії, верхній – військові училища, які надавали середню спеціальну освіту [249]. Як свідчить Є. Андрієвський, на одному з підготовчих засідань саме М. Драгомиров надав Д. Мілютіну обґрунтоване бачення необхідності цієї реформи, яка зрештою сприяла суттєвому підвищенню якості військової освіти. Зокрема, Михайло Іванович указав на недоцільність сумісного навчання молодших і старших вихованців кадетських корпусів, оскільки, на його думку, кожному віку мають відповідати певні права і обов’язки, які, однак не можуть різнитись у стінах одного військово-навчального закладу. Таким чином, задля збереження гідності одних вихованців у очах інших та успішного пристосування до їх вікових особливостей М. Драгомиров виступив за відокремлення спеціальних класів кадетських корпусів у окремі навчальні заклади. На початку 1863 р. Михайло Іванович був призначений членом спеціальної комісії на чолі з генералом М. Ісаковим, яка остаточно затвердила це рішення [160, с. 368–370].

Разом з цим, М. Драгомиров виступив рішучим противником запровадження військових гімназій – загальноосвітніх середніх навчальних закладів, що готували дітей і підлітків до військової служби [160, с. 371]. Насправді, вже до початку 1880-х рр. з'ясувалося, що військові гімназії не відповідають завданню професійного військового закладу і недостатньо добре готують учнів до переходу у військові училища в професійно-психологічному плані. У червні 1882 р. військові гімназії повернули собі статус кадетських корпусів, де були введені стройові заняття, а цивільні вихователі замінені стройовими офіцерами [249].

Упродовж червня-серпня 1866 р. відбулась друга робоча подорож М. Драгомирова за кордон: у статусі військового агента полковник перебував при штабі пруської армії, спостерігаючи за перебігом австро-пруської воєнної кампанії [105, арк. 13 зв.]. Незважаючи на те, що бойові дії в Богемії відзначились щасливою короткочасністю (війна тривала з 17 червня по 26 липня 1866 р.), це відрядження дозволило М. Драгомирову зблизитись із найвідомішими пруськими воєначальниками, познайомитись із характерними прийомами і методами виховання й освіти тамтешньої армії, зрештою – розгадати секрет її перемог.

Особисті враження, роздуми, оцінки й переживання М. Драгомирова під час закордонного відрядження зберігають спогади того ж Є. Андрієвського, записані з вуст самого Михайла Івановича. Зокрема, мемуарист відзначав, що, не маючи „ни любви, ни расположения” [169, с. 185] і навіть відчуваючи певну неприязнь до „напыщенных, надутых пруссаков” [165, с. 181], М. Драгомиров засвідчив повагу і щире визнання доктрин пруського військового мистецтва. У спогадах особливо яскраво проступають ті результати його спостережень, які відповідали поглядам самого Михайла Івановича або пізніше оформились у цілісні переконання й увійшли до арсеналу драгомировської військово-педагогічної концепції. Так, винятково схвально М. Драгомиров ставився до спадкоємця престолу пруського принца Фрідріха – за його „любовь к солдату вообще,

старательные всесторонние наблюдения за довольствием подчиненных ему частей во всякое время, усиление этих наблюдений в военное время, а в особенности его поистине трогательные заботы о больных и раненых воинах” [167, с. 220].

У відборі військових кадрів Михайло Іванович узяв за приклад погляди пруського принца Фрідріха-Карла, який наказував командирам частин постійно працювати над своєю самоосвітою. При цьому осіб, які змушували повторювати їм одні й ті самі зауваження, принц швидко і безжалісно відсторонював від стройової служби [168, с. 114]. Ретельні перевірки командного складу пруської армії у мирний час, таким чином, очищували її від некваліфікованих кадрів, які можуть стати причиною людських і матеріальних втрат під час війни. Водночас, за невдалого результату бою виключалася можливість безпричинних нападок на його учасників, що диктувалися особистою неприязню чи іншими – такими, що не стосуються професійних обов’язків – факторами, і могли позбавити воєначальника віри у себе і свої сили [167, с. 605].

Особливе враження на М. Драгомирова справили прийоми бою уславленого пруського генерала К.Ф. фон Штейнмеца, який, оцінюючи належним чином усі вдосконалення озброєння, вважав найбільш важливим привчити солдата беззавітно і безупинно йти вперед під бій барабану [169, с. 189]. Ставши свідком узяття пруськими військами австрійського містечка Скалиця (16 червня 1866 р.), Михайло Іванович назавжди відкинув переконання, що атаки потрібно поновлювати свіжими підрозділами, оскільки перемога біля Скалиці була забезпечена протилежним чином: відправлені в атаку частини, у випадку невдачі, посилювалися знову і знову – до тих пір, поки не дали повного успіху. Саме такому правилу пруського воєнного мистецтва – перемогти або померти – М. Драгомиров навчав 14-ту піхотну дивізію у часи російсько-турецької війни 1877–1878 рр., готуючи її до переправи через Дунай [169, с. 188–190].

Ще перебуваючи на театрі бойових дій, М. Драгомиров надіслав до редакції журналу „Русский инвалид” ряд тематичних статей, а після повернення презентував працю „Очерки Австро-Прусской войны 1866 года”, у якій, спираючись на факти, зібрані в ході кампанії, розвинув тезу про першорядність людського фактору у військовій справі [118].

Керівництво академії, зважаючи на особливу увагу військовослужбовців до аналітичного таланту М. Драгомирова, запропонувало провести серію публічних лекцій, присвячених подіям австро-пруської війни. Начальники дивізій, полкові командири військ гвардії та інші високопосадові особи, а також до трьохсот штаб і обер-офіцерів різних родів зброї були в числі постійних слухачів М. Драгомирова; на деяких лекціях кількість присутніх зростала до п’ятиста осіб. За свідченням начальника академії О. Леонтьєва, лекції професора (усього відбулось десять таких виступів) відзначались живою, образною розповіддю, всебічністю розбору військових дій, ретельним роз’ясненням їх найбільш характерних і важливих аспектів. Зокрема, М. Драгомиров звернув увагу на вплив організації, дисципліни і військового духу армії на успіх її дій у бою [99, арк. 2 зв.–3]. Згодом ці лекції були надруковані у фаховому журналі „Военный сборник” [147, с. 146]. „Все, кто его слышал, ... вначале прислушивались с некоторым разочарованием к вялой речи, как будто нехотя говорящего на самые обыденные темы лектора, а через 5-10 минут вся аудитория – одно внимание, и плачет, и смеется по воле всецело захватившего ее учителя”, – писав про виступи М. Драгомирова його товариш по службі В. Сахаров [188, с. 777].

У серпні 1868 р. за відмінну службу професор військового мистецтва М. Драгомиров був підвищений у чині до генерал-майора, а за півроку отримав посаду начальника штабу Київського військового округу і залишив Миколаївську академію Генерального штабу, де викладав тактику протягом дев’яти років. За словами академічного звіту, „генерал Драгомиров будучи искренно предан своему делу, имел неоцененную в преподавателе

способность приохочивать к занятиям своих слушателей и развивать в них любовь к изучению преподаваемого им предмета. Если прибавить к этому и литературные труды генерал-майора... то нельзя будет не признать, что академическая конференция имеет полное право сожалеть о потере Академиею такого преподавателя” [6, с. 255].

Проте, дев’ять років після того воєнний педагог знову повернувся до стін alma mater: після участі у бойових діях під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., вже у чині генерал-лейтенанта М. Драгомиров очолив Миколаївську академію Генерального штабу, розпочавши нову сторінку її історії. Командування дивізією і досвід війни закріпили авторитет М. Драгомирова. Тепер він – не лише теоретик-професор, а й бойовий генерал. Призначення на посаду відбулось 1 квітня 1878 р. [105, арк. 9]. Серед привітань, що надійшли на ім’я нового начальника академії, був і лист від відомого пруського фельдмаршала і почесного члена Миколаївської академії Генерального штабу Х. фон Мольтке, з яким М. Драгомиров познайомився в 1866 р., під час австро-пруської війни [101, арк. 28]. Невдовзі після призначення на посаду М. Драгомиров отримав чин генерал-ад’ютанта [105, арк. 9].

Новий керівник закладу зініціював ряд перетворень, головним завданням яких стало збільшення кількості вихованців академії і водночас – збереження високого ступеню підготовки офіцерів до служби в Генеральному штабі. Так, на початок 1879/80 навчального року загальне число тих, хто навчався в академії досягло двохсот двох, тоді як раніше ця кількість не перевищувала ста осіб [6, с. 316, 319]. Разом з цим, до викладання в академії були долучені кращі представники військової інтелігенції. За словами її випускника, а згодом професора Ф. Макшеева, „академия стояла высоко в общественном мнении... двери ломились от желающих попасть в нее” [41, с. 46]. Поряд з цим, заклад отримав значення розумового центру армії, став її науковим ядром. За ініціативою М. Драгомирова тут влаштовувались диспути з різних питань військової

справи, матеріали яких друкувались і розсилались офіцерам Генерального штабу. Провідні професори академії проводили колективні наукові дослідження, результатом яких стала поява фундаментальних праць „Обзор войн России от Петра Великого до наших дней”, „Энциклопедия военных и морских наук” тощо [41, с. 46–47]. Сам М. Драгомиров у 1879 р. презентував свою працю „Учебник тактики”, який більше двадцяти років слугував основним навчальним посібником з відповідного предмету [119]. У передмові до основної частини підручника генерал виклав власні міркування з приводу постановки навчально-виховного процесу. Він, зокрема, писав: „Нужно вести занятия так, чтобы не подрывать у тех, кто занимается, веры в себя. Если этого нет, наилучший руководитель не только не поможет, но навредит; какой смысл в том, если он научит... и в то же время задерживает, запугает человека? Руководитель должен вооружиться терпением, самоотверженностью и уважением к чужим мыслям; он должен радоваться наименьшим проблескам оригинальной мысли, уметь поддерживать и развивать их. Без этих качеств он не годится в руководители” [119, с. XXI – XXII].

У процесі навчання слухачі старшого курсу долучались до науково-пошукової діяльності: кожен з них повинен був розробити відповідну військово-теоретичну та військово-історичну тему. В академії організовувались конкурси на кращі військові твори із стратегії, тактики, військової історії, історії воєнного мистецтва і військової адміністрації. Показово, що слухачі академії брали участь у подібних конкурсах нарівні із своїми викладачами [41, с. 47].

Внаслідок зростання кількості слухачів академії, стало необхідним збільшити її штат і суми, що виділяються на оплату викладацьких послуг, проїзду і мешкання офіцерів, які відряджаються, а також на книги, карти, інструменти, нові меблі для аудиторій та інші неминучі витрати. Наміри М. Драгомирова й у фінансовому, і в кадровому аспектах були задоволені лише частково. Проте, при наданні академії в 1881 р. додаткового кредиту, її

начальник отримав безумовне право витратити на потреби закладу всі залишки від кошторисних сум, не повертаючи їх в Державне Казначейство [6, с. 321]. Істотне поліпшення відбулось у питанні комплектації бібліотечного фонду академії. Замість літографованих збірників лекцій з'явилися праці, виготовлені друкарським способом – переважно за рахунок академії або за її сприяння. Загалом станом на 1882 р. академічна бібліотека вміщувала близько 50 тис. томів, серед яких зберігалась значна кількість дублікатів всіх найбільш необхідних для офіцера військових видань [6, с. 332].

Як і в попередні роки служби в академії, М. Драгомиров перейняв на себе викладання тактики, а саме вступ до курсу і відділ про освіту і виховання військ. Безпосереднє спілкування з вихованцями допомагало М. Драгомирову розпізнавати їх потенційні здібності, бачити причини труднощів навчання та можливі способи їх подолання, а відтак – діяти за принципом „статут для людини, а не людина для статуту”. Важливо, що саме за М. Драгомирова до навчання у старшому та додатковому класах стали допускатися вихованці з проблемами в успішності – за умови, що вони обов'язково поліпшать свої показники. Кожен такий випадок розглядався і ухвалювався конференцією академії та Головним штабом управління військово-навчальними закладами. Так, у 1879 р. до старшого класу академії було переведено 58 офіцерів, хоча лише 45 з них могли похвалитися успішним складанням іспитів. Наступного року з молодшого класу до старшого вступило 69 офіцерів, із старшого класу на додатковий курс – 53, між тим як за буквою статуту в академії повинні були залишитись 38 і 43 офіцери відповідно [102].

З іншого боку, за ініціативи М. Драгомирова були заборонені перевідні та випускні переекзаменування, хоча спочатку ця практика була досить поширеною. Такі обмеження викликали невдоволення деяких вихованців, які заявили, що кількість тих, хто має продовжити навчання в академії, визначається завчасно. Прискіплива увага петербурзької громадськості до

ситуації змусила М. Драгомирова звернутися до воєнного міністра. У доповідній записці начальник академії послідовно аргументував неможливість впливати на результати іспитів через традиційну систему оцінювання, що передбачає участь багатьох викладачів закладу [102].

Ясність у це, здавалось би, протиріччя нововведень М. Драгомирова вніс О. Лукомський: автор мемуарів записав свідчення інших вихованців академії про те, що її начальник особисто вносив правки у „випадковості іспитів” (йшлося, насамперед, про ситуації, коли відповіді здібних офіцерів через незнання ними окремих тем оцінювались незадовільно, і навпаки – коли в цілому неготові до іспиту вихованці отримували питання, на які могли відповісти). М. Драгомиров відмінно знав увесь склад офіцерів, які проходили навчання, постійно спілкувався з ними і робив власні висновки про ступінь їх придатності для служби в Генеральному штабі [200, с. 77].

„Многие говорили, что вся система М. Драгомирова была основана на произволе, – зазначав О. Лукомський, – но ... он вносил действительный корректив в случайности экзаменационной системы. Конечно, могли быть единичные ошибки, но то, что было во время моего пребывания в Академии, когда, фактически, ни начальник Академии, ни профессора не знали состава слушателей Академии и за ним не наблюдали, было намного хуже и „отбор” для перехода на дополнительный курс был слабый” [200, с. 77–78].

Професіоналізм та педагогічні таланти М. Драгомирова високо цінувалися при дворі. У 1880 р. генерал очолив екзаменаційну комісію, яка приймала іспити з фортифікації, військової адміністрації, військових статутів та артилерії у великого князя Павла Олександровича [103, арк. 1–5]. Згодом – у середині 1880-х рр. – М. Драгомиров викладав предмет бойової підготовки військ цесаревичу Миколі Олександровичу (майбутньому імператору Миколі II) [250, с. 8].

Погляди вільного від бюрократичного формалізованого мислення генерала та їх успішна реалізація привернули увагу членів Військової організації партії „Народна воля”. Зокрема, про спроби народовольців

установити контакт з М. Драгомировим писав С. Іванов. Дослідник указував, що в 1882 р. відомий діяч Військової організації майор М. Тихоцький вів з начальником академії бесіди на політичні теми. Розмови, що між іншим стосувались завдань військово-революційної організації, М. Драгомиров підсумував, за словами М. Тихоцького, дослівною фразою: „Ну что ж, господа, если будете иметь успех – я ваш!” [251, с. 198–199]. Інші народовольці також прагнули налагодити зв'язки з М. Драгомировим. Про ці спроби згадував Е. Серебряков: „Буцевич (О. Буцевич – революціонер-народоволець, лейтенант Російського військово-морського флоту, керівник Військової організації партії „Народна воля” – В. І.) завел связи с некоторыми из высокопоставленных особ. ... он заручился обещанием известного генерала М. И. Драгомирова дать статью о российской армии для нелегального издания” [252, с. 59]. Спогади В. Плеве про те, що ім'я М. Драгомирова фігурувало у справі організаторів повстання в Петербурзі, подає О. Куропаткін. Йдеться, зокрема, про показання активного учасника Військової організації „Народної волі” М. Рогачова: на допиті офіцер повідомив, що у випадку повстання головнокомандування планувалось передати М. Драгомирову, який „по складу идей и высказываемых мыслей ... кажется им человеком подходящим” [209, с. 32].

Але, вочевидь, це зацікавлення ідеями революціонерів так і не збудило у М. Драгомирова бажання стати до рядів організації: критичне ставлення генерала до системи російського державного апарату не означало спротиву монархії як політичному ладу. Коли ж у 1885 р. декілька офіцерів були звинувачені в революційній діяльності і ув'язнені в Петропавловській фортеці, М. Драгомиров, розмовляючи з цього приводу із слухачами академії, зазначив: „Я с вами говорю как с людьми, обязанными иметь свои собственные убеждения. Вы можете вступать в какие угодно политические партии. Но прежде, чем вступить, снимите мундир. Нельзя одновременно служить своему царю и его врагам” [201, с. 150].

Час перебування М. Драгомирова на посаді начальника Миколаївської академії Генерального штабу співпав з часом масштабного переходу армії на нові зразки ручної і артилерійської зброї та перебудови фортець. Військовий міністр П. Ванновський, усвідомлюючи небезпечну можливість безпідставних багатомільйонних витрат, вважав за потрібне перевіряти доцільність усіх технічних новинок, для чого неодноразово звертався до М. Драгомирова з пропозицією розглянути той чи інший технічний проект на публічній лекції в академії Генерального штабу, викликаючи при цьому опонентів. За твердженнями сучасників, цей адміністративний прийом, вельми улюблений П. Ванновським, зберіг десятки мільйонів рублів у державній скарбниці [10, с. 1159]. Поряд з цим, М. Драгомиров проводив інспектування регулярних військових частин, брав участь у проведенні порівняльних випробувань засобів підводної мінної оборони військово-інженерного і морського відомств [105, арк. 13 зв.–14].

13 серпня 1889 р. генерал М. Драгомиров отримав призначення на посаду командувача військами Київського військового округу. Зважаючи на довголітню і надзвичайно плідну працю М. Драгомирова на освітянській ниві, конференція академії Генерального штабу одноголосно постановила вибрати його почесним членом Конференції і розмістити портрет педагога в одній з академічних зал [104, арк. 1, 21]. У січні 1894 р. М. Драгомиров отримав звання почесного члена Миколаївської академії Генерального штабу [105, арк. 10], а у 1899 р., коли виповнилось 50 років служби Михайла Івановича в офіцерських чинах, він був удостоєний звання почесного віце-президента академії [105, арк. 10 зв.].

Таким чином, у військово-педагогічній діяльності М. Драгомирова можна виокремити кілька важливих моментів. Її перший період (1856–1869 рр.) педагог присвятив ознайомленню з практичним досвідом закордонних армій. М. Драгомиров, зокрема, зосередився на розгляді базових чинників успішного функціонування європейських збройних сил: ролі національного характеру і патріотизму, поваги до людської гідності,

орієнтації на свідомого і вільного солдата як основну бойову одиницю. У своїй науковій та педагогічній роботі М. Драгомиров виявив себе активним прибічником реформ Д. Мілютіна і долучився до процесу реформування військово-навчальних закладів. Як приватні, так і офіційні характеристики М. Драгомирова-педагога дозволяють віднести його до кращих викладачів військових дисциплін свого часу. Другий період військово-педагогічної діяльності М. Драгомирова (1878–1889 рр.) – не лише педагога, а й начальника Миколаївської академії Генерального штабу – позначився активною роботою генерала з розбудови навчального закладу, який за „драгомировських” часів отримав значення розумового центру армії.

Вихований у сім’ї спадкового військового, М. Драгомиров з дитинства засвоїв головні чесноти захисника Вітчизни – мужність, вміння переносити труднощі, наполегливість у навчанні, вірність моральним переконанням.

За період свого особистісного і професійного становлення (30-ті – 50-ті рр. XIX ст.) М. Драгомиров отримав базову початкову освіту; проявив себе ініціативним і допитливим дослідником, придбав досвід стройової служби у лейб-гвардії Семенівському полку, визначився з подальшою професійною спеціалізацією. Непересічні розумові здібності виокремили М. Драгомирова з низки вихованців Дворянського полку і Миколаївської академії Генерального штабу та сприяли динамічному просуванню молодого офіцера по службовій драбині.

Формування світогляду і професійних якостей М. Драгомирова відбувалось у переломні для Російської імперії роки. Підсумки невдалої для країни Кримської війни та подальша лібералізація суспільства епохи Олександра II дозволили відкрити дискусію про стан і перспективи розвитку воєнної справи, шукати нові – більш результативні форми і методи підготовки рядового і офіцерського складу. Запропонований М. Драгомировим суворовський постулат про першорядність морального фактору у процесі підготовки солдата став актуальним протиставленням

мертвим формам муштри – пануючому у військовому середовищі сурогату навчання і виховання.

1856–1869 рр. – період педагогічної діяльності М. Драгомирова та набуття ним військового досвіду закордоном. Перебуваючи у штабах європейських армій під час австро-італо-французької (1859) та австро-пруської (1866) воєн, офіцер отримав якісно новий досвід військово-практичної діяльності та, співвіднівши його з власним професійним світоглядом, залучив ці знання до свого науково-практичного арсеналу.

Педагогічна сфера діяльності М. Драгомирова відзначилась високим професіоналізмом як у володінні предметом тактики, так і в організації навчального процесу. Ініційований М. Драгомировим розгалужений комплекс заходів з удосконалення науково-методичної та матеріально-технічної бази Миколаївської академії Генерального штабу поліпшив і полегшив освоєння її вихованцями майбутньої професії. Визнаючи „людський фактор” найважливішим чинником успішності воєнної справи, педагог ставив його на чільне місце і в питанні професійного відбору кадрових військових на етапі їхнього навчання.

Погляди вільного від бюрократичного формалізованого мислення генерала і їх успішна реалізація привернули увагу членів Військової організації „Народної волі”, але, будучи противником подвійної моралі й людиною, вірною присязі, М. Драгомиров залишився осторонь їх революційної пропаганди.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ГЕНЕРАЛА У РОЗБУДОВІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПОРЕФОРМENOЇ ДОБИ

3.1. Командування 14-ю піхотною дивізією (1873–1877)

14 березня 1873 р. М. Драгомиров обійняв посаду командувача 14-ю піхотною дивізією, що була розквартирована на території Одеського військового округу – у містах Кишинів, Бендери та Хотин, містечках Клишковці, Бричани, Кельменці та селі Бачой. До складу дивізії входило дві піхотні бригади, кожна з яких, у свою чергу, формували два полки. 1-а бригада мала у своєму складі 53-й Волинський піхотний полк та 54-й Мінський піхотний полк. До 2-ї бригади належали 55-й Подільський та 56-й Житомирський піхотні полки [253, с. 404–405].

Запровадження в Російській імперії в 1874 р. загальної військової повинності та значне скорочення терміну солдатської служби зумовили необхідність пошуків нових методів навчання рядового складу і значно підвищили роль педагогічних здібностей офіцерства.

Найпершу і найголовнішу задачу командувач дивізією убачав у військово-педагогічній підготовці стройових офіцерів, які, як показувала практика, не уміли планувати і проводити заняття, доступно пояснювати матеріал, ефективно розвивати навички та вміння солдата. Це пояснювалось двома обставинами. По-перше, вкрай обмеженими були форми педагогічної підготовки, до яких, крім навчання у військовому училищі, можна віднести тільки стажування (більше того, педагогічна підготовка не була представлена у кваліфікаційних вимогах до офіцера). По-друге, безпосередньо у військах випускники військових училищ проходили обов'язкову додаткову підготовку, під час якої переймали застарілі, негуманні н неефективні педагогічні прийоми і технології. Ситуації не поліпшила навіть введена

внаслідок військової реформи організація педагогічної перепідготовки та підвищення кваліфікації офіцерів, яка стосувалась тільки педагогічного складу військових училищ і кадетських корпусів. Стройові офіцери, як і раніше, удосконалювали свої знання і вміння тільки шляхом самоосвіти. Як наслідок, у військах утвердилась традиція, за якою ключову роль у навчанні нижніх чинів виконував унтер-офіцер або солдат старшого віку, а основним методом була багаторазова репродуктивна діяльність без додаткових пояснень [254].

Головну запоруку успіху в бою М. Драгомиров убачав у почутті товарищескості, вихованні волі й розуму, готовності бійця страждати й помирати „за други своя”. Тож найбільше уваги генерал приділяв вольовому й моральному вихованню. Привчаючи себе самого до самовладання в бою, М. Драгомиров для прикладу підлеглим ставав біля мішеней і наказував кращим стрількам обстрілювати їх, що, звичайно, справляло незабутнє враження [47]. „Основная болезнь нашего века, – писав генерал, – именно недостаток воспитания воли. Отсюда то, что мы свои права очень помним, а об обязанностях предпочитаем, если и не совершенно забывать, то и не всегда совершенно помнить” [255, с. 635–636].

Чимало сучасників звертали увагу на особливе, шанобливе ставлення М. Драгомирова до нижніх чинів – і в порадах офіцерству щодо виховання й освіти солдат, і в інтересі, який виявляв генерал до умов їх служби і побуту, і в особистих бесідах з рядовими бійцями. На противагу безправ'ю солдат і відособленості офіцерського корпусу М. Драгомиров стверджував, що начальник повинен щадити самолюбство підлеглих, а сам завжди і за всякого випадку мати мужність визнавати свої помилки. Як правило, очевидні погрішності командира замовчувались або, всупереч здоровому глузду, підносились у вигляді найкращого зразка. Очевидним було загальне падіння поваги нижчих чинів до військового керівництва [162, с. 395–396].

Проводячи ретельну перевірку підлеглих йому офіцерів, М. Драгомиров прагнув познайомитися з усіма особисто і виявити їх

здібності шляхом іспиту під час стройових учень, гімнастики, маневрів. Відповідно до результатів цих іспитів командувач проводив кадрові розстановки, що часто йшли врозріз із порядком призначення на посаду згідно чину, але виправдовували себе на практиці.

Вимагаючи абсолютної покори до наказу командира, М. Драгомиров водночас учив самостійним діям і проявам ініціативи, необхідної під час непередбачених ситуацій. Але таке прагнення могло бути реалізоване лише за умови відсутності страху покарання, що паралізує розум і волю людини. Тому на перший план було поставлено задачу створити систему, у якій свавілля як збоку молодшого, так і старшого чина є злочином, а закон стає вище особистості кожного з військовослужбовців [256, с. 407–412].

Табір у Бендерах, де відбувались літні збори дивізії, став, за влучним словом генерала В. Сухомлінова, „суворовской Меккой, куда ездили на поклонение” не тільки офіцери російської армії, але й іноземці [202]. Постійною була участь генерала М. Драгомирова у польових поїздках офіцерів Генерального штабу Київського й Одеського військових округів, під час яких генерал незмінно очолював проведення занять [105, арк. 13 зв.].

Друга половина 70-х рр. XIX ст. ознаменувалася подією загальноєвропейського масштабу: влітку 1875 р. на Балканах розгорілося велике повстання слов'ян проти османського панування. У Боснійсько - Герцеговинському регіоні були організовані народні армії. У вересні того ж року повстала Болгарія, у червні 1876 р. до протистояння долучились Сербія й Чорногорія [46, с. 16]. 12 квітня 1877 р. у війну вступила Російська імперія. Її війська повинні були розгорнутися на території Румунії і, форсувавши Дунай, розпочати наступ у Болгарії. Організацію і проведення переправи було доручено генералу М. Драгомирову та його 14-й дивізії [114, с. 203].

Підготовка до мобілізації розпочалася ще на початку 1876 р., але конкретні розпорядження про приведення військ у стан повної боєготовності почали надходити у серпні. Насамперед, необхідно було доукомплектувати офіцерські кадри, дефіцит яких призвів до того, що в штат дивізії почали

масово вступати військові запасу. М. Драгомиров, занепокоєний відсутністю потрібного професійного рівня таких офіцерів, наполягав, аби ключовим фактором у визначенні командирів рот був їх досвід, а не чин. Тому усі новоприбулі повинні були пройти всебічне і ретельне випробування і довести, що вони можуть нести відповідальність за довірені їм частини [114, с. 324]. З досвідом такої комплектації кадрів М. Драгомиров познайомився під час свого відрядження до штабу пруської армії в 1866 р. і особисто пересвідчився у її дієвості на театрі австро-пруської війни [167, с. 606].

Крім цього, необхідно було перевірити загальний рівень боєготовності дивізії, враховуючи не лише наявність живої сили та зброї, а й багатьох інших не менш важливих деталей похідного життя: стан і кількість коней, повозок, зброї, підків, запасів одягу, сухарів, медикаментів тощо. Особливу увагу командувач звернув на обмундирування і спорядження рядових [115, с. 155]. Загалом, судячи з детального рапорту М. Драгомирова командувачу військами Одеського військового округу, рівень підготовки 14-ї піхотної дивізії до походу був цілком задовільним [114, с. 23–26].

М. Драгомиров завжди цікавився санітарно - медичною частиною у військах, а тому взяв активну участь у нарадах з лікарями, серед яких був і відомий польовий хірург М. Пирогов. Михайло Іванович детально описав свій досвід вивчення медичної справи Пруссії під час австро-пруської війни 1866 р. Деякі відомості, надані М. Драгомировим, привернули увагу медичного інспектора діючої армії В. Приселкова. Зокрема, варто зазначити наступні.

1. Систематичне проведення швидкого вивезення поранених з театру війни для їх розподілення по тилових шпиталях, які у свою чергу повинні бути не скупчені, а розкидані по широких просторах найближчих до фронту губерній. У цій справі В. Приселков узяв за основу принцип, засвоєний М. Драгомировим під час австро-пруської війни: велике скупчення поранених в одному пункті не тільки шкідливо, але для багатьох з них, у більшості випадків, смертоносно.

2. Повна і рішуча відмова від прискорених випусків студентів-медиків для потреб фронту. Після детальних перемовин з М. Драгомировим В. Приселков переконався, що такий спосіб підготовки фахівців може лише наповнити армію лікарями-недоучками. Проте було дозволено відряджати на театр воєнних дій студентів старших курсів з тим, щоб вони, попрацювавши під керівництвом лікарів у шпиталях та на полях битв, обов'язково повернулись до навчання і завершили його [162, с. 327–328].

До цього зазначимо, що військово-медичний інспектор армії уважно оглянув пересувний лазарет 14-ї піхотної дивізії і виніс йому найвищу оцінку [114, с. 56].

В очікуванні наступу на ворога М. Драгомиров не влаштував „затуркування оглядами”: думку про згубний вплив показових заходів генерал аргументував винайденою ним формулою „ $n/o = y$ ” (навчання, ділене на огляди, дорівнює успіху, тобто чим більше оглядів, тим менший успіх) [306, с. 1159]. Таким чином, частини дивізії мали більше часу для навчань під керівництвом їх безпосередніх командирів. Проте стройові заняття Михайло Іванович відвідував регулярно [162, с. 323–324].

11 квітня 1877 р. у Кишинів – пункт збору російської армії для виступу на територію Румунії – приїхав імператор Олександр II. Наступного дня за містом – на Скаковому полі – відбувся військовий огляд, було зачитано маніфест про початок війни з Османською імперією та відправлено напутній молебень. Згадуючи цю подію, видатний український драматург М. Садовський, який добровольцем пішов на фронт російсько-турецької війни і служив у лавах 14-ї піхотної дивізії, залишив яскравий спомин про свого командира: „Драгомир сидів на своєму гнідому коні, як влитий. Широкогрудий стан його здавався дубовим окоренком, міцно задовбаним у стан коневі. Лице рум'яне, смішне. З під окулярів дивилися сірі, соколині очі. Невеличкі, густі, чорні, як смола, вуса, звисли над губою вниз. Вся статура і обличчя його виявляли чистокровного українця. Тип давнього нашого

козацтва вмить з'явився перед моїми очима. Таким я собі в своїх думках малював гетьмана Богдана, чи кошового Сірка” [197].

З перших днів походу М. Драгомиров занурився у вирішення численних похідних проблем. Насамперед, постало питання швидкості руху дивізії. Тих, які відстали від своїх підрозділів, було небагато (напередодні виступу командувач наказав провести медичний огляд усіх рядових і звільнити в запас нездатних до тривалого переходу), але важка ноша давала взнаки, особливо у спекотні дні походу армії за Прутом. Чимало солдат не витримували навантаження і викидали ті речі, котрі були на той час непотрібні. Згодом, освоївшись у похідних порядках, декотрі з них прилаштувалися до обозу, де можна було покласти ранець на повозку чи сісти. Це звернуло увагу командувача дивізією, який видав наказ ужити заходів щодо усунення від обозу людей, непричетних до його транспортування [114, с. 62–63, 78].

Значною проблемою було пияцтво, особливо під час тривалих зупинок у містах Леово та Галаці, де бажаючі випити продавали куфайки та чоботи. Для врегулювання ситуації М. Драгомиров наказав відпускати людей з бівуаку лише командами; крім того, місцевим жителям заборонялось купувати речі солдат, а якщо купівлю було б помічено, передбачалось провести обшук будинків з конфіскацією солдатських речей без повернення заплачених за них грошей [114, с. 79].

Слідом за О. Суворовим та іншими видатними полководцями М. Драгомиров глибоко розумів важливість тісного контакту командирів з підлеглими йому частинами, що досягалась, передусім, через слово, яке має силу укріпити бійців морально і психологічно, актуалізувати їх упевненість у собі, своїх товаришах і зброї, бажання боротьби, намір випробувати себе, перебороти слабкості, зрештою – перемогти ворога.

З початком підготовки до форсування Дунаю М. Драгомиров видав наказ із переліком правил, яким повинні були слідувати солдати під час переправи. Документ містив чіткі, прості до сприйняття настанови, що мали

орієнтувати воїнів у ході виконання бойового завдання і зводились до низки вимог: старанно застосовувати набуті вміння, знати і розуміти кінцеву мету своїх дій, чітко розділяти виконувані функції, бути морально стійкими, дисциплінованими і пам'ятати про відповідальність за долю операції. „Делай так, как дома учился, стреляй метко, штыком коли крепко, иди всегда вперед, и Бог наградит тебя победой”, – зазначав М. Драгомиров у наказі [115, с. 155–156]. Показово, що командири козацьких полків кавказької дивізії генерала М. Скобелева утверджували ці настанови до виконання у ввірених їм сотнях, вважаючи їх неперевершеними за лаконічністю, повнотою і дохідливістю [257].

Такою ж простотою і емоційною виразністю відзначилась промова М. Драгомирова, виголошена у селищі Бея незадовго до переправи. „Нас назначили в первую голову. Помните, братья, что для нас середины нет: или за Дунаем, или в Дунае. ... Когда приведет Бог, ложись честно, не дураком ложись. Дорого продавай свою жизнь. ... Переправу поручили не потому, что мне верят, а потому, что вам верят...”, – наголошував командувач дивізії [115, с. 159]. Такі – експресивні за емоційним наповненням і тезисні за структурою настанови авторитетного воєначальника справляли незабутнє враження на учасників подій.

Варте уваги співвідношення виховних заходів, запроваджених у дивізії за її командувача М. Драгомирова, і загальноприйнятої під час воєнних дій системи покарань. З одного боку, застосовувані у цій бойовій частині міри покарання відповідали вимогам військового часу (наприклад, під страхом смерті заборонялось вимагати харчі у мирних жителів), з іншого – пропонували альтернативу, що спиралася на внутрішні моральні імперативи підлеглих. За свідченнями мемуариста, навіть у випадках злочинів, що передбачали покарання через розстріл, М. Драгомиров практикував товариський суд, що мав на меті допомогти людині розкаятися у своєму злочині шляхом усвідомлення негідності свого вчинку [114, с. 105–107; 198, с. 185].

Пунктом переправи російської армії через Дунай було обрано румунське містечко Зимниця, розташоване навпроти турецького форпосту – болгарського міста Систов [114, с. 84]. 12 червня відбулась військова нарада, на якій М. Драгомиров звернувся до керівників усіх частин дивізії з повідомленням про майбутній перехід, детально пояснивши склад, час виступу і тривалість походу кожного ешелону. Ця словесна інструкція була подана із застосуванням прийому живого креслення, який використовувався генералом у Бендерському таборі: по мірі призначення частин у той чи інший ешелон їх начальники відділялись у окремі групи, стаючи у тому порядку, у якому їх частини повинні були слідувати до Зимниці. Такий прийом дозволяв швидко і якісно скоординувати рух окремих підрозділів дивізії [115, с. 158]. Медичному персоналу було доручено випрацювати письмовий проект надання першої допомоги пораненим у день переправи на обох берегах Дунаю [192, с. 275–276]. Крім того, М. Драгомиров розпорядився, щоб усі солдати отримали перев'язочні засоби для допомоги один одному за відсутності санітара чи фельдшера. Останніх було по декілька чоловік у кожній роті, і на їх навчання М. Драгомиров звернув особливу увагу ще до виступу за кордон [115, с. 158].

Подолання Дунайських широт було ключовою умовою успішності усієї подальшої кампанії на Балканському фронті. Усвідомлюючи високу ступінь особистої відповідальності за організацію і проведення операції, М. Драгомиров у листі дружині зазначав: „Пишу почти накануне великого для меня дня, в котором должно оказаться, чего стою я и моя система образования и воспитания солдата, и стоим ли мы вообще оба, то есть я и моя система, чего-нибудь” [116, с. 89]. Згодом, вже після успішного форсування Дунаю, Михайло Іванович написав одному з друзів: „Я возблагодарил судьбу, что наградила меня удачей переправы; какой бы вой и гвалт поднялся бы, если бы мне пришлось окунуться в Дунай... А невероятного в этом ничего не было, на этот счет я себе иллюзий не делал” [116, с. 93].

14 червня о 3-й годині ранку 20-тисячна російська армія зосередилась у Зимниці [104, с. 85]. Упродовж дня командувач провів декілька військових нарад, інструктуючи офіцерів у справі майбутньої переправи [114, с. 86]. Близько опівночі війська, призначені до переправи у першому рейсі, підійшли до берега і розподілились по понтонах і поромах. Посадкою на понтони командувач керував особисто [115, с. 163].

Переправа перших двох ешелонів відбувалась у надзвичайно важких умовах. Сильна течія зносила понтони із запланованого курсу, тому декотрі з них пристали до берега майже на версту нижче, інші – вище від призначеного для висадки дунайського гирла Текир-Дере. Тим часом турецькі пости, помітивши наближення понтонів, зайняли узбережжя і відкрили вогонь [114, с. 91].

Вважаючи за необхідне особисто керувати наступом на Систовські висоти, М. Драгомиров разом з третім рейсом вирушив до протилежного берега і прийняв командування лівим флангом, де в цей момент вирішувалась доля всієї військової операції. Отримавши підкріплення і допомогу артилерії, війська під командуванням М. Драгомирова перейшли у наступ. Після жорстокого опору, що доходив до штикових боїв, турки були відкинуті, а лівий фланг зайняв другий ряд Систовських висот [115, с. 170; 114, с. 93].

Оскільки з прибуттям підкріплення до лівого флангу успіх бою на цьому напрямку був практично гарантований, генерал наказав готуватися до взяття Систова. Для цього були призначені 2-а бригада 14-ї дивізії (Житомирський і Подільський полки) під командуванням генерал-майора М. Петрушевського і 4-та стрілецька бригада генерал-майора А. Цвєцинського. Бій тривав майже до 3-ї години дня і закінчився зайняттям м. Систов і навколишніх висот [114, с. 95].

Того ж дня імператор нагородив М. Драгомирова орденом св. Георгія III ступеня. Але сам Михайло Іванович у листах дружині лише зазначав, що „Государь был милостив, выше всякого выражения и всяких заслуг”, „и

жизни не хватит отблагодарить” [116, с. 90]. Письменник, журналіст, учасник російсько-турецької війни М. Максимов відзначав, що М. Драгомиров хмурнів, коли йому намагалися робити компліменти, і весь успіх переправи через Дунай приписував „доброму, послушному солдату”. „Он плакал, говоря о солдатах, – писав М. Максимов, – несомненно это – человек доброго сердца” [193, с. 355].

6 липня дивізія облаштувалась у м. Тирнов і почала нести вартову службу та виконувати наряди. Але з наступом турецької армії на Шипкінський перевал 2-а бригада (Житомирський і Подільський полки) була терміново направлена на допомогу загону, що стримував атаку військ Сулеймана-паші [114, с. 126]. Незважаючи на 38-градусну спеку, драгомировці менш ніж за дві доби подолали 80 км гірського шляху. „Это с шинелями, сухарями и ранцами на плечах. Настоящий суворовский переход с той разницей, что у Суворова люди шли без какой-либо ноши”, – записав В. Немирович-Данченко у своєму „Дневнике”, зустрівши Житомирський полк під час переходу [46, с. 33]. Маючи наказ іти на Шипку лише для тимчасової підтримки, дивізія залишилась на бойовій позиції аж до полонення армії ворога – загалом 139 днів [46, с. 33].

Проте захист Шипкінського перевалу відбувався уже без участі М. Драгомирова: 12 червня, відразу після прибуття частин дивізії до місця бою, генерал отримав поранення і був відправлений у Габрово, а звідти – до Кишинева [191, с. 199]. „Спешу уведомить, что молодец наш Михаил Иванович сегодня ранен в ногу, благодарение Богу, легко, при молодецкой обороне Шипки”, – телеграфував головнокомандуючий С. Драгомировій. Через ускладнення, що виникли під час лікування, М. Пирогов, який знаходився поряд з генералом, наполягав на ампутації. Уникнути каліцтва М. Драгомирову вдалося лише завдяки старанню лікарів і ретельному догляду [116, с. 90].

У вересні 1877 р., розуміючи, що стан здоров'я не дозволить йому повернутися до лав діючої на Балканах армії, генерал був змушений прохати

про відрахування з посади командувача 14-ю піхотною дивізією. Новопризначений начальник дивізії – генерал-лейтенант М. Петрушевський, телеграфував М. Драгомирову: „Дивизия скорбит, что не увидит тебя во главе своей, меня же недостойного благослови, дорогой товарищ и учитель, продолжать твое дело” [116, с. 92].

Уже без М. Драгомирова дивізія успішно протистояла не лише турецькому війську, а й надзвичайно складним гірським погоднім умовам, здійснювала безперервну службу, не допускаючи жодного її послаблення й у відносно спокійні часи стояння на Шипкінському перевалі [114, с. 203–204]. Втративши у боях значну кількість офіцерів і нижніх чинів і через це значно поповнившись новими людьми, ця частина продовжувала і надалі зберігати внутрішній військовий порядок, притаманний їй у попередні часи. Сам же М. Драгомиров за вдале командування 14-ю піхотною дивізією під час бойових дій на Балканах отримав чин генерал-лейтенанта. Завершивши лікування, навесні 1878 р. він був призначений начальником Миколаївської академії Генерального штабу і обіймав цю посаду більше одинадцяти років [105, арк. 9].

У 1895 р. – вже під час перебування М. Драгомирова на посаді командувача військами Київського військового округу – на дні Дунаю місцеві рибалки віднайшли великий морський якір і два понтони, заповнені людськими кістками і зброєю. Як виявилось, вони затонули під час форсування ріки біля Зимниці у ніч з 14 на 15 червня 1877 р. У січні 1896 р. понтони прибули через Одесу до Києва. Наскрізь проржавілі, у дірах, з вирваними боками, вони були урочисто поставлені перед казармою 4-го Понтонного батальйону як згадка молодому поколінню інженерних військ про славу службу їх попередників-понтонерів [141; 143].

Бійці 14-ї піхотної дивізії не забували свого командира. За свідченнями Є. Андрієвського, у 1896 р., під час торжеств з приводу канонізації Феодосія Углицького, Михайло Іванович відвідав Чернігів. Серед прочан були й колишні солдати 14-ї піхотної дивізії, які, впізнавши в одному з приїжджих

М. Драгомирова, влаштували йому сердечний прийом у своїх тимчасових житлах [175, с. 334–335].

Пам'ять про подвиг 14-ї піхотної дивізії на чолі з М. Драгомировим під час російсько-турецької війни знайшла відображення у топоніміці Болгарії: два тамошніх села – у Великотирновському та Пернишківському округах – отримали назву Драгомирове. У 1883 р. болгарський князь нагородив М. Драгомирова орденом св. Олександра I ступеню, а в 1899 р. – орденом св. Олександра I ступеню з діамантами [105, арк. 9, 10 зв.]. 1903 р. – у 25-ту річницю Східної війни, цар Болгарії Фердинанд I у спогад про заслуги ушанованого генерала вручив його доньці Софії Лукомській свій вензель, інкрустований дорогоцінним камінням національних кольорів країни. Щоправда, після того, як у 1915 р. Болгарія вступила у Першу світову війну на боці противників Російської імперії, С. Лукомська повернула цей дар як „символ страны, изменившей своим священным заветам” [258].

Таким чином, досвід служби командувачем 14-ю піхотною дивізією став вирішальним у біографії М. Драгомирова як такий, що на бойовій практиці довів спроможність пропонованих генералом методів роботи з військовим контингентом та відкрив йому шлях до наступних – більш високих військово-адміністративних посад. Навчально-виховна система М. Драгомирова, заснована на методах розвитку вольових якостей, дисципліни і особистої ініціативи, дала свої результати на практиці. Однотунність вихованого під керівництвом М. Драгомирова командного складу дивізії перетворила її на цілісний механізм, що працював за єдиною навчально-виховною системою. Законність відносин офіцерів і нижчих чинів вела до формування сприятливого для досягнення навчально-виховних цілей клімату і, як наслідок, до більшої самовіддачі бійців не лише в мирний, а й у бойовий час. Укорінившись у практиці стройової роботи, введені М. Драгомировим правила несення служби визначили успішність бойових операцій дивізії під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. – як за участі генерала, так і після його відрахування з посади.

3.2. Керівництво Київським військовим округом (1889–1903)

13 серпня 1889 р. М. Драгомиров отримав призначення на посаду командувача військами Київського військового округу. 16 жовтня того ж року він прибув до Києва і вступив у командування ввіреними йому силами [105, арк. 9 зв].

У територію округу входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії. Дніпром округ поділявся на дві майже рівні частини. Західна частина примикала до австрійського кордону і в разі війни ставала ареною можливих бойових дій, а тому вважалась найважливішою ділянкою округу. Східна частина, на території якої бойові дії були маловірогідними, становила, разом із задніпровськими губерніями інших округів, багату матеріальну базу для західної прикордонної смуги. Залізничні та шосейні шляхи, що виходили на території потенційного театру військових дій, були об'єктами стратегічного значення. Враховуючи, окрім цього, те, що, обійнявши посаду командувача військами Київського військового округу, М. Драгомиров отримав повноваження направляти процес бойової підготовки військ, стояти на чолі п'яти з половиною армійських корпусів, керувати бойовими діями в разі війни з Австро-Угорщиною (при цьому планувалось підпорядкувати йому ще три корпуси, з яких два – 7-й і 8-й – входили до складу Одеського військового округу), генерал ставав надзвичайно впливовою особою [200, с. 102].

Варто відзначити, що М. Драгомиров не вперше пов'язував свій службовий шлях з Київським військовим округом. Протягом лютого 1869 р. – березня 1873 р. Михайло Іванович очолював штаб округу, де користувався серед військових значним впливом і залишив після себе добру пам'ять. У 1870 р. командувач військами Київського військового округу М. Козлянінов

у звіті імператору Олександрю II характеризував М. Драгомирова як старанного та сумлінного військовослужбовця, який відмінно знає свою справу, у моральному відношенні – повністю благонадійного, з рівним і твердим характером, у розумовому – різнобічно освіченого, володіючого великим обсягом військових знань та інформації [69, с. 114].

Обійнявши посаду командувача військами Київського військового округу, М. Драгомиров отримав змогу реалізувати свої ідеї щодо питань організації, виховання та бойової підготовки військ. Головна діяльність М. Драгомирова як командувача військами округу полягала в наступному.

1. Постановка в округу систематичного виховання і навчання військ. Відсталість Російської імперії у військовому відношенні М. Драгомиров пояснював тим, що в армії не тільки проявилася зневага до ідей давніх періодів військової історії, але були зовсім забуті суворовські заповіді виховання військ. Виховання, на думку генерала, було взагалі забуте і замінене його мертвими формами муштри, а технічна відсталість лише посилювала загальний стан слабкості армії.

На цю сферу своєї діяльності Михайло Іванович звертав особливу увагу, а тому усі пов'язані з цим перевірки проводив особисто. З цією метою він постійно об'їжджав війська округу, давав указівки на місцях, а в наказах детально розбирав результати перевірок і викладав необхідні зауваження [259–262].

2. Вироблення максимально можливого рівня досконалості бойової підготовки військ округу. Для цього М. Драгомиров проводив показні вчення: від роти і ескадрону до великих загонів усіх родів зброї.

Командувач прагнув наблизити польову роботу військ, наскільки можливо, до бойової дійсності й притупити у вояків інстинкт самозбереження [263, с. 5]. Важливе значення під час польових занять надавалось наскрізним атакам піхоти, проходженню кінноти через піхоту та артилерію [264, с. 107].

3. Контроль несення військами внутрішньої і гарнізонної служби. М. Драгомиров особливо суворо вимагав бездоганно точного несення гарнізонної служби: за найменші провини винуватці каралися за усією строгістю букви закону. Пояснювалось це, насамперед, тим, що обов'язки вартового, розвідного, караульного начальника тощо максимально наближали цей відділ служби мирного часу до бойових умов, а також відповідальним правом військових чинів застосовувати зброю в мирний час [265; 266].

4. Спостереження за веденням військового господарства. Звернуто було надзвичайну увагу на поповнення недоторканих запасів та їх своєчасну заміну, влаштування нових складів [267].

5. Підвищення до максимально можливого рівня досконалості мобілізаційної готовності військ округу. За наполяганням М. Драгомирова з 1898 р. в Російській імперії були введені пробні мобілізації з дійсним призовом запасних і поставкою коней і возів. Ініціативи М. Драгомирова щодо покращення якості мобілізаційних дій спричинили повну реорганізацію управління у справах про військову повинність міністерства внутрішніх справ і підвищили рівень мобілізаційної підготовки армії [267; 200, с. 103].

6. У зв'язку з запланованим зближенням Німеччини і Австро-Угорщини, які у 1879 р. підписали між собою військовий союз проти Росії і Франції, виникла необхідність зміцнення західних кордонів Російської імперії. Таким чином, одним із завдань М. Драгомирова спільно з начальником Генерального штабу генералом М. Обручевим була розробка плану зосередження військ на кордоні у випадку війни з Австро-Угорщиною і розпоряджень для первинних боїв, підготовка прикордонного району для зосередження в ньому армії і ведення військових дій (будівництво залізниць, шосейних шляхів, створення оборонних ліній і опорних пунктів, влаштування базисних магазинів, складів і т. п.), а також організація тилу армії у разі її зосередження на кордоні. Основні положення плану розроблялися за безпосередніми настановами М. Драгомирова, слухність

яких підтвердили події Першої світової війни: у 1914 р. наступальні операції розгорнулися в повній відповідності з указівками щодо зосередження армій у разі війни з Австро-Угорщиною і директивами для первинних бойових дій армій, котрі надавалися М. Драгомировим ще в 1896–1900 рр. [200, с. 104].

Підбір М. Драгомировим найближчих співробітників (начальник штабу, генерал-квартирмейстер, начальник військових сполучень, черговий генерал і начальники окружних постачальних установ – артилерійського, інженерного, інтендантського, санітарного, ветеринарного) проводився надзвичайно ретельно. Крім того, генерал М. Драгомиров докладав зусиль, наскільки це було можливо за умов вкрай консервативно-бюрократичного принципу старшинства, аби за його власним вибором затверджувались кандидатури на посади не лише безпосередніх співробітників, а й на ті, що в інших округах не вважались високопоставленими і призначення на які відбувались без будь-якої участі командувача військами округу. Претенденти на посаду проходили ретельну перевірку під особистим наглядом М. Драгомирова. Як приклад „драгомировського кастингу” вартий уваги епізод з полковником В. Воїновим – курським повітовим воїнським начальником, який, після складних випробувань М. Драгомирова отримав чин генерал-майора і призначення на посаду генерала для доручень при командувачі військами округу, а згодом – командира київської місцевої бригади. Протягом трьох тижнів полковник В. Воїнов знаходився при генералі М. Драгомирові, який давав йому різні доручення, а головне – пояснюючи йому ті чи інші ситуації, у котрі сам же ставив військові частини – вимагав його думки про необхідні розпорядження і дії і, таким чином, влаштовував полковнику екзамен, випробовуючи його кмітливість, інтелектуальну розвиненість, військові здібності і ступінь придатності для різних випадків, що можуть трапитись у воєнному побуті у мирний і бойовий час [170, с. 396–400].

І у службовій документації, і під час робочих зустрічей М. Драгомиров уникав бюрократичного формалізму, залишаючись точним і простим. Накази

командувача військами відрізнялись характерною образністю, стислістю, прямою і зрозумілістю, були насмішкливо дотепними і з часом перетворились на військові афоризми. Чимало наказів генерала користувались популярністю не лише у військових колах, а серед цивільного населення, в тому числі – творчої інтелігенції. „Существует закон, который запрещает войскам одчиняться команде лиц, к составу войск не принадлежащих, Вы, вероятно, читали циркуляры Драгомирова, который часто напоминает войскам своего округа о существовании этого закона”, – підкреслював О. Горький у листі А. Чехову у березні 1901 р. [229, с. 345].

Наведемо один з приписів М. Драгомирова кавалерії Київського військового округу про методи роботи з кіньми, що завдяки образності мови генерала став відомим серед громадськості і був надрукований київськими газетами. Як яскравий приклад „драгомировської лексики” він вартий повного цитування: „В коннице лошадей заставляют работать, но знать меру, т.е. вести работу до той границы, пока она дает развитие силы, укрепление коня и – не далее. Неприятель будет очень благодарен, если, истощив и обезножив коней на мирной работе, выведем на одрах, еле ноги влачащих. Поэтому, не забывать коренной разницы: мирная работа накапливает, следовательно берегает силу, военная – употребляет, т.е. истребляет ее. Беречь – не значит баловать. Одинаково дурно: обратить лошадей в свинью на откормке и довести ее до состояния загнанной почтовой клячи” [142].

Усі розпорядження і накази командувача військами округу заносились у спеціальні зошити, які час від часу зводилися у загальний збірник і розсилалися у війська. Таким чином, було складено близько двадцяти збірників, затверджених до виконання. Показово, що згодом вони були „узяті на озброєння” румунською й болгарською арміями [172, с. 391–392]. Відомо, що про їх переклад румунською мовою дбав особисто король Карл I, котрий у 1899 р. нагородив М. Драгомирова орденом Великого Хреста Корони [105, арк. 10 зв.]. На початку 1900-х рр. монарх відвідав Київ і, як твердили свідки

подій, з дружньою простотою переймав у М. Драгомирова службовий досвід [172, с. 399–400].

Подібним чином військовий міністр Болгарії Р. Петров стверджував, що найдорожчим знанням для „братушок” (болгарських вояків – В. І.) стали зауваження, зроблені генералом М. Драгомировим під час аналізу відповідей вояків на поставлені ним запитання. Ці питання – про вартову службу, військові обов’язки, Закон Божий та інші – увійшли в різні інструкції й склали єдиний кодекс „навчання болгарських солдатів за Драгомировим” [172, с. 398].

Очоливши військовий округ, М. Драгомиров продовжив наполегливу роботу із розвінчання усталених у суспільстві негативних стереотипів щодо рядового складу армії, піднесення гідності нижніх чинів через отримання громадського визнання їх заслуг перед Батьківщиною. У 1889 р. О. Богданович відмітила у своєму щоденнику, що М. Драгомиров називає солдат „честнейшими, вернейшими слугами царя и отечества” [268, с. 121].

У час існування заборони солдатам ходити сонячною стороною вулиці, виходити з трамваю через передні двері „в связи с неудобством встречи с офицером и нахождения их в одном помещении” та входити в публічні установи, ставлення М. Драгомирова до рядових було дійсно революційним [201, с. 129]. Але спричинялось воно не лише особистісним філантропічним світоглядом та християнською етикою, а й практичними міркуваннями – насамперед, задачею підняти рівень бойової ефективності армії. У щорічних звітах військовому міністру М. Драгомиров – чи не єдиний з усіх командувачів військами – порушував гострі злободенні питання необхідності підвищення грамотності рядових і офіцерів, скасування „вільних робіт” (організованої відправки солдат на заробітки, викликаної нестачею державних коштів на утримання армії, що негативно відбивалась на стані їхньої бойової підготовки), поліпшення важкого фінансового становища офіцерства, розширення табірних місць і будівництва казарм, створення нових полігонів і стрільбищ тощо [40, с. 47, 74, 176, 267, 272–274, 277, 279–

280, 348]. У 1898 р. командувач військами наклав заборону на принизливе і санітарно небезпечне утримування новобранців у приміщеннях в'язниць [75, арк. 2].

Вимагаючи від військ значної роботи під час учень, постійно привчаючи їх до перенесення тягара бойового життя, М. Драгомиров разом з цим суворо переслідував будь-яку непродуктивну витрату людського ресурсу. Усілякого роду „прогульні” рухи, переміщення частин з місця на місце без особливої потреби, довгі виснажливі очікування перед оглядами карались ним дуже суворо. Один з наказів М. Драгомирова вимагав берегти сили солдата, зокрема: на огляди виводити полки – великі – за п'ятнадцять, менші – за десять хвилин; після відбою на маневрах залишати війська для відпочинку там, де їх застав сигнал; для проходження церемоніальним маршем після маневру військам проходити у порядку їх розташування на відпочинку після відбою [180, с. 195–196]. Так само непродуктивним М. Драгомиров вважав й інші, непотрібні солдату на війні додаткові – інколи абсурдні – вправи. „В некоторых ротах учат лишнему, – писав командувач в одному з наказів, – заставляют молодых солдат выучить начальство до высшего включительно и еще с полным титулом каждого, не сделали исключения даже для татар, которые ни одного слова не знают по-русски – это безобразие, прошу проконтролировать, чтобы этого не было” [269].

Розглядаючи офіцерську ланку як силу, що направляє солдатську масу до корисної роботи, М. Драгомиров був упевнений, що одночасно з вихованням нижніх чинів необхідно виховувати і навчати командний склад, не вважаючи його підготовку завершеною. Особисто займаючись цим питанням, Михайло Іванович збирав молодих офіцерів на вокзалах під час проїзду через той чи інший пункт і перевіряв знання уставу; так само, об'їжджаючи війська, М. Драгомиров давав задачі ротним, ескадронним командирам і молодшим офіцерам [14, с. 570].

Варто зазначити, що М. Драгомиров не дозволяв собі ані хвалити, ані критикувати своїх підлеглих особисто від себе, ввівши у свої накази

абсолютно безпристрасний термін „объявляю благодарность от имени службы” [172, с. 577]. Намагаючись відсторонити себе від будь-яких впливів особистих стосунків на хід справи, М. Драгомиров категорично відмовлявся приймати запрошення на обіди, сніданки та інші подібні заходи під час службових візитів до тієї чи іншої військової частини. За його наказом, про це повідомлялось офіційно – у тому числі в періодичній пресі [141].

Такі дії очільника округу призвели до появи численних звинувачень останнього у тому, що, турбуючись про рядових, він водночас зневажливо ставиться до офіцерів. Наприклад, був гостро розкритикований один з перших наказів нового командувача військами від 27 жовтня 1889 р. про сувору заборону рукоприкладства: „В некоторых частях дерутся. Прошу помнить, что в дисциплинарном Уставе ясно указано, какие на нижних чинов можно налагать взыскания, кроме коих, никто иных налагать не смеет. Рекомендую охотникам до ручной расправы ознакомиться с XXII книгой Св[ода] в[оенных] п[остановлений], ст. 185, из которой они откроют, чего могут ожидать в будущем, если позволят себе впредь рядом с дисциплинарным Уставом сочинять свой собственный” [40, с. 257]. Критика була аргументована переважно тим, що: а) випадки бійки траплялись не лише в Київському, а й інших округах, причому в Київському окрузі не більше і не частіше, ніж будь-де; б) наказ натякав на те, що побиття нижніх чинів округу проводиться систематично, а це невірно; в) наказ командувача військами – це „винесення сміття із хати”, що „на руку усілякій соціалістичній наволочі”; г) генерал підриває дисципліну, підбурює солдат проти офіцерів, розхитує офіцерський престиж. Таким чином, наказ, твердили противники М. Драгомирова, виставив офіцерів нелюдами, які катують солдат, і саме так його зрозуміли широкі маси й іноземна преса [200, с. 106, 108]. Сенс вищезгаданого наказу полягав, проте, у тому, щоб донести до офіцерського загалу, що час муштри, плац-парадів і бездушної дисципліни залишився позаду, що найважливішим елементом на війні є людина, з духовною складовою якої потрібно рахуватися. „Как не приходит в голову этим

господам, – писав М. Драгомиров незадовго до революційних подій 1905 р., – что их морда слеплена из той же глины, что и солдатская, и что если солдат об этом узнает, то нехорошо будет” [131, с. 685]. За ініціативою командувача військами рукоприкладство в окрузі стало підлягати переслідуванням, а про кожен випадок бійки наказувалось доносити у штаб округу. Це розпорядження діяло і після того, як М. Драгомиров полишив посаду командувача військами округу і було відмінене лише у 1911 р.

Військовий письменник Г. Єлчанінов, який служив у Київському військовому окрузі під керівництвом М. Драгомирова, у таких різких рисах охарактеризував тамтешнє армійське життя: „культивируется неуважение к офицеру и уверенность в его якобы преднамеренной незаботливости о меньшей братии. „Душа солдата”... „Солдатское сердце”... „Кланяюсь в ноги”... „Мы недостойны их, господа!... – вот наш современный культ. И рядом с этим хамство и скверное обращение с офицерами, грубость, бессердечие, произвол...” [201, с. 119].

Наразі найбільш об’єктивним узагальнюючим коментарем до ситуації, що склалася, видаються пояснення, подані у спогадах О. Лукомського. Прослуживши під командуванням М. Драгомирова у Київському військовому окрузі з 1897 по 1903 рр. та простудіювавши всі накази та розпорядження генерала, О. Лукомський відкрито виступив на його захист.

За переконанням мемуариста, вимоги М. Драгомирова до офіцерства зводилися до наступного: поважати людську гідність солдат; розвивати, виховувати і вчити, тобто готувати свідомих виконавців, відмовитись від муштри, що атрофує здатність міркувати; в казармах і таборах, поза заняттями створювати для рядових приємну обстановку, сприяти спілкуванню земляків, дозволяти говорити рідною мовою (до цього зазначимо, що саме М. Драгомиров увів у війську свого округу співи українських народних пісень, які до того були суворо заборонені); виховувати і навчати солдат самостійно, без посередництва унтер-офіцерів і фельдфебелів. „Все эти требования были вполне правильны, логичны,

обоснованны и естественны, но ... требовали большой, ответственной работы всего офицерского состава, начиная от командиров корпусов, до младших офицеров включительно. ... А это многим не нравилось”, – підсумовував О. Лукомський [200, с. 105].

До цього варто навести ще один характерний епізод ставлення генерала до службових обов’язків – як своїх підлеглих, так і власних. Коли на полігоні за Дніпром три селянина знайшли бомбу, що підірвалась і вбила усіх трьох, інформація про це потрапила до рук київських кореспондентів. Згідно циркулярного розпорядження головного управління у справах преси, такого роду відомості не могли бути оприлюдненими без дозволу вищої військової влади, і зазвичай подібні випадки замовчувались. Цензор М. Мардарьєв звернувся до М. Драгомирова, який, проглянувши замітку, лише коротко зауважив: „Печатайте. Это факт. Это наша ошибка, наша ошибка...”. Невдовзі стало відомо, що командувач військами округу провів ретельне розслідування події та відповідну чистку кадрів [204, с. 381–382].

Гучну славу серед сучасників отримали очолювані М. Драгомировим маневри, котрі сам генерал визначав як навчальні бойові операції [267, с. 39]. У загальноприйнятій практиці перед початком цих учень сторони знаходились на такій відстані одна від одної, щоб мати можливість відпрацювати організацію і ведення розвідки, зробити певний маневр, а вже потім атакувати. При цьому сторонам не дозволялось підходити одна до одної ближче, ніж на 100 – 200 м, кожна сутичка закінчувалась відбоєм, сторони розводились, після чого знову починалось маневрування. Атака укріплених позицій проводилась після того, як їх полишала сторона, що захищалась. Винятком були маневри генерала М. Драгомирова, який практикував наскрізні атаки, слідуючи власному правилу навчати війська у мирний час тому, що знадобиться під час війни [270, с. 100]. Так само за наполяганням М. Драгомирова під час маневрів практикувались операції з бойовими патронами [200, с. 103].

Більшість сучасників беззаперечно визнавали надзвичайний професійний рівень М. Драгомирова, здібність зробити результати маневрів корисними, а висновки – доступними для кожного учасника операції. „И все это живо, доступно, остро как гвоздь”, – зазначав ад’ютант М. Драгомирова А. Ржевуський [178, с. 265].

Визначальними для військ Київського військового округу стали Курські великі маневри у вересні 1902 р., для яких було сформовано дві армії: Московська – з військ Московського й Віленського військових округів, чисельністю 43740 чоловік із 198 гарматами, і Південна – з військ Київського і Одеського військових округів, чисельністю 51459 чоловік з 216 гарматами [270, с. 99]. Згідно наказу імператора Миколи II, генерал М. Драгомиров передав свої війська у розпорядження військового міністра генерала О. Куропаткіна і залишився лише посередником, котрому надавалося право висловити думку про дії утворених армій після закінчення маневрів з усіма зауваженнями – як щодо виконавчої військово-бойової діяльності частин, так і щодо розпорядливості вищого командного складу [174, с. 168].

Спокійні й обмірковані розпорядження начальників, їх винахідливість, гуманне ставлення до підлеглих, бездоганне виконання завдань нижчими чинами та готовність до бою виділили війська Київського округу [146]. Микола II, який особисто спостерігав за ходом маневрів, відзначив невтомний і бадьорий вигляд військ, блискучий порядок, своєчасність мобілізації, відмінний стан військово-санітарного потягу округу і висловив М. Драгомирову особисту подяку [105, арк. 11].

Строгість командувача під час перевірок військових частин округу поєднувалась з їх надзвичайною оригінальністю. Як правило, огляди повністю виключали парадний бік і були абсолютно несподіваними за формою проведення. Командувач високо цінував злагожденість стройових дій, розумні відповіді, винахідливість і водночас засуджував розгубленість, незнання обов’язків, намагань поліпшити своє становище через неформальні відносини з командуванням. Нестандартні завдання вимагали швидкої

реакції і показували ступінь свідомого розуміння частиною і її командиром тонкощів військової справи.

Окрім вирішення проблем внутрішнього характеру, командувач військами був змушений протистояти зовнішнім чинникам, що впливали із загальних суспільно-політичних процесів у країні. Зокрема, поширення серед нижчих прошарків суспільства революційних ідей стало причиною особливої уваги до армії збоку корпусу жандармів. Останній, намагаючись попередити можливі „бродіння” і бунти у лавах військових, в основу своїх методів покладав шпигунство, розшук і суворі методи попередження спілкування військових чинів з підозрілим елементом. Так, жандармські посадовці пропонували мати в кожній військовій частині агента розшуку, який по можливості залишався інкогніто навіть для командира частини. Цей агент повинен був би „розплодити” своїх агентів в ротах, ескадронах, батареях, офіцерських зборах. Зібрані дані він доносив би жандармському управлінню, яке в свою чергу давало б необхідну інформацію військовому начальству, проводило розслідування і карало винних. М. Драгомиров категорично опротестував цей проект, заявивши, що такі заходи призведуть до озлоблення в офіцерському середовищі. Активна позиція генерала заважала впровадженню інформаторів у військах Київського військового округу. Вони почали діяти тут найпізніше – у 1909 р. [200, с. 131; 60, с. 8].

Подібним чином у 1900 р. командувачі військовими округами отримали запит військового міністра з приводу можливо більшої ізоляції військ від цивільного населення. Пропонувалося майже припинити поодинокі відпустки солдат з казарм (виводити тільки командами), заборонити відвідування різних розважальних і публічних місць й ізолювати казарми від міст (виносити казарми за місто або оточувати їх стіною на зразок тюремної або монастирської). У відповідь на цей проект М. Драгомиров зазначив, що в руках начальства (якщо сумлінно стежити за виконанням уставу внутрішньої служби) достатня кількість засобів для підтримки у військах порядку; а при виявленні „крамоли” – і достатні

можливості для її припинення і придушення. Генерал указував, що треба лише вимагати (і за цим слідкувати) від начальства сумлінного несення служби та виконання положень статутів, а при виявленні злочинів – нещадно за них карати [200, с. 132].

Важливим елементом діяльності М. Драгомирова на посаді командувача військами Київського військового округу була інспекція стройових рот місцевих військово-навчальних закладів. Потрібно зазначити, що ці установи знаходились у безпосередньому підпорядкуванні головному начальнику військово-навчальних закладів, тому командувач військами округу не втручався у їхні справи, але міг проводити огляди стройових рот, про результати чого він доповідав військовому міністру [271, с. 28–29].

Перебіг таких оглядів описаний у спогадах колишніх вихованців юнкерських училищ і кадетських корпусів. Зокрема, барон Гіллесем, який у 90-х рр. XIX ст. навчався у Чугуївському піхотному юнкерському училищі, згадував, що М. Драгомиров відвідував училище щоліта по два або три рази, ставився до юнкерів сердечно і прихильно, а після огляду, який незмінно вражав місцеве начальство своєю оригінальністю, надсилав у подарунок фрукти, наказував наступного дня дати юнкерам в обід по пляшці „меду” і звільняв на два дні від занять. На огляди М. Драгомиров приїздив своєчасно та вимагав, щоб юнкерів виводили на плац не раніше, ніж за п’ять хвилин до його прибуття. Ніяких репетицій у день огляду не дозволялось – за наказом генерала М. Драгомирова, „никакой смотр не должен был нарушать обычного распорядка дня” [177, с. 3]. Головним завданням стройових учень у військово-навчальних закладах М. Драгомиров вважав виховання самовідданої, думаючої, творчої особистості. Так, у наказі за червень 1891 р., виданому командувачем військами Володимирському Київському кадетському корпусу після огляду його стройових рот, оголошувалось: „что особенно обращает на себя внимание, это то, что кадетов научили в строю мыслить, а не быть автоматами” [271, с. 28–29].

Впровадження технічних нововведень у окрузі також відбувалось за безпосередньої участі М. Драгомирова. Так, за ініціативою Головного інженерного управління з початку 90-х рр. XIX ст. у найбільших фортецях західних військових округів почали формуватись повітроплавні відділення. Підвищилась ступінь участі повітроплавних частин у військових маневрах. Ставлячись зі скептицизмом до багатьох технічних нововведень, М. Драгомиров вирішив сам випробувати можливості аеростатів. У ході учень 19 серпня 1893 р. він піднявся у повітря і остаточно повірив у майбутнє військового повітроплавства [144; 272, с. 41].

Друга половина 90-х рр. XIX ст. стала кульмінаційним періодом перебування М. Драгомирова на посаді командувача військами. Головні теоретичні положення генерала у справі організації виховання і навчання військ, а також у справі підготовки до війни, були реалізовані на практиці. Київський військовий округ був безперечним лідером, зразком, на який рівнялись. Це був час не лише розквіту військово-наукової діяльності М. Драгомирова, але й всесвітнього визнання його доктрин. Накази командувача округу публікувались у загальноросійській військовій періодиці, так само отримали популярність його наукові та публіцистичні праці. Неабиякою пошаною М. Драгомиров користувався серед козачого військового стану: у 1893 р. генерал отримав звання почесного козака Олександрійської станиці Терського козачого війська (а у 1901 р. ще й звання почесного блюстителя місцевого двохкласного училища), у 1894 р. – почесного старика Гіагінської станиці Кубанського козачого війська та був зарахований у військовий козачий стан товариства Єлисаветівської станиці війська Донського, у 1896 р. став почесним козаком Кизильської станиці 2-го військового відділу Оренбурзького козачого війська [105, арк. 10–10 зв.].

Накази командувача військами отримали визнання у Західній Європі та США (наприклад, у 1895 р. вони були надруковані у шведській газеті „Kongliga Krigvetenskaps-Akademiens Handlingar och Tidskrift”) [138]. Особливої популярності ім'я М. Драгомирова набуло у Франції. Тут

перекладались і вивчались його праці, а рідкісні візити генерала до країни супроводжувались виключною увагою французьких військових кіл. „Приехал Moulin из Парижа. Рассказывал, что Драгомирову было оваций без конца. Он был всюду. Был с Moulin в маленьком кафе, где давалось представление – 40 женщин в русских военных мундирах всех полков, затем пели русский гимн и Марсельезу. Драгомиров плакал от восторга”, – записала про таку подію у своєму щоденнику О. Богданович у 1889 р. [268, с. 110]. Із захопленням згадував участь М. Драгомирова у великих східних маневрах 1895 р. у Франції його ад'ютант А. Ржевуський: „Надо было видеть обаяние его личности, силы его слова на самые разнородные свободных граждан галлийского племени! ... все только имели на устах одну фразу: „Генерал Драгомиров! А! таких, знаете, немного. Затерялась форма, по которой подобные люди отливаются” [178, с. 264]. Восени того ж року англійська газета „The Broad Arrow the naval and military gazette” не без прикраси зазначала, що на французьких маневрах усі люб'язності, що зазвичай отримували іноземні офіцери, вважались недостатніми для прийому генерала М. Драгомирова, і що він користувався усілякими привілеями у порівнянні з представниками інших держав [139].

У рамках франко-російського зближення другої половини ХІХ ст. імперія стала стратегічним партнером республіки з питань озброєння армії. У 1897 р., коли постала нагальна потреба у переозброєнні артилерії скорострільними гарматами, право вирішувати, кому саме із конкуруючих заводів надати перевагу, було надане М. Драгомирову, причому минаючи усі петербурзькі комісії й технічні комітети. Командувач узявся за вирішення цього питання і порекомендував урядові обрати завод у французькому місті Крезе, який згодом відвідав особисто [178, с. 264].

У 1899 р. французькому офіцеру, романісту і співробітнику видання „Revue des Deux Mondes” під псевдонімом Ар-Рое спало на думку побрататися з російським полком тієї ж зброї і номеру, що й той, у якому він служить у Франції. Дізнавшись про цей намір, генерал М. Драгомиров

запросив француза до Києва і запропонував йому відвідати інспекторські огляди військ Київського військового округу, розташованих біля кордону з Австро-Угорщиною. Близько познайомившись з військовими колами Києва, Рівного, Дубна, Кременця, інших регіонів округу та особливостями місцевого воєнного життя, французький офіцер виніс цілий ряд яскравих вражень, що увійшли до книги „*Mon regiment russe*”. Постаті М. Драгомирова автор присвятив окрему главу книги, де, зокрема, розкрив філософські погляди генерала. За Ар-Рое, військо у розумінні М. Драгомирова – не механічне з’єднання великої кількості людей, а живий організм із власною колективною свідомістю, в якому головнокомандуючий знаходиться зі своєю армією в органічному зв’язку [8].

Досвід і теоретичні праці генерала М. Драгомирова були гідно оцінені французьким урядом. У 1884 р. Михайло Іванович був нагороджений французьким орденом Почесного Легіону Великого Хреста, у 1889 р. – знаком Пальм, у 1896 р. – орденом Почесного Легіону I ступеню, у 1900 р. – медаллю „*Medaille militaire*” [105, арк. 9–10 зв.].

Про популярність Михайла Івановича серед французьких воєнних кіл говорить ще один – дещо курйозний – факт. Військовий журнал „*Разведчик*” від 23 січня 1896 р. повідомляв, що син тифліського купця, перебуваючи у Парижі, скористався іменем М. Драгомирова із злочинною метою: став видавати себе за ад’ютанта командувача військами і шахрайським чином заволодів цінними речами на суму 28 тисяч рублів. Аферист був заарештований [140].

У 1899 р. у Києві побував датський поручик Рьопнінг, який, познайомившись із М. Драгомировим та системою його навчання і виховання військ, опублікував свої враження на сторінках датської газети „*Militaer Tidende*”. Проаналізувавши основні постулати „драгомировської науки”, автор зазначив, що вони дають блискучі результати – наприклад, у польовій артилерії здатність до маневрування, влучність і швидкість стрільби доведені до невідомої раніше висоти [9].

Протягом чотирнадцяти років перебування на посаді командувача військами Київського військового округу (1899–1903) М. Драгомиров отримав ряд високих державних нагород [105, арк. 7]. 30 серпня 1891 р. за відмінну службу М. Драгомиров отримав чин повного генерала або генерала від інфантерії [105, арк. 9 зв.].

У 1907 р. – в пам'ять про колишнього командувача військами – офіцери Київського військового округу започаткували стипендію імені генерал-ад'ютанта М. Драгомирова, що призначалася вихованцям Київського Володимирського кадетського корпусу [109].

Відтак, діяльність М. Драгомирова на посаді командувача військами Київського військового округу сприяла поліпшенню боєготовності військ, оздоровленню відносин між офіцерами і нижчими чинами, підвищенню рівня військової дисципліни, забезпеченню морально-психологічного комфорту службовців. В межах компетенції генерал продовжував педагогічну роботу, головним чином – через друковане слово, під час маневрів, оглядів, інспекцій військово-навчальних закладів. Але боротьба М. Драгомирова з проявами насильства та недисциплінованості у роботі з нижчими чинами сприймалась неоднозначно і, зокрема, тлумачилась як вияв неповаги до офіцерства і небезпечне „розшаркування” перед солдатом. Незважаючи на таке – досить скептичне або різко негативне сприйняття співвітчизниками, військово-педагогічні настанови генерала отримали визнання у багатьох країнах світу, особливо республіканській Франції, що відіграло свою позитивну роль у процесі франко-російського зближення.

3.3. Участь у подіях російсько-японської війни 1904–1905 рр.

На час початку російсько-японської війни генерал М. Драгомиров знаходився у відставці, проживаючи у своєму маєтку в м. Конотоп Чернігівської губернії, і лише інколи приїжджав до Петербурга на засідання Державної Ради, членом якої він був з 1903 р. [146, с. 1123]. Незважаючи на похилий вік і проблеми зі здоров'ям, М. Драгомиров продовжував активно працювати: вів листування з колишніми товаришами по службі і учнями, публікував численні статті і замітки, що стосувались різних питань війни і військового побуту. Слово М. Драгомирова зберігало значимість не тільки в офіцерських колах, але і при дворі.

Наприкінці січня 1904 р. генерал прибув до Петербурга, щоб узяти участь у нарадах з питань військових дій на Далекому Сході. З моменту приїзду М. Драгомирова до столиці, зважаючи на його високий військовий авторитет, журналісти різноманітних періодичних видань, у тому числі зарубіжних, неодноразово звертались до нього з проханням прокоментувати далекосхідні події. Газета „The New York Times”, між іншим, зазначала, що М. Драгомиров є можливим кандидатом на посаду головнокомандуючого Маньчжурською армією [154]. Але генерал уникав конкретних передбачень і аналізу поточної ситуації, пояснюючи своє мовчання неможливістю ясно розуміти те, що відбувається за десять тисяч верст від Петербургу. Втім, у березневому номері журналу „Разведчик” М. Драгомиров присвятив російсько-японському конфлікту розділ своєї постійної рубрики „Наши делишки”. Зокрема, генерал звернувся до цивільного населення і кореспондентів із закликом довіряти лише офіційним джерелам, тобто телеграмам з Далекого Сходу, не розповсюджувати неперевірені чутки і не публікувати відверту (тобто таку, що може цікавити противника)

інформацію, а також такі новини, що сіють відчай і зневіру серед народу [124, с. 259–260].

Від самого початку кампанії М. Драгомиров сподівався на її позитивний результат з набагато меншою впевненістю, ніж інші російські офіцери. В лютому 1904 р. на засіданні військової ради М. Драгомиров заявив про необхідність евакуювати з Порт-Артуру армію і флот. На переконання генерала, такий відступ був необхідним, аби уникнути більшої катастрофи. Однак, ця рекомендація була категорично відкинута [155–156]. Подальші події довели вірність прогнозів генерала: після низки невдалих спроб 3 травня 1904 р. супротивник на кілька днів заблокував вхід у гавань Порт-Артура, замкнувши російську ескадру всередині й, таким чином, розчистивши дорогу для висадки 2-ї японської армії в Маньчжурії [273, с. 70].

Іноземна преса регулярно цитувала вислови відомого воєначальника стосовно далекосхідної кампанії. Так, газета „The New York Times” опублікувала адресовані російським військам застереження М. Драгомирова проти легковажності під час операції на р. Ялу (Ялуцзян), де на початку березня 1904 р. зосередилась 1-а японська армія генерала Курокі. Звертаючи увагу на гористу місцевість, можливість сильної повені й відсутність необхідної кількості провіанту і амуніції, генерал закликав війська передбачити можливість відступу [157]. Як відомо, Східний загін генерала М. Засулича, який вийшов до р. Ялу і вступив у бій з військами Курокі 17–18 квітня 1904 р., дійсно зазнав рішучої поразки і був змушений відступити.

Чимало критичних зауважень були надані М. Драгомировим на адресу вищого командного складу. Відповідаючи на коментар свого приятеля В. Кривенка про нечисленність російської армії („кіт наплакав”), генерал писав: „Как же кот наплакал, когда по моим сведениям от конца апреля у нас больше, чем у Куроки? А что мы мямлим от трусости или трусим от мямлости, так этому чем же поможешь?” [176, с. 4]. Різко критикуючи нерішучість дій головнокомандуючого О. Куропаткіна, в одному з листів

В. Кривенку М. Драгомиров писав: „Понимаешь ли ты такое положение, чтобы идти на неприятеля, стать к нему нос с носом и целый месяц ничего не предпринимать? А эти вечные разведки и возня... У вас не только растерянность, а и равнодушие: положение, по-видимому, мало понимается” [176, с. 4–5]. Так само М. Драгомиров відгукнувся на новину про утворення трьох армій, нагадавши про першорядну необхідність зменшувати, а не збільшувати штаби. „Но все это по академическим тетрадам, – підсумовував генерал, – которые, к несчастью, забыты в этом, как и во всем остальном” [176, с. 5].

У вересні 1904 р. на Далекий Схід була відправлена 14-та піхотна дивізія – бойова частина, якою М. Драгомиров командував під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Бажаючи особисто провести дивізію у похід, 24 вересня Михайло Іванович прибув на станцію Харків, де окрім Мінського і Волинського полків назустріч генералу вийшла велика кількість прихильників його військового таланту. Нагадавши солдатам про необхідність бути гідними славних подвигів їх батьків у російсько-турецькій кампанії 1877–1878 рр., із властивими його мові ясністю й образністю М. Драгомиров дав свої настанови і благословив їх у путь [153].

Не маючи змоги воювати на фронті, М. Драгомиров вдався до аналітичного огляду бойових дій на шпальтах періодичних видань. Самодостатність його переконань, довголітня практична робота в лавах армії і талант публіциста привернули до статей генерала увагу багатьох небайдужих до подій на Далекому Сході. Так, восени 1904 р. російські газети оприлюднили випадки „панібратства” російських офіцерів з японськими полоненими. У зв’язку з цим один з офіцерів 10-го Малоросійського полку звернувся до М. Драгомирова з питанням про допустимість „изветов неизвестного писаки” на шпальтах офіційної преси. Генерал відгукнувся на лист офіцера заміткою „Япономания наших отечественных подхалимов”, у якій, не вдаючись у з’ясування справедливості конкретних звинувачень, звернувся до характеристики стосунків своїх співгромадян з іноземцями.

Наводячи вже відомі й доведені приклади самопринизливого ставлення до полонених (зокрема, пригадавши, як на одній із залізничних станцій російських офіцерів не пустили у залу, підготовлену для обіду японців), М. Драгомиров зазначав: „К несчастью это явление не новое... чуть ли не с татарского ига, скачок от заносчивости к раболепству, и наоборот, составляет не последнюю черту нашего характера... К этому примешивается еще и прирожденное нам тщеславие, побуждающее нас отличиться перед иностранцами тем, что „мы тоже цивилизованные” [127, с. 1026].

Далекий від конформізму, М. Драгомиров висловлював свої думки сміливо і наполегливо, інколи ризикуючи залишитися в опозиції до широкого загалу. У грудні 1904 р. у руслі трагічних подій осади Порт-Артура особливу увагу громадськості привернула справа генерала А. Стесселя – захисника Порт-Артура, який всупереч рішенню військової ради продовжити оборону, здав фортецю ворогові. Не чекаючи результату формального розслідування і перебуваючи під враженням повідомлень супротивника про те, що сили оборони Порт-Артура не були виснажені, російська преса зарясніла звинуваченнями на адресу генерала. Єдиним, хто виступив на захист А. Стесселя, був М. Драгомиров. У лютому 1905 р. на шпальтах журналу „Разведчик” він заявив, що через відсутність допомоги ззовні результат Порт-Артурської облоги був неминучим [128, с. 152].

Тоді ж М. Драгомиров відкрито виступив на підтримку командуючого 2-ю армією генерала О. Гріппенберга, війська якого в січні 1905 р. зазнали поразки в битві під Сандепу. О. Гріппенберг доводив, що, пов'язаний втручанням головнокомандуючого О. Куропаткіна в деталі виконання, він був позбавлений можливості керувати операцією на свій розсуд. Після битви генерал подав рапорт про зняття з себе повноважень командуючого армією. Однак громадськість – і військова, і цивільна – не надала великого значення мотивами цієї події, одностайно засудивши сам її факт [128, с. 152–153, 218]. Захищаючи рішення О. Гріппенберга, М. Драгомиров сам став мішенню для критики і отримав велику кількість листів із образами і загрозами. Один з

них, процитований на сторінках „Разведчика”, починався словами: „Ах, ты старая, серая скотина! Как ты смеешь защищать тех, кто бежит с поля сражения!”. М. Драгомиров, відповідаючи на листа обуреного аноніма із властивою йому дотепністю, зазначив: „За старую серую скотину благодарю, ибо даже отдаленное сближение меня с нашим святым серым молчальником-страстотерпцем (солдатом – В. I.) мне и приятно, и глубоко меня трогает. Автор письма подписался „мерзавец”: фамилия странная, хоть и весьма оригинальная” [129, с. 336].

Гострота коментарів М. Драгомирова була добре відомою серед громадськості. Особливо широко розповсюдився жарт генерала про поїздки імператорського подружжя з метою настанови військ, які відправлялись на Далекий Схід. Під час цих поїздок, які тривали протягом усього 1904 р., монархи роздавали новобранцям ікони, зокрема, образи Серафима Саровського. Але жорстокі поразки, які супроводжували російську армію протягом 1904–1905 рр., дали М. Драгомирову привід зазначити: „Мы японцев все хотим бить образами наших святых, а они нас лупят ядрами и бомбами, мы их образами, а они нас пулями” [274, с. 244].

Тим часом очевидним став факт того, що саме пасивно-оборонна тактика О. Куропаткіна є причиною низки великих поразок, тож на початку 1905 р. було підняте питання про його зміщення і призначення нового головнокомандуючого. Серед можливих кандидатів на посаду головнокомандуючого вказувалися великий князь Микола Миколайович, Приамурський генерал-губернатор М. Гродеков і генерал М. Драгомиров [158–159]. У кінці лютого військовий міністр В. Сахаров сповістив Михайла Івановича про можливе призначення. За свідченням О. Лукомського, генерал був дуже втішений, відчув прилив сил і бадьорості і готувався до того, щоб прийняти посаду [200, с. 60].

28 лютого 1905 р. М. Драгомиров узяв участь у засіданні військової ради, де піддав нищівній критиці діяльність головнокомандуючого і висловив думку про необхідність передати його повноваження іншому

кандидату. До думки генерала доєдналась більшість членів ради. На тому ж засіданні М. Драгомиров заявив, що великою помилкою стала відправка на фронт запасних у той час, коли більша частина діючої армії залишилась у Росії [150].

Однак надії М. Драгомирова отримати посаду головнокомандуючого Маньчжурською армією не виправдалися: згідно наказу імператора від 2 березня новим головнокомандуючим було призначено генерала М. Ліневича [201, с. 107].

Через кілька днів австрійська газета „Neue Freie Presse” оприлюднила звіт про вищезазначену нараду, приписавши М. Драгомирову вкрай образливі заяви на адресу армії („разбойники и грабители”, „нужны нагайки”). Стаття була передрукована російськими газетами і викликала шквал обурених листів на адресу генерала. Протестуючи проти відверто замовного наклепу, у черговому номері журналу „Розвідник” М. Драгомиров писав: „Доброжелатели на меня с удовольствием плетут всякие глупости. Это потому, что я многим не нравлюсь. На мое несчастье, я, подобно древней Кассандре, часто говорил неприятные истины, вроде того, что замысел, с виду привлекательный, успеха не обещает; что скрытая ловко бездарность для меня была явной тогда, когда о ней большинство еще не подозревало” [129, с. 297].

Війна загострила давно існуючу в лавах армії дискусію про необхідність багнетних атак у бою. Будучи вірним послідовником суворовської науки, М. Драгомиров доводив помилковість твердження про те, що ворога можна перемогти виключно за допомогою вогнепальної зброї і, апелюючи до бойових дій під Артуром, Ляояном, на Шахе і під Мукденом, де противники вдавались до значних багнетних боїв, наполягав на доцільності гармонійного поєднання вогню і багнета [127, с. 1251; 129, с. 257–258]. Проте опоненти звинувачували генерала в тому, що, дотримуючись суворовського принципу „пуля – дура, штык – молодец”, він нібито привчив війська нехтувати вогнем, тим самим ігноруючи могутність сучасної техніки. Так,

один з активних опонентів М. Драгомирова В. Хабалов аргументував другорядність багнета статистикою втрат 2-ї японської армії Оку, де поранених кулями нараховувалось 85 %, а поранених багнетами – усього 7 % [275]. Відповідаючи на ці випадки, Михайло Іванович писав: „Господа, с непонятным упорством приписывающие Драгомирову презрение к огню, имеют дело не с настоящим, а фиктивным Драгомировым. Первый, кто предложил учения с боевыми патронами и зарядами, – это был Драгомиров, а никто другой” [201, с. 380–381]. Рідкість багнетних зіткнень М. Драгомиров пояснював частою неспроможністю сторін зійтись до багнетного бою через підкорення людського духу інстинкту самозбереження. „Заставляйте себя помнить и о значении в бою самоотверженности”, – зазначав генерал у своїх настановах діючій армії [19, с. 155]. Втім, через непопулярність війни як в офіцерському, так і в солдатському середовищі готовності померти в ім'я Батьківщини бракувало.

На бік М. Драгомирова стало чимало військових – в основному людей, знайомих з ученням генерала на практиці спільної служби. Також апелюючи до результатів бойових дій, вони переконували, що моральний дух війська мав вирішальне значення для перемоги – але не російського, а японського війська, командування якого завжди було уважне до європейського досвіду, в тому числі – досвіду генерала М. Драгомирова.

У зв'язку з цією дискусією у військових колах розповсюдилась думка, що невдачі російсько-японської війни спричинені, у тому числі, застарілістю положень польового статуту, затвердженого в 1902 р. і складеного в Київському військовому окрузі за вказівками і під загальним керівництвом М. Драгомирова [8]. Після закінчення війни створена в Петербурзі комісія склала новий статут, який був розісланий на розгляд вищому керівництву військових округів. У штабі Київського військового округу до складання висновку щодо проекту нового польового статуту був залучений О. Лукомський. Як відзначав останній, детальний розгляд документа показав, що по суті він не містив нічого нового, а нововведення, „викликані сучасною

силою вогню” були переписані зі старого статуту, але викладалися в інших параграфах і в дещо інших виразах. Наступник М. Драгомирова на посаді командувача військами Київського військового округу В. Сухомлінов направив військовому міністру листа з критикою нового проекту польового уставу, а О. Лукомський у одному з номерів „Разведчика” опублікував паралельний виклад „нововведень” у новому та старому уставах. Як результат, вироблення нових положень польового статуту було призупинено і відкладено на невизначений термін [200, с. 63–64].

Провал кампанії на Далекому Сході став важким ударом для 74-річного М. Драгомирова. Особливо сильно стан здоров'я генерала погіршився після вирішального бою під Мукденом у лютому 1905 р. „Он приехал в Петербург. Ему тяжело было подниматься по лестнице, и он вызвал меня на улицу к себе, в карету. Лицо его почернело, и сам он очень похудел”, – згадував В. Кривенко [176, с. 5]. 3 липня 1905 р. М. Драгомиров не полишав свого маєтку в Конотопі, пересуваючись у кріслі-колясці, хоча продовжував працювати над текстом нового підручника тактики та писати публіцистичні статті до журналу „Разведчик” аж до часу своєї смерті, що наступила в ніч з 14 на 15 жовтня 1905 р. [201, с. 107].

Незважаючи на опосередкованість своєї участі у подіях російсько-японської війни, М. Драгомиров, проте, залишив помітний слід у її історії. Авторитетний і досвідчений генерал був одним із членів військової ради, яка вирішувала стратегічні питання війни. Будучи на той час уже відомим військовим публіцистом, М. Драгомиров розгорнув широку аналітичну роботу, оприлюднюючи свої тематичні спостереження у пресі. Але відверта критика командування та незалежна від думки більшості точка зору генерала створила йому досить суперечливий імідж – від щирого шанування до відвертого ворожого ставлення. Очевидно, значною мірою саме неоднозначність сприйняття військовими колами фігури М. Драгомирова завадила Миколі II утвердити його на посаді головнокомандуючого Маньчжурською армією.

1873–1878 рр., протягом яких М. Драгомиров обіймав посаду командувача 14-ї піхотною дивізією – це час професійного росту генерала в галузі командування значною військовою одиницею, практичної реалізації розроблених ним загальних навчально-виховних та адміністративних положень, що витримали перевірку боєм під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і отримали широке визнання. Поширенню і вкоріненню ідей М. Драгомирова у армійські маси сприяло його перебування на посаді командувача військами Київського військового округу. Але визнані та вшановані на офіційному рівні, вимоги генерала викликали протидію частини стройового офіцерства, не налаштованої на самовіддану службу і професійний ріст. Своєрідним моментом істини у цьому плані стала російсько-японська війна, що загостила ці протиріччя і стала ще одним свідченням моральної неготовності російської армії до кампанії на Далекому Сході.

РОЗДІЛ 4

М. ДРАГОМИРОВ – ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, НАУКОВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ

4.1. Роль у громадському житті Російської імперії

1 січня 1898 р., залишаючись командувачем військами Київського військового округу, М. Драгомиров був призначений київським, подільським і волинським генерал-губернатором, таким чином обійнявши і військову, і цивільну посади одночасно [105, арк. 10 зв.].

Слід відзначити, що така традиція – поєднувати у одних руках дві найвищі у краї посади – викликала чимало суперечок в урядових колах і неодноразово ставала приводом до протистоянь двох міністерств – військового та внутрішніх справ. Військові міністри, як правило, були на боці об'єднання влади – звичайно, під началом командувача військами. Міністри внутрішніх справ, навпаки, наполягали на її розділенні, обґрунтовуючи своє переконання тим, що „генерали”, зазвичай, не підготовлені до виконання цивільних функцій і наголошували на необхідності чіткої регламентації прав і обов'язків командувачів військами і генерал-губернаторів. Але, за влучним висловом О. Лукомського, „практика показувала, что двух медведей в одной берлоге помещать нельзя” [200, с. 127]. Таким чином, питання вирішувалось в залежності від особистих якостей командувача військами: якщо це була людина значного розуму і впливу, обидві влади об'єднувались у його руках, в іншому випадку у краї головувало дві особи – командувач військами і генерал-губернатор. Подібним чином боротьба між міністерствами відбувалась стосовно Київського військового округу. Обидва посадовці – генерал-губернатор О. Ігнатьєв і командувач військами округу М. Драгомиров мали підтримку вищих державних кіл у Петербурзі: перший – міністра внутрішніх справ І. Горемікіна, другий – військового міністра

П. Ванновського. Як стверджував С. Вітте, П. Ванновському вдалося домогтися того, щоб імператор об'єднав цивільну і військову посади під рукою М. Драгомирова, а О. Ігнат'єв отримав посаду члена Державної Ради [274, с. 130].

Прикордонність і поліетнічність територій Південно-Західного краю та пов'язані з цим політичні умови призвели до того, що в руках київського генерал-губернатора зосередилась досить об'ємна влада. Будучи головним блюстителем недоторканості верховних прав самодержавства і точного виконання урядових постанов, начальник краю отримував при цьому недостатньо точно обмежені, а тому досить широкі повноваження. У сферу його компетенції входили усі сторони життя місцевого населення: загальний благоустрій і внутрішня безпека (виховання молодого покоління і збереження моральних устоїв серед дворян, встановлення спокою у разі народних хвилювань і організація допомоги під час надзвичайних ситуацій), система охорони здоров'я і постачання продовольства, контроль промислової і торгівельної діяльності, судочинства, місцевого чиновництва [110]. Генерал-губернатор мав право скасовувати все, що не відповідало політиці уряду. Закони 1876 і 1879 рр. розширили повноваження генерал-губернаторів у питанні охорони правопорядку і громадського спокою, підкресливши їх поліцейські функції [111–112].

Однак, багато в чому політико-адміністративна система імперії була неузгодженою, а стосунки генерал-губернаторів з міністрами – невпорядкованими і часто рівноправними, внаслідок чого великого значення у керівництві краєм набувала постать самого генерал-губернатора, зокрема, його ділові якості, стосунки з представниками вищих урядових кіл, вміння впливати на імператора, почуття відповідальності та обов'язку тощо. Ось чому, на думку багатьох сучасників М. Драгомирова, період його перебування на посаді генерал-губернатора вважався одним з найвдаліших для долі Південно-Західного краю [55, с. 70–71].

Обійнявши посаду генерал-губернатора, М. Драгомиров розпочав негайне вивчення і вирішення проблем регіону, насамперед, селянського питання. Ознайомившись із становищем селян, М. Драгомиров прийшов до висновку, що їх найсуттєвіші потреби – і в повсякденному побуті, і в поземельному відношенні – не захищені законом. Серед гострих селянських питань, що привернули увагу генерал-губернатора, було питання неврегульованості прав на власність у складних сім'ях (тобто таких, що об'єднують ряд поколінь і родичів різних гілок одного покоління), вирішення якого М. Драгомиров убачав у створенні ряду нескладних і точних законів про майно. Не менш важливого значення начальник краю надавав реорганізації селянського самоуправління, зокрема, способів фінансування волосних управлінь. Як зазначав М. Драгомиров, послугами цих установ користуються чимало осіб: поміщики, міщани, селяни-орендарі з інших волостей, чиншовики тощо, однак, їх діяльність забезпечується лише коштом селян, приписаних до волості. Тож генерал-губернатор наполягав на створенні закону, що передбачав би загальний податковий обов'язок [117, с. 11–12]. Опікувався М. Драгомиров і проблемами мирових посередників, котрі, за відсутності необхідної кількості штату, невизначеності кола посадових обов'язків і протяжності підпорядкованих територій, були змушені виконувати обтяжливі, не передбачені первісними посадовими інструкціями, види діяльності. Тому генерал-губернатор виступив із пропозицією збільшити чисельність мирових посередників і точніше визначити їх адміністративні права [117, с. 13].

Значну проблему для краю становили й так звані сервітути, тобто колективні права селян на використання поміщицьких угідь – лісів, лук, озер тощо, які базувались виключно на добровільних угодах між сторонами. З розвитком сільського господарства і підвищенням цін на землю селянські сервітути стали набувати все більшого економічного значення, а кількість подібних угод – стрімко падати. Поміщики самовільно позбавляли селян можливості використання сервітутів, що призвело до ряду серйозних

аграрних виступів, які в свою чергу стали причиною рішучих репресивних заходів з боку влади. Так, серйозні сутички селян з поміщиками відбулись у 1901 р. в Таращанському і Канівському повітах Київської губернії. Селяни с. Мошковці Бердичівського повіту не допустили вирубки і вивезення поміщицького лісу, який вони вважали своїм. За вказівкою управителя маєтку була викликана військова частина. Аналогічні події сталися у с. Червоному Житомирського повіту, де було заарештовано 30 селян.

Усвідомлюючи небезпечність ситуації, М. Драгомиров звернувся до Миколи II з проханням якнайскоріше розверстати угіддя і ліквідувати сервітутне право як таке, що не відповідає умовам часу [117, с. 10–11].

До найбільочіших проблем регіону належало питання скасування чиншового землеволодіння. Селяни – чиншовики, в основному, поляки, були не безпосередніми землевласниками, а довічними орендарями невеликих ділянок землі. Така форма землекористування виникла ще в часи Речі Посполитої в умовах дефіциту робочої сили, коли поміщики роздавали землю за незначну плату – чинш. Угода про оренду не обмежувалась часовим терміном, дуже часто укладалася на словах і, що важливо, не передбачала зміни розміру плати у випадку тих чи інших економічних ситуацій. Крім того, землевласник не міг зігнати чиншовика із землі, навіть якщо той невчасно сплачував чинш. Коли ж у 70-х – 80-х рр. XIX ст. у краї швидкими темпами почали зростати ціни на землю, її власники забажали або підвищити чинш, або продати свої угіддя, тим самим прагнучи перетворити чиншовиків на звичайних орендарів або взагалі позбавити їх землі. Оскільки чиншові відносини не регулювались законом і в більшості випадків не існувало ніяких документів про угоду, суд, до якого звертались поміщики, завжди займав їх позицію [276, с. 143–145].

Так само і селяни намагались відстояти свої права в суді, але такі позови здебільшого не задовольнялись. Закон 1886 р. „Про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських” визнавав права лише частини чиншовиків, за умови надання ряду свідчень.

Купити ж інші ділянки чиншовики не могли, оскільки були, в основному, католиками і за законом не мали права на придбання землі навіть за наявності грошей. Найнапруженіша атмосфера панувала на Волині, де чиншові володіння були найрозлогішими, а відмови найчисельнішими. Звіт про діяльність комісій з розгляду справ чиншових володінь за 1887–1903 рр. свідчив, що тут було розглянуто справи 61.950 осіб, але легітимність прав підтверджено усього у 16.864 випадках [61, с. 274–277].

Ситуацію ускладнювала й повільність роботи державних інстанцій, насамперед, Сенату. У звіті імператору за 1898–1900 рр. М. Драгомиров указував, що Сенат не вирішив ще 2.848 справ жителів Південно-Західного краю, що, зазначав начальник краю, значно утруднює становище чиншовиків [117, с. 12].

У такій ситуації чи не єдиним способом для чиншовиків перешкодити насильницькому виселенню були масові виступи. Так, 17 травня 1901 р. волинський губернатор доповів М. Драгомирову про бунтівні настрої, що панують у Новоград-Волинському повіті, де зосереджувались найбільші в губернії чиншові володіння. Як свідчив губернатор, група чиншовиків з ряду сіл зібрались, аби не допустити виселення двох своїх співбратів із земель місцевого поміщика. Незважаючи на те, що рішення про виселення було прийнято в судовому порядку, селяни побили кількох поліцейських, а інших змусили втекти, засипавши їм очі піском.

Тоді ж вчинили опір 70 родин того ж повіту, рішення про виселення яких було прийняте ще у 1893 р. У вересні 1898 р., коли з моменту винесення рішення суду пройшло п'ять років, тобто термін, який надавався чиншовикам аби вони змогли знайти інше місце проживання, поміщик став вимагати звільнення земель. М. Драгомиров, ознайомившись із справою, дозволив родинам перебути зиму в своїх домівках, але вони залишилися там і наступного року. В донесенні від 12 травня 1901 р. губернатор доповів М. Драгомирову про цей опір, зазначивши, що озброєні вилами, кілками та сокирами селяни вчинили „безпричинний” напад на 270 поліцейських,

деяких з них було поранено. Ще одна група чиншовиків заявила іншому місцевому поміщику, що вони відмовляються виселитися і чекають на допомогу своїх співбратів з 17 сусідніх маєтків, яких спіткала така ж доля.

Таким чином, житла і засобів існування були позбавлені тисячі колишніх чиншовиків. Державні посадовці неофіційно визнавали, що навіть ті, кому було відмовлено у підтвердженні чиншових прав, є чиншовиками, які не змогли довести це через неосвіченість і низький розвиток громадської свідомості. У цій ситуації М. Драгомиров звернув увагу на можливість заохочення колишніх чиншовиків переселятися на вільні державні землі й розгорнув діяльність щодо реалізації цього проекту. Але, оскільки з усієї території Російської імперії для чиншовиків знайшлося місце лише в Сибіру, ця пропозиція так і не була втілена в життя [61, с. 274–277].

Не менш гостро стояло питання ліквідації архаїчної структури міст і містечок, які перебували у приватному володінні. Вісім повітових центрів Південно-Західного краю, де була російська адміністрація, знаходились у руках окремих осіб: Бердичів і Липовець на Київщині, Старокостянтинів, Острог, Заслав, Дубно, Рівне на Волині, Ямпіль на Поділлі. На такому ж статусі жило ще 322 містечка (97 – на Київщині, 107 – на Поділлі, 119 – на Волині). Міські чиншовики, як доповідав М. Драгомиров імператору у звіті за 1898–1900 рр., знаходяться в „ненормальных отношениях” із власниками ділянок і, не відчуваючи себе власниками, бояться витратити скільки-небудь значні кошти на їх забудову [117, с. 16]. Тому такі міста і містечка, зауважував генерал-губернатор, вражають бідністю своїх будівель. Дії міського самоуправління також були зорієнтовані до потреб особи, котрій належать місця громадського користування – вулиці, площі і т. д. Тож такі об’єкти як водогін, кінно-залізні дороги тощо не могли влаштовуватись без згоди власника, особисті інтереси якого часто протистояли суспільним. У згаданому вище звіті генерал-губернатор прохав Миколу II про прискорення вирішення ситуації. На запит міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна щодо способів вирішення цього питання М. Драгомиров запропонував викупити із

компенсацією від держави хоча б 12 основних міст. Але, як показав час, приватне землеволодіння у містах Південно-Західного краю було ліквідоване лише в 1914 р. [117, с. 16; 61, с. 295–298].

До питань, що потребували негайного вирішення, М. Драгомиров відносив і становище поліції, яке генерал-губернатор трактував як „совершенно ненормальное” і обумовлював кількома причинами: злиденним утриманням, малими штатами, неосвіченістю і масою обтяжливої роботи, не пов’язаної з безпосередніми функціями поліцейських чинів. На відміну від внутрішніх губерній, поліція Південно-Західного краю відповідала за виконання обмежувальних законів, наприклад, контролювала, аби євреї не селилися у селах, не орендували і не купували землю і т. ін. Ці та інші досить широкі функції контролю у сукупності з низьким рівнем заробітної платні викликали у поліцейських чималу спокусу закрити очі на закон за грошову винагороду. „Мне положительно известно, – писав М. Драгомиров, – все заводы, а также некоторые крупные экономии платят полиции определенные суммы ежегодно” [117, с. 9]. До того ж, за переконанням громадськості краю, правоохоронні служби поповнювались виключно малокультурними і малоосвіченими людьми без якісної професійної підготовки. Усе це, підсумовував М. Драгомиров, призводить до зневажливого ставлення до поліції – виключно російської за національним складом, а так і до „знамени русской государственности” [117, с. 9–10].

Увагу генерал-губернатора привертало також питання народної освіти. Діючий на той час статут про земські повинності взагалі не передбачав витрат на освіту, хоча ці потреби були, як зазначав М. Драгомиров, безмірними. Багатоетнічний і багатоконфесійний склад населення краю вимагав організації розвинутої сіті народних шкіл і не міг задовольнятися лише церковнопарафіяльними школами – по-перше, чужими для неправославних, по-друге – часто такими, що справа навчання в них вимагала корінної перебудови. При цьому кількість народних шкіл у Південно-Західному краї була катастрофічно малою – одна школа припадала

на 172 кв. версти і на 11.270 чоловік населення. Такий стан речей, переконував М. Драгомиров, обумовлений тим, що 60 % витрат на утримання шкіл лягають на плечі селянства, в той час коли в інших регіонах імперії витрати населення на освіту складають усього 20 %, а решту коштів сплачують земства [117, с. 6–7]. Визнаючи, що справа народної освіти входить до ряду першочергових, М. Драгомиров звернувся до імператора з клопотанням про надання відповідних асигнувань і їх внесення у земські кошториси. За ініціативою генерал-губернатора були зроблені необхідні розрахунки, які показали, що організація освітньої роботи в краї вимагає щонайменше 317.000 рублів. Державна Рада, розглянувши клопотання М. Драгомирова, ухвалила виділити кошти на влаштування і утримання народних училищ краю, втім, лише у розмірі 60.000 рублів [67, с. 97].

Не меншої уваги вимагало питання охорони здоров'я населення краю. За часів генерал-губернаторства М. Драгомирова на одного лікаря у Волинській губернії припадало 94.217, у Київській – 107.818, у Подільській – 99.874 жителя. Звертаючись до аналогічних показників сусідніх регіонів, М. Драгомиров докладав у звіті імператору, що, зокрема, у Полтавській і Чернігівській губерніях на одного лікаря припадало 48.808 та 31.101 особа відповідно. На заваді влаштування лікарень і збільшення штату медичних працівників, як завжди, стояв постійний брак коштів. Усі витрати на лікарську допомогу, як і в освітній справі, покладались не на земські органи, а на жителів краю – переважно селян, які страждали від безперервних епідемій тифу, віспи, скарлатини, дифтериту та інших інфекційних захворювань [117, с. 5–6]. З метою вироблення необхідних заходів щодо боротьби з епідеміями, у 1900 р. М. Драгомиров скликав нараду медичних інспекторів Південно-Західного краю, таким чином, зорганізувавши другий епідеміологічний з'їзд в історії Російської імперії (перший відбувся 1883 р. у Харкові). Нарада тривала тиждень і ухвалила постанову про видання масовим накладом популярних медичних брошур для народу і поширення їх серед жителів краю. Окремо довелось клопотатися про дозвіл цензури

надрукувати видання українською мовою, оскільки законом 1876 р. це було заборонено. Завдяки особистому втручання М. Драгомирова такий дозвіл – як „изъятие из закона” – було отримано [67, с. 97].

Усі вищеозначені недоліки суспільно-економічного життя краю підводили під собою один важливий підсумок: нагальною умовою необхідних зрушень є проведення буржуазних реформ – таким же чином, як і в інших російських губерніях. Насамперед, це стосувалось реформи земського самоврядування.

Уважно вивчивши питання організації земських установ, М. Драгомиров дійшов висновку, що ця справа потребує корінного реформування. Як зазначалось у звіті генерал-губернатора за 1898–1900 рр., земським господарством краю відали малокомпетентні заклади, які не мали безпосереднього зв'язку з платниками земських зборів, були обтяжені різними формальностями і часто дублювали повноваження один одного. При цьому відсутність повітових виконавчих органів і повільність роботи земських установ значно гальмували вирішення навіть дуже простих поточних питань. М. Драгомиров зауважував, що такі дрібні справи як відбудова згорілої пральні якогось богоугодного закладу вирішувались шляхом листування, що могло тривати вісім-дев'ять років [117, с. 5]. Розв'язання цих проблем генерал-губернатор убачав у поширенні на довірений йому край „Статуту про земські установи”, чинного в інших регіонах Російської імперії.

У звіті імператору за 1898–1900 рр. генерал-губернатор наголошував, що відсталість Південно-Західного краю у веденні земського господарства має, насамперед, політичні причини. Події польського повстання 1863 р. визначили політику російського уряду щодо регіону на декілька десятиліть уперед: не допустити посилення польського впливу і вкоренити проросійські настрої серед населення краю. Неухильне переслідування цієї мети, на думку М. Драгомирова, затримувало проведення у краї реформи місцевого самоуправління, що вже була реалізована в інших російських губерніях.

Потрібно відзначити, що земське питання порушувалось і за часів генерал-губернаторства попередників М. Драгомирова. Так, уже в 1873 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор князь О. Дондуков-Корсаков указував на бажаність поступового введення у краї земських установ на основі Положень 1864 р. на одну лише Київську губернію, склад населення якої вже на той час свідчив про те, що поляки навряд чи складуть більшість серед новообраних гласних. Питання про необхідність реформування установ, що відають земським господарством, порушувалось у звітах генерал-губернатора графа О. Ігнат'єва. Але останній неодноразово і незмінно обґрунтовував неможливість впровадження земського самоврядування у етнічно і релігійно строкатому, а тому ще „недозрілому” краї [79, арк. 176 зв.–177 зв.].

Кардинально по-іншому поставився до ідеї введення земства М. Драгомиров. Наводячи конкретні цифрові показники, він доводив, що і кількість зайнятих поляками земель і чисельність самого польського населення краю у порівнянні з 60-ми рр. ХІХ ст. суттєво зменшились, і „считаться с исчезнувшими призраками 1863 года” немає жодних підстав. Крім того, за даними генерал-губернатора, у краї було зосереджені значні військові сили (шість піхотних і чотири кавалерійські дивізії), а всі адміністративні посади займали особи виключно російського походження [117, с. 2–4]. Неодноразово звертаючись з цим питанням до уряду, начальник краю вважав необхідним ввести у Південно-Західних губерніях Положення про земські установи 1890 р., що посилювало контроль губернаторів над земствами, але на прийнятих Положеннях 1864 р. безстанових засадах – таким чином, пропонуючи певний компроміс у вирішенні питання про небезпеку „засилля” поляків у органах місцевого самоуправління [79, арк. 177 зв.]. Водночас, як представник уряду, М. Драгомиров проводив курс на обмеження впливу польського елемента, що виявлялось у широкому спектрі дій генерал-губернатора: від контролю чиновників польського

походження до заборони встановлювати римо-католицькі статуї в краї [55, с. 16; 83, арк. 1–2 зв.].

У 1900 р. посаду міністра внутрішніх справ обійняв Д. Сипягін. Невдовзі ним були впроваджені заходи з упорядкування земського господарства у губерніях, де воно вже існувало, а також із проектування їх введення в інших регіонах, в тому числі й у Південно-Західному краї. Зокрема, міністр відхилив принцип виборності у тамтешніх майбутніх земствах, заявивши, що введення виборності не пом'якшить, а, навпаки, загострить міжнаціональні відносини, оскільки завищене представництво росіян буде лише дратувати поляків. Замість земських зборів і управ пропонувалось ввести так звані комітети у справах земського господарства, куди б увійшли чиновники, представники дворянства і радники з числа цензових місцевих жителів, призначених адміністрацією. На повітовому рівні до земств вводились декілька волосних старшин [55, с. 346–347]. М. Драгомиров ініціатив Д. Сипягіна не підтримав. На це вказував Л. Троцький, наводячи у одній із своїх праць слова М. Драгомирова, написані ним у приватному листі: „Какая у него внутренняя политика? (Д. Сипягина – В. I.) Он просто егермейстер и дурак” [277, с. 4].

2 квітня 1903 р. – вже за міністра внутрішніх справ В. Плеве – проект набув силу закону для дев'яти західних губерній, в тому числі для Південно-Західного краю. Але нова організація земських установ мала істотний недолік, що полягав у змішанні двох протилежних засад: урядової опіки і порядку, притаманного органам самоуправління. Членами комітетів призначалися особи, які не користувалися авторитетом серед місцевої громадськості, а ті, хто мали такий авторитет, не прагнули зайняти непрестижну посаду. Зрештою, відсторонене від земських справ населення краю виявило недовіру, а згодом – байдужість до питань місцевого самоуправління. У 1905 р. генерал-губернатор В. Сухомлінов, апелюючи до доводів вже покійного на той час М. Драгомирова, звернувся до міністра внутрішніх справ П. Дурново з проханням ввести у Південно-Західному краї

управління земським господарством на виборних засадах, але ця пропозиція була відхилена [80, арк. 102–103 зв.].

У той час, коли попередник М. Драгомирова, граф О. Ігнат'єв був відомий як націоналіст, який ворожо ставився до іногородців, зокрема, євреїв, у М. Драгомирова відмінностей у ставленні до людей різних віросповідань і національностей не існувало. Неодноразово його звинувачували у дружбі з євреями (Михайло Іванович дійсно був близький до кількох єврейських родин у Києві), що навряд чи могло поєднуватись із пристрасним і упередженим вирішенням єврейського питання у Південно-Західному краї [200, с. 130].

Але, піклуючись про добробут селян і намагаючись якомога більше скоротити обсяг завідомо не вигідних для них комерційних стосунків з євреями, М. Драгомиров звернувся до Миколи II з клопотанням про перегляд тимчасових положень 1882 р. про заборону євреям проживати у селах Південно-Західного краю, купувати і орендувати землю. Зокрема, генерал-губернатор наполягав на внесенні у ці положення змін і доповнень, які заборонили б не лише документальні, а й словесні угоди про оренду, а також не лише постійне, а й тимчасове проживання євреїв у селах і, таким чином, призвели б до правильного виконання закону, який на той час діяв переважно на папері [117, с. 15]. Так само суворо контролювалось М. Драгомировим єврейське питання на місцях. Зокрема, широкого резонансу набула історія з керманічем Подільської губернії М. Семякіним. Губернатор дозволяв собі більше року не відповідати на запити М. Драгомирова і з деяких питань надавав завідомо неправдиву інформацію, що викривляла фактичну сторону тієї чи іншої справи. Всупереч указівкам генерал-губернатора М. Семякін вступав у безпосередні стосунки з міністерством внутрішніх справ, неодноразово пропонував губернському правлінню переглядати постанови, що стосувались переважно євреїв. Так, М. Семякін сприяв віддачі двохсот десятин землі в орендне користування неподалік м. Кам'янця-Подільського

єврею Когану, незважаючи на те, що виконання цієї постанови було призупинено телеграмою від М. Драгомирова [77, арк. 1–7].

Останній звернувся до міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна з проханням звільнити з посади М. Семякіна, перевівши його на іншу посаду поза Південно-Західним краєм. При цьому М. Драгомиров заявив, що, якщо його прохання буде відхилено, він буде змушений скласти з себе повноваження генерал-губернатора [87, арк. 23–24 зв.]. Але міністр став на бік М. Семякіна, пояснивши усі непорозуміння нечисленністю штату губернатора і великою кількістю переписки, що уповільнює своєчасний зв'язок з генерал-губернатором. Міністр заявив, що ці „незначні” недоліки по службі не є суттєвим ґрунтом для порушення питання про відповідальність, а тим більше про звільнення губернатора з посади [87, арк. 16–22]. Але М. Драгомиров наполіг на тому, щоб чиновника було переведено до іншого генерал-губернаторства з детальним роз'ясненням посадових обов'язків і прав, що й було зроблено у лютому 1901 р.

Цей епізод у тому числі засвідчив характер стосунків М. Драгомирова з підлеглими. Розуміючи, що особисто простежити роботу великого штату співробітників йому самому не вдасться, генерал-губернатор уважно вивчав відгуки інших людей. Якщо виявлялось, що посадовець дійсно зловживає владою, М. Драгомиров домагався його переведу в інший регіон. Втім, на противагу таким випадкам одного із своїх підлеглих – правителя справ Канцелярії київського генерал-губернатора (відомого також як фахівця з української медієвістики) Н. Молчановського – М. Драгомиров зарахував у штат, незважаючи на те, що у студентські роки той перебував на засланні за „червоні” погляди і мав репутацію ліберала. Це не завадило Михайлу Івановичу помітити здібності Н. Молчановського, який, за визнанням сучасників, став чи не найкращим правителем справ Канцелярії за часів М. Драгомирова [204, с. 380].

Окремо слід означити проблему боротьби з революційними угрупованнями, в якій М. Драгомиров виявив себе противником методів, що

застосовувались правоохоронною системою. Доноси, жандармський розшук із застосуванням провокаційних прийомів, фабрикація справ, шпигунство, система „подвійних” агентів, які, залишаючись членами революційного гуртка, приймалися на службу розшуку тощо, викликали різкий осуд генерал-губернатора.

Такі погляди начальника краю викликали чимало критики. Особливо неприязно до М. Драгомирова ставився начальник київського губернського жандармського управління В. Новицький, який, за свідченням начальника штабу Київського військового округу В. Сухомлінова, неодноразово надсилав до Петербурга відповідні петиції. „При генерал-адъютанте Драгомирове власть губернаторская окончательно пошатнулась и пала”, - писав у спогадах прихильник жорстких заходів В. Новицький [208]. А от інший жандармський посадовець – начальник київського охоронного відділення О. Спиридович, розділяючи погляди М. Драгомирова, з того ж приводу писав, що „при нем в городе чувствовалась рука, которая, правда, лежала спокойно, но, если, поднявшись, опускалась на кого-либо, то давала себя чувствовать. ... Драгомиров – это эпоха в Киеве” [205, с. 159].

Іншим, на думку генерала – не менш шкідливим для країни полюсом чорносотенства була революція. За власним висловом М. Драгомирова, він був прихильником еволюції, а не революції. Відомий російський філософ М. Бердяєв, який, навчаючись у Київському університеті, у 1898 р. був заарештований за участь у студентських заворушеннях, згадував, як генерал-губернатор відвідав бунтівників у в'язниці і, зокрема, зазначив їм: „Ваша ошибка в том, что вы не видите, что общественный процесс есть процесс органический, а не логический, и ребенок не может родиться раньше, чем на девятом месяце” [278, с. 66].

Як царський сановник М. Драгомиров реагував на діяльність революційних організацій та дедалі зростаючу кількість селянських, робітничих і студентських виступів. Вказівки МВС, доноси жандармерії, листи від губернаторів вимагали негайних і рішучих дій, в тому числі – із

застосуванням поліцейських і військових сил [279–281]. Спеціальним оголошенням М. Драгомиров заборонив будь-які вуличні демонстрації і скупчення народу під загрозою збройних протидій, хоча й наполягав на тому, що залучати війська до придушення повстань варто лише у крайніх, особливо небезпечних для життя і спокою громадян випадках, водночас закликаючи військових у таких ситуаціях „уважать себя и свое оружие, то есть им не действовать или метко действовать” [77, арк. 3; 91, арк. 2–3 зв.]. Генерал забороняв стрільбу по бунтівному натовпу холостими набоями або поверх голів і вимагав, аби повсталих попереджали, що якщо вони не розійдуться, у натовп буде даний залп – бойовими набоями і з точним прицілом. Нерішучі дії, переконував М. Драгомиров, призведуть лише до пустих розмов, „братання” військ із повстанцями, упевненості останніх у тому, що справжньої стрілянини не буде і, як наслідок, до більшої кількості жертв [15]. На випадок серйозних сутичок у м. Києві і його околицях М. Драгомиров розробив інструкцію, що передбачала оборону державних і громадських об’єктів (пошти, телеграфу, контори, Державного Банку, електростанції, мостів тощо) [91, арк. 2–3 зв.]. Він же в 1903 р. ініціював створення спеціальної комісії для розслідування справ з організації масових демонстрацій і заворушень та винесення звинуваченням відповідних вироків [83, арк. 36–37].

Так само по-військовому рішуче генерал-губернатор підійшов до втихомирення студентських заворушень в університеті св. Володимира, спровокованих діями керівництва вишу, яке ігнорувало прохання студентів замінити професора міжнародного права О. Ейхельмана більш компетентним викладачем. Вивчивши ситуацію, М. Драгомиров підтримав прагнення студентів, звернувшись безпосередньо до міністра освіти М. Боголепова [86, арк. 2–4]. Водночас, з метою запобігання новим заворушенням, командувач військами наказав частинам, найближче розташованим до університету св. Володимира та Київського політехнічного інституту, залишати в казармах загін, завжди готовий для упокорення бунтівників [85, арк. 26].

Така позиція М. Драгомирова була обумовлена не стільки прагненням виконати урядові повноваження, скільки бажанням призупинити деструктивний вплив протестів на вже „просочені” революційними ідеями маси. Особисте ж відношення генерал-губернатора до виступів молоді було скоріше іронічним: „Эти шуты ... поют песни, которые кажутся им очень возмутительными, а я ни гугу. Им хочется скандала, а мне этого не хочется. Думаю, что скоро буду обвинен в послаблении власти, но пока рукам воли не дадут, держимордства от меня не дождутся”, – писав М. Драгомиров В. Кривенку щодо подій у київських вузах [176, с. 5].

Таким чином, запоруку громадського спокою генерал-губернатор убачав не у боротьбі з революційними групами, а у проведенні реформ „зверху”, що слугували б інтересам краю й імперії загалом. М. Драгомиров переконував, що крайня чорносотенна політика не утверджує, а навпаки – розхитує монархічні основи, а у сукупності з недостатньо твердою царською владою призводить до сваволі міністрів і місцевих урядовців. Але, як стверджував управляючий Канцелярією генерал-губернатора О. Леонт'єв, усі спроби самостійного вирішення місцевих питань завжди зустрічали протидію уряду, який розглядав їх з точки зору загальних „охоронних” задач і нав'язував власні вказівки [282, с. 612–613]. Розчарований роллю виключно представника уряду без можливості реалізувати власні ініціативи, М. Драгомиров не пішов з посади лише тому, що як командувач військами Київського військового округу розумів, що розділення влади знову утруднить його військово-адміністративну діяльність. За висловом київського кореспондента, „убедившись в том, что при настроении Петербурга принести пользу краю нельзя, он поставил своей задачей не вредить” [149].

Період перебування М. Драгомирова на посаді генерал-губернатора став визначальним для долі української культури та науки, котрі знаходились під пильним наглядом імперської цензури. Будучи українцем за походженням, М. Драгомиров любив і заохочував розвиток українського театального, музичного та художнього мистецтва, літератури, регіональних

наукових досліджень тощо. М. Садовський, який знав М. Драгомирова ще з часів служби у 14-й піхотній дивізії, зокрема, писав: „Це був, можу сказати, таємний Никодим Українства. За його влади ми зітхнули вільніше... коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислухував усе й навіть балакав зі мною на офіційному прийомі по-українському. Це вже одно свідчить про його прихильність до всього українського” [283, с. 130–131].

Варто відзначити, що попередники М. Драгомирова, особливо генерал-губернатор О. Дрентельн, тримались кардинально інших поглядів. Так, драма М. Садовського „Богдан Хмельницький” знаходилась на розгляді цензури дванадцять років – з 1886 по 1898 рр. П'єса з'явилась на сцені лише після того, як посаду київського генерал-губернатора обійняв М. Драгомиров [69, с. 121]. Тоді ж до начальника краю почали масово надходити клопотання про дозвіл постановки „малоросійських” вистав, проведення балів та інших культурних заходів. На театральних сценах Житомира, Рівного, Києва та інших міст і містечок Південно-Західного краю з'являються вистави „Крути та не перекручай” та „За двома зайцями” М. Старицького, „Безталанна” І. Карпенка-Карого, „По ревізії”, „Дай серцеві волю, заведе в неволю” М. Кропивницького, „Наталка-Полтавка” І. Котляревського тощо [88].

У 1898 р. до М. Драгомирова звернувся композитор М. Лисенко з проханням поклопотатися перед урядом про відкриття у Києві музичної школи. Того ж року такий дозвіл було отримано [69, с. 121].

Михайло Іванович вважав недоцільними заходи уряду щодо зміцнення держави шляхом впровадження єдиної (тобто російської) мови, запевняючи, що цим уряд замість „єдинодушія” може добитися лише „єдинообразія” [206, с. 279]. У 1898 р. генерал-губернатор відгукнувся на прохання головного редактора часопису „Киевская старина” В. Науменка про дозвіл друкувати матеріали журналу українською мовою та надсилати видання на цензуру до місцевих цензорів, а не до головного управління МВС у справах друку. Після особистого клопотання М. Драгомирова київська цензура

отримала право приймати рішення щодо публікації україномовної белетристики без її розгляду вищою петербурзькою інстанцією [284, с. 282–285].

Користуючись особистим знайомством з генерал-губернатором, чимало представників української культурної еліти отримували дозволи на проведення заборонених раніше заходів. Зокрема, за клопотаннями історика і друга дитинства О. Лазаревського, мовознавця П. Житецького, історика О. Левицького, редакторів „Киевской старины” В. Науменка та К. Гамалея, родини колекціонера і мецената В. Тарновського М. Драгомиров надавав дозволи відслужити панахиду за Т. Шевченком у Софійському соборі та проінформувати про це громадськість у місцевій пресі [89, арк. 1]. „Как грустно мне стало и вместе с тем хорошо, когда я прочла о том, что панихида о Шевченке была объявлена в газетах. Как добивался Батько этого и как надеялся именно на Драгомирова”, – писала про це у листі О. Левицькому С. Глінка у 1900 р. [224, арк. 25 зв.]

Розуміючи важливість наукового та культурного розвитку регіону, у 1899 р. М. Драгомиров став на чолі заходів з організації XI археологічного з’їзду у Києві, що розпочав роботу 1 серпня того ж року в університеті св. Володимира. У вітальному зверненні до членів з’їзду М. Драгомиров, зокрема, наголосив, що Київ є давнім релігійним, культурним і науковим центром, який, прийнявши християнство, поклав міцну основу просвітництва Русі і ввів її у коло європейських цивілізацій. Окремо М. Драгомиров виділив роль київських навчальних закладів – найдавнішої в імперії Києво-Могилянської академії та університету св. Володимира, що приніс „значительную пользу российской науке” [148]. До участі у з’їзді були запрошені науковці Галичини, які погодились приїхати за умови одержання дозволу влаштувати публічні читання українською мовою. Але міністерства народної освіти і внутрішніх справ відповіли на це категоричною незгодою. У пошуках виходу із ситуації, що склалася, голова з’їзду – графиня П. Уварова – декілька разів звернулася до В. Антоновича з письмовим

проханням заручитися підтримкою М. Драгомирова [285, с. 235]. Невідомо, чи втрутився у „галицьке питання” генерал-губернатор, але – з деякими обмеженнями і за умови особистої відповідальності адміністрації та голови з’їзду графині П. Уварової – дозвіл на вживання української мови під час роботи з’їзду було отримано [81, арк. 1–3 зв.].

Ініціативи М. Драгомирова у вирішенні місцевих питань отримали неоднозначне тлумачення серед чиновників місцевих і центральних урядових установ. Генерал-губернатора неодноразово звинувачували в українофільстві, на що він, за свідченням Є. Андрієвського, із властивим йому гумором відповідав: „На всякий чих не наздравствуешься, родился я в сердце Малороссии – Черниговском Конотопе, – не может же из меня вдруг выйти какой-нибудь тамбовец, могилевец или калужанин, а тем менее бердичевец, - каждому свое” [166, с. 621]. Втім, українофільство М. Драгомирова можна розглядати і в площині польського питання: задля нейтралізації впливу на українське населення хоч і нечисленної, але досить міцної суспільної групи поляків потрібно було дати змогу розвиватися місцевому українському елементу, який міг успішно протистояти польській антиурядовій пропаганді. Про те, як М. Драгомиров „доводив, що в Південно-Західнім краї не треба гнітити „коренного русского” населення, себто українського, щоб не підсилювати польський рух”, зокрема, згадував Є. Чикаленко [284, с. 455].

Широкий спектр обов’язків генерал-губернатора змушував М. Драгомирова присвячувати увагу надзвичайно різним сторонам суспільно-політичного життя краю, зокрема, брати участь у заходах численних громадських організацій, кожна з яких прагнула залучити начальника краю – особистість не лише впливову, а й популярну серед населення – до своїх рядів. Протягом свого перебування на посаді генерал-губернатора М. Драгомиров був обраний почесним членом губернського статистичного комітету, товариства сільського господарства і сільської господарської промисловості, Київського управління російського товариства Червоного Хреста, Київського товариства грамотності, попечительського товариства про

дім працелюбства в м. Києві, Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, Овруцького комітету російського товариства Червоного Хреста, братства Св. Олександро-Невської церкви у м. Кам'янці-Подільському, Київського товариства розповсюдження релігійно-моральної освіти в дусі Православної церкви, віце-президентом губернського попечительства про тюрми тощо. У 1903 р. до М. Драгомирова звернулась голова Санкт-Петербурзького комітету опіки сестер Червоного Хреста Я. Джунковська, яка попросила дозволу генерала надрукувати його портрет на листівках Червоного Хреста. Прибуток від продажу цих листівок передбачалось передати на утримання общини св. Євгенії у Петербурзі й лікарняних установ при ній, тож М. Драгомиров дав на їх випуск свою згоду [76, арк. 31, 37, 38, 42, 44, 48 – 49, 55, 56 – 56 зв.].

При цьому Михайло Іванович не схвалював розповідей про свою участь у будь-яких благодійних акціях. У 1902 р. на ім'я генерал-губернатора надійшов лист, у якому голова дільничних попечительств м. Києва, „в виду особених заслуг, оказанных делу благотворительности” М. Драгомирова, пропонував йому стати почесним членом організації. Останній залишив на листі резолюцію: „О заслугах моих о благотворительности ничего не знаю, но принимаю и благодарю” [76, арк. 38].

Служба на посадах командувача військами та генерал-губернатора вимагала чималих зусиль, потребувала постійного включення у справи найрізноманітнішого характеру і високого нервового напруження. Тож М. Драгомирову, який знаходився у доволі похилому віці (у 1903 р. йому виповнилось 73 роки) і страждав на захворювання печінки й легень, виконувати свої обов'язки ставало все важче. Влітку 1903 р. він подав клопотання про відставку і 10 вересня того ж року, склавши повноваження начальника Південно-Західного краю і командуючого військами Київського військового округу, був призначений членом Державної Ради [76, арк. 85].

Громадська діяльність М. Драгомирова не обмежувалась виконанням посадових обов'язків начальника Південно-Західного краю.

Неодмінним було тісне неформальне спілкування Михайла Івановича з багатьма представниками військового, мистецького, наукового кіл Петербурга і Києва. Відомо, що М. Драгомиров входив до неформального петербурзького товариства „золотая рота”, яке об’єднувало представників столичної інтелігенції [200, с. 97]. Зокрема, його членами були засновник і власник „Картографического заведения” О. Ільїн, редактор видань „Русский инвалид” и „Военный сборник” М. Лачінов, сенатор О. Сальков, гірський інженер В. Самарський-Биховець, криміналіст М. Таганцев, чиновник міністерства внутрішніх справ І. Отмарштейн, юрисконсульт М. Суцов [161, с. 105]. Члени товариства періодично збиралися на обіди або вечері, влаштовували тематичні зустрічі, знайомили один одного з новинами у літературі, обговорювали актуальні питання, дискутували. М. Драгомиров мав серед них репутацію людини надзвичайно дотепної, з гумором, через що йому неодноразово приписували різноманітні анекдотичні вчинки чи слова.

У своєму приватному житті М. Драгомиров збирав навколо себе високоосвічених і цікавих людей. Під час перебування на посаді командувача 14-ю піхотною дивізією, штаб якої розташовувався в Кишиневі, генерал познайомився з письменником І. Левицьким (Нечуєм-Левицьким), на той час – учителем історії та російської мови в місцевій гімназії [283, с. 131]. М. Драгомиров часто відвідував Одесу, де розташовувався штаб військового округу, і встановив дружні контакти з українським драматургом і письменником М. Кропивницьким, а також професором університету біологом І. Мечниковим [69, с. 114–115].

Близьким другом М. Драгомирова був російський юрист, криміналіст, державний діяч М. Таганцев, з яким у генерала були спільні інтереси (обох цікавили правові аспекти військової служби) та погляди. Як і М. Драгомиров, М. Таганцев дотримувався ліберальних позицій, зокрема, виступав захисником у політичному „процесі 193-х” (справі учасників „ходіння в народ”, які були притягнуті до суду за революційну пропаганду у 1873–1877 рр.), послідовно виступав за відміну смертної кари [200, с. 97].

Будучи начальником Миколаївської академії Генерального штабу, М. Драгомиров познайомився з головою ради Російського театального товариства, співробітником журналу „Новое время” В. Кривенком. Під час відвідин останнього у Царському Селі М. Драгомиров зблизився з багатьма представниками драматичної і оперної сцени, музикантами, художниками, літераторами. Це товариство, як відзначав В. Кривенко, надзвичайно подобалось М. Драгомирову. Так, великого художнього значення Михайло Іванович надавав гумористичним імпровізаціям І. Горбунова. При цьому його цікавила не суть анекдоту, а те, як декількома штрихами талановитий артист створював яскравий тип дореформеного генерала, самодура-купця, духовного отця, селянина тощо. Особливо М. Драгомиров любляв українські народні пісні та думи. „Бывало В. Н. Давыдов зальется: „Не гай, а Божий рай”, у Драгомирова выступят слезы, и просит он повторить еще и еще”, – писав В. Кривенко. Сучасники М. Драгомирова згадували, як під час служби у Києві генерал часто слухав кобзарів та бандуристів, які співали старовинні українські думи XVII–XVIII ст. Особливою прихильністю М. Драгомирова користувався бандурист І. Ткаченко із Сосницького повіту Чернігівської губернії [176, с. 3].

Дружні стосунки підтримував М. Драгомиров з управляючим Петербурзької контори імператорських театрів, а пізніше – управляючим справами дирекції імператорських театрів В. Погожевим. Разом з М. Драгомировим вечори, які влаштовував В. Погожев, відвідували представники артистичного світу Г. Кондратьєв, Л. Яковлев, І. Горбунов, П. Вейнберг, генерал П. Гудим-Левкович, директор медичного департаменту психіатр Л. Рогозін тощо. На першому ж відвідуванні вечора, організованого В. Погожевим, М. Драгомиров познайомився і зблизився з П. Чайковським. В. Погожев згадував, що різнобічно освічений і цікавий співрозмовник Михайло Іванович дуже зацікавився П. Чайковським, і сам, у свою чергу, завоював композитора своєю рідністю своїх думок і дотепністю мови [285].

У Петербурзі у 1889 р. М. Драгомиров познайомився з художником І. Репіним. На думку мистецтвознавця І. Зільберштейна, їх познайомив академік Петербурзької академії мистецтв А. Стасов, який зустрічався з М. Драгомировим у спільного приятеля – професора, автора дослідження „Генералиссимус князь Суворов” А. Петрушевського [63, с. 190].

Саме М. Драгомиров став прототипом головного персонажа картини І. Репіна „Запорожці” – отамана Івана Сірка (див. додаток Б.1.1). З перших сеансів їх бесіди мали відвертий, дружній характер і справили на художника велике враження. „Надо быть философом, как Драгомиров (наш известный герой генерал). Сегодня третий день как пишу с него этюд для „Запорожцев” и поражен его философским взглядом на жизнь, глубиной ума – не ожидал!”, – писав І. Репін художниці Є. Званцевій у листі від 19 травня 1889 р. [63, с. 190–191].

Чимало сучасників визнавали, що причиною гучного успіху репінського полотна була присутність на ньому генерала М. Драгомирова. „М. И. Драгомиров был по рождению украинец, – писав один з них. – Это широко сказалось в его типичной оригинальной внешности, с чисто запорожскими казацкими чертами лица... Как истый сын Украины и прямой потомок древнего свободолюбивого украинского рода, он любил правду и откровенность, искренность и простоту прежде всего и ненавидел ложь, лицемерие, лесть, бутафорство...” [63, с. 192].

У 1889 р. – незадовго до переїзду М. Драгомирова до Києва – конференція Миколаївської академії Генерального штабу замовила І. Репіну портрет генерала з тим, щоб експонувати його в одній з академічних зал. Сеанси відбувались у серпні – вересні 1889 р. На портреті М. Драгомиров зображений анфас, у сюртуку генерал-ад’ютанта, з орденом Георгія III ступеню на шиї. Незважаючи на те, що портрет був призначений для вищого військового навчального закладу, М. Драгомиров відмовився від будь-якого офіціозу і позував у звичайному робочому вигляді – сюртуку, прикрашеному одним бойовим орденом – Георгіївським хрестом (див. додаток Б.1.2). До

1917 р. портрет М. Драгомирова роботи І. Рєпіна знаходився в академії Генерального штабу в Петербурзі, а у 1925 р. надійшов до фондів Державного історичного музею в Москві і неодноразово демонструвався на рєпінських виставках [63, с. 193].

За портретом М. Драгомирова І. Рєпін у жовтні 1889 р. написав портрет його 18-тирічної доньки Софії в українському вбранні (див. додаток Б.1.3). З усіх етюдів „українок”, виконаних І. Рєпіним у різні роки його життя, портрет С. Драгомирової вважається найдосконалішим. Одночасно з І. Рєпіним Софію у тому ж вбранні писав його учень В. Сєров. Обидва портрети зберігались у будинку Драгомирових у Києві (див. додаток Б.1.4) [66, с. 79–80].

У 1898 р. І. Рєпін виконав акварельний поясний портрет М. Драгомирова (див. додаток Б.1.5). На ньому генерал, зодягнений у бешмет, домашній козачий архалук та папаху, сидить за своїм, заваленим паперами, письмовим столом. Як і на попередньому портреті, на шиї М. Драгомирова – тільки Георгіївський хрест. Але, як слушно зауважує мистецтвознавець С. Побожій, військова відзнака тут відступає на другий план, а портрет набуває ліричного, майже інтимного звучання [65, с. 46].

На думку мистецтвознавця І. Зільберштейна, портрет був написаний у Санкт-Петербурзі, куди генерал-губернатор приїжджав по службових справах [63, с. 196]. Але, як свідчить С. Побожій, спогади українського журналіста і театрознавця В. Чаговця та розповідь, записана з вуст колишнього кучера Драгомирових Г. Кушнеренка, переконливо констатують той факт, що в 1898 р. І. Рєпін відвідав Конотоп, де створив портрет М. Драгомирова [65, с. 46–48].

У мистецьких колах М. Драгомиров познайомився і з українським художником М. Пимоненком. У 1900–1903 рр. генерал замовив йому картини на військово-історичну тему, які згодом отримали назви „У похід” та „Повернення з походу”. Художник також виконав портрет командувача військами, що демонструвався на XXVI Пересувній художній виставці у

Москві у 1898 р. [65, с. 50]. Вочевидь, М. Драгомирова і М. Пимоненка пов'язувала дружба, основою якої стала спільна любов до української культури. „Он был истинный украинец; не забудется краем за свои правдивые и милые как Украина картины, – писав І. Репін про М. Пимоненка у листі письменнику І. Ясинському від 27 березня 1912 р. – как его любил и уважал знаменитый генерал философ – Мих. Ив. Драгомиров, как щирый хохол, бесконечно восхищался он картинами Пимоненко” [63, с. 197].

Неабияку увагу М. Драгомиров приділяв творчому розвитку молодого покоління художників України. Зокрема, 30 вересня 1905 р. – за два тижні до своєї смерті, вже прикутий до ліжка – він написав листа І. Репіну з проханням допомогти молодому таланту – уродженцю с. Соснівка Конотопського повіту Чернігівської губернії Д. Ільченку [63, с. 197].

Після переїзду з Петербурга до Києва у 1889 р. оточення М. Драгомирова значно змінилося: у статусі командувача військами можна було наблизити до себе і часто приймати тільки військових високопосадовців округу (корпусного командира, двох начальників дивізій, начальника саперної бригади, начальника штабу округу) та деяких військових, які постійно перебували при командувачі військами (генерала для доручень, штаб-офіцера для доручень, двох-трьох ад'ютантів). М. Драгомиров також відвідував святкові заходи у військових частинах, обіди 2-ї зведеної козачої дивізії (Урупського і Хоперського козачих полків). Враховуючи напружені взаємовідносини вищих військової та цивільної влад у краї, одночасне неформальне спілкування з О. Ігнат'євим і М. Драгомировим вважалося небезпечним, тому більшість представників державних цивільних установ воліли відвідувати будинок генерал-губернатора О. Ігнат'єва. Проте, серед близьких дому Драгомирових людей було чимало представників наукового, мистецького та фінансового Києва. Як згадував О. Лукомський, на приватних обідах у М. Драгомирова, зокрема, бував відомий український цукрозаводчик і філантроп Л. Бродський, якого, не переймаючись обвинуваченнями

недоброзичливців у „дружбі з жидами”, командувач військами вважав виключно порядною людиною [200, с. 129–130].

Тривалий час М. Драгомиров приятелював з українським мовознавцем і громадським діячем П. Житецьким. Обставини їхнього знайомства наразі невідомі, але у 1880 р., коли П. Житецький переїхав з Києва до Петербурга, вони з М. Драгомировим вже добре знали один одного. Змушений полишити Київ через обвинувачення у неблагонадійності, П. Житецький переживав глибоку духовну драму і потребував допомоги. М. Драгомиров був одним з перших, хто підтримав П. Житецького. „Сиджу в хаті і вчуся... Рідко до кого виходжу... Їздив лише до Костомарова, до Прахова та до Драгомирова... До Драгомирова поїхав на обід, розраховуючи вечір провести вдома, не знаючи, що ввечері у них буде ялинка. Після обіду господар не відпустив, завів до кабінету і поклав спати; так що і я побував на тій ялинці”, – писав Павло Гнатович дружині у листі від 1 січня 1881 р. [216]. М. Драгомиров допоміг П. Житецькому влаштуватися на викладацьку посаду в академію Генерального штабу. „Уроків у мене 30, – повідомляв П. Житецький дружині, – 13 в своїй гімназії, 10 в Кавалерійськiм пансіоні і 2 в Академії генерального штаба. Се тільки і єсть настоящі, добрі уроки, або не уроки, а лекції, за кожную по 200 крб.” [219]. Завдяки П. Житецькому у 1881 р. М. Драгомиров зблизився з українським істориком М. Костомаровим, спілкувався з істориком, редактором журналу „Вестник Европы” М. Стасюлевичем.

У 1882 р. П. Житецький вирішив повернутися до Києва і у зв'язку з від'їздом мав попрощатися з петербурзьким оточенням. „Завтра буду обідати у Пипіна, післязавтра – у Костомарова, а у вівторок – у Драгомирова... Як би ти знала, як тепло поставилися до мене друзі, коли я хворів. Хто тільки відвідав мене у шпиталі, починаючи з Драгомирова! І тягне мене додому, і шкода мені залишати навіки місцевих людей. Драгомиров, жартуючи, каже: якщо залишитесь у Петербурзі, куплю Вам на 100 карбованців німецьких книжок, які самі схочете. Якби цих людей перенести до Києва, що то за

життя було б!» [220]. Після переїзду М. Драгомирова до України їх стосунки з П. Житецьким стали ще ближчими – як свідчили сучасники, їх нерідко можна було бачити разом на вулицях Києва [204, с. 383].

Близьким приятелем М. Драгомирова був український історик, археолог, етнограф В. Антонович, з яким генерал, вірогідно, познайомився ще в часи перебування на посаді начальника штабу Київського військового округу. З листа М. Драгомирова, надісланого 1873 р. В. Антоновичу, дізнаємося, що генерал чекав на історика у Херсоні й планував познайомити його з офіцером Корпусу топографів – археологом-аматором, який, багато подорожуючи по Херсонській та Катеринославській губерніях, міг поділитися відомостями про місцеві, частково розкопані могили [215, арк. 1–2]. Зважаючи на велику обізнаність В. Антоновича, М. Драгомиров звертався до нього і за роз'ясненням різних історичних питань [215, арк. 3–4]. За свідченням Є. Чикаленка, В. Антонович і П. Житецький часто запрошували М. Драгомирова „на вареники, ковбаси і слив'янку”, де обговорювали питання української культури, науки, мистецтва [206, с. 228]. Очевидно, ці стосунки не обмежувались розмовами: у 1896 р. український і російський письменник, член Петербурзької громади Д. Мордовець у листі до Є. Чикаленка вказував на М. Драгомирова як одного з високопосадовців, до якого він звертався по допомогу у справі розповсюдження україномовної літератури в українських школах. Ця пропозиція, однак, не отримала розвитку: як писав Д. Мордовець, і М. Драгомиров, і інші прихильні до українства впливові особи „чують, який вітер віє з Московщини” [226, с. 261].

Теплі взаємини склалися у М. Драгомирова з українським істориком Д. Багалієм, з яким генерал познайомився у 1889 р. Відомо, що їх поєднувала не лише любов до історії, а й тісні дружні стосунки: М. Драгомиров був хресним батьком однієї з доньок Д. Багалія [213]. В одній із своїх праць Д. Багалій писав: „Згадаємо тут і про славного земляка М. Драгомирова, котрий, найжджаючи у Харківщину, розмовляв по-українськи і щиро любив

Україну та її побут” [286, с. 230]. Вочевидь, М. Драгомиров і Д. Багалій добре зналися на наукових доробках один одного. У вересні 1898 р. М. Драгомиров писав Д. Багалію: „Послал я Вашему Благословенію две книжки, в которых Вы нового ничего не найдете” [210].

Щиро поцінуюючи українську старовину, М. Драгомиров відвідував колекціонерів історичних старожитностей. Про відвідування садиби В. Тарновського восени 1892 р. П. Житецький залишив такий запис: „Позавчера вечером мы выехали (я, Трегубов (Є. Трегубов – український педагог і громадський діяч, член Старої Київської Громади, співробітник журналу „Киевская старина” – В. І.), Науменко и Драгомиров) к В. В. Тарновскому в Качановку. Освежились, впечатлились и насладились” [223].

З українським істориком, земляком О. Лазаревським М. Драгомиров підтримував дружні стосунки ще з дитинства, коли вони разом здобували освіту в Конотопському повітовому училищі: історик бував на обідах у родини Драгомирових, наїжджав у їх маєток під Конотопом [222].

Зв’язки з М. Драгомировим підтримував й інший його земляк – психіатр, професор П. Ковалевський, котрий, як дізнаємося з листа М. Драгомирова Д. Багалію від 27 вересня 1898 р., надіслав генералу свою працю „Психиатрические методы” [210].

Співрозмовники М. Драгомирова одностайно свідчили про надзвичайну широту його культурного діапазону. Французький військовий письменник Ар-Рое, зустрівшись із генералом у 1895 р., залишив детальну розповідь про свої бесіди з ним і, як виявилось, значною мірою вони були присвячені художній літературі – творам Шекспіра („Отелло” і „Гамлет”), Сервантеса, Гьоте („Фауст”), Достоевського („Братя Карамазовы”), Толстого, Стендаля, Мопассана; розмови на філософські теми торкалися творів Канта, Декарта, Прудона, Шопенгауера, Ніцше [8, с. 335].

Як свідчили мемуаристи, М. Драгомиров любляв філософську літературу, особливо французьких класиків, а газети читав неохоче.

В. Сухомлінов зазначав, що М. Драгомирову вистачало кілька хвилин на перегляд преси, після чого вона опинялася у кошику для паперів. Незмінною традицією генерала було читання Біблії [202].

Сучасники високо цінували широку ерудицію, гострий розум та почуття гумору М. Драгомирова. Сам генерал, очевидно, ставився до схвальних відгуків на свою адресу з певною іронією. У листі Д. Багалію від 4 вересня 1899 р. він, зокрема, писав: „Моя ... почитательница ... умилила меня своим письмом, наивно отрапортовавши, что не ожидала, чтобы в военном смогли оказаться толк и сердце; комплимент хуже ругани: он мне напомнил одного из гоголевских героев (в „Тяжбе”), который заметил своему собеседнику, что по первому взгляду он никак не думал, чтобы тот был порядочный человек. Это либерализм известного сорта, по которому военный должен быть непременно дубина нравственно и умственно” [211].

Найближче коло оточення М. Драгомирова складала родина. У 1864 р. Михайло Іванович одружився з Софією Абрамівною Григорович [1, с. 156]. С. Драгомирова займалась домашнім господарством, влаштовувала прийоми для численних друзів і колег чоловіка, виховувала дітей, доглядала за прикутим до крісла-коляски генералом і записувала під диктовку Михайла Івановича статті для „Разведчика” у останні місяці його життя. У подружжя Драгомирових народилось дев'ятеро дітей: Михайло (1865), Володимир (1867), Авраам (Абрам) (1868), Іван (1870), Софія (1871), Олександр (старший) (1872), Андрій (1876), Катерина (1876) та Олександр (молодший) (1878) [1, с. 156].

Під час перебування М. Драгомирова на посаді генерал-губернатора його дружина, фактично отримавши статус „першої леді” краю, також долучилась до громадської діяльності. С. Драгомирова брала участь у роботі Київського благодійного товариства: разом з чоловіком опікувалась дитячими притулками губернії, а у 1898 р. заснувала одну з київських бібліотек. Крім того, С. Драгомирова була членом ради Київського відділу товариства підтримки жіночої сільськогосподарської освіти, головою

лікарень, заснованих у 1891 та 1896 рр. цукрозаводчиком і меценатом М. Терещенком, головою Київського місцевого комітету російського товариства Червоного Хреста. Постійною була участь дружини М. Драгомирова у роботі комітету товариства допомоги студентам Імператорського університету св. Володимира. Товариство надавало матеріальну допомогу студентам для проживання у Києві під час навчання, а також фінансувало незаможних випускників університету протягом першого року після отримання диплому [287, с. 391, 394; 288, с. 399–400, 475, 477–479, 485, 506].

Мемуаристи особливо наголошували на гостинності дому Драгомирових [171, с. 114–120]. За спогадами сучасників, дружина генерала була чудовим кулінаром. У 1902 р. побачила світ її книга „Хозяйкам на заметку. Рецепты различных блюд и заготовок”. До видання увійшли більше семисот російських, українських та європейських рецептів страв із м’яса, птиці і риби, супів, закусок, десертів, салатів тощо, в тому числі й авторських. Окрему увагу дружина генерала приділила рецептам пісних страв, а також запропонувала приклади меню на Великодень, Святвечір та інші свята, рекомендації для приготування столів на 60–80 осіб. У книзі наводиться короткий словник термінології, довідник мір і ваг, даються поради з вибору, зберігання і обробки м’яса, птиці, зелені, фруктів і овочів. Цікавою особливістю видання є розділи, присвячені приготуванню обідів для прислуги і дітей. Збірник кулінарних рецептів С. Драгомирової користувався великою популярністю і протягом десяти років був виданий тричі [289].

Не меншу увагу С. Драгомирова приділяла облаштуванню житла, прагнучи створити для обтяженого багатьма справами генерала зручну і затишну атмосферу домівки. Зокрема, будинок командувача військами Київського військового округу в Києві (нині – приміщення Посольства Китайської Народної Республіки по вул. Грушевського, 32), у якому довгий час проживала родина Драгомирових, був споруджений за планом Софії Абрамівни [202].

У 1903 р. вік і хвороби змусили М. Драгомирова полишити посади у Києві і поселитися у Конотопі, у будинку, який близько 1890 р. генерал придбав у свого племінника, прокурора Київської палати І. Горового. Рідне місто було зручним для проживання у відставці – з одного боку, тут знаходились необхідні людині у віці лікарня й аптека, з іншого – зручне розташування вузлової станції Конотоп на великому залізничному шляху Київ-Москва давало можливість численним шанувальникам генерала навідувати його, особливо влітку. Як відзначав видавець військового журналу „Разведчик” В. Березовський, у Драгомирових зажди були гості – родичі або знайомі.

Як член Державної Ради сам Михайло Іванович також інколи виїжджав до Петербургу, а також плідно працював на науково-літературній ниві. В. Березовський, який відвідував М. Драгомирова у Конотопі, згадував, як щодня зранку генерал читав газети і адресовану йому кореспонденцію, сам же диктував комусь із близьких листи або статті у „Разведчик”, або ж йому прочитували коректуру, котра виправлялась за його вказівками [183]. Наприкінці життя він не міг писати самостійно, тому звертався за допомогою до членів родини та друзів. Спогади про те, як працював Михайло Іванович, наводить військовий педагог, редактор „Военного сборника” та „Русского инвалида” М. Лачінов: „Принеси себя в жертву, – говорил он мне, усаживая за писание. Совсем больной ... он неподвижно лежал в своем кресле и оживлялся только, когда излагал свои мысли. Становилось просто страшно, когда из угасающих уст текла твердо продуманная и плавная речь, с долгими периодами и сложной аргументацией” [187, с. 805].

Як свідчив конотопський священник о. І. Демиденко, перед смертю Михайло Іванович просив близьких поховати його якомога простіше: без військ, гармат і надгробних промов. Але похорон зібрав багатотисячний натовп – віддати пошану М. Драгомирову прийшов чи не весь Конотоп. У поховальній процесії взяли участь три сотні 1-го Урупського козацького полку з трубачами, які прибули до Конотопу з Ромен. Після богослужіння у

Вознесенській церкві труна була занесена у склеп, влаштований біля церкви поряд з могилою сестри М. Драгомирова Варвари Іванівни Горової, слідом за тим у повітря грянули три рушничних залпи. На труну було покладено численні вінки від різних установ і товариств, в тому числі з-за кордону.

Дружина генерала отримала більше 600 співчутливих телеграм, у тому числі від представників правлячої династії Романових, румунського короля Карла I, болгарського князя Фердинанда, болгарського Генерального штабу, товариства болгарських ополченців, французького військового міністра М. Берто, французького посла у Петербурзі М. Бомпара, Генерального штабу, лейб-гвардії Семенівського полку, Миколаївської академії Генерального штабу тощо [185, с. 873].

Після смерті чоловіка С. Драгомирова дала згоду пожертвувати частину його особистих речей в музей артилерійського Костянтинівського училища – колишнього Дворянського полку, де виховувався М. Драгомиров, та музей Миколаївської академії Генерального штабу [105, арк. 25]. Сама С. Драгомирова померла у 1912 р. і була похована поряд з чоловіком.

Після жовтневих подій 1917 р. і встановлення радянської влади ім'я М. Драгомирова підлягало забуттю. Спочатку була пограбована його могила, зник дубовий хрест і огорожа. У 1950-х рр. над склепом генерала пролягла легкоатлетична доріжка. Але в 1967 р., напередодні приїзду до Конотопу болгарської делегації, була влаштована „нова” – умовна могила М. Драгомирова [290].

Така ж доля спіткала й інші, пов'язані з іменем М. Драгомирова, місця. У 1918 р. селяни спалили родовий будинок генерала на хуторі під Конотопом, разом з ним загинула його велика бібліотека [291, с. 8]. За радянських часів на території родового маєтку діяча – „Драгомировщини” – проводились районні злети та концерти художньої самодіяльності. 1920 р. зникли бібліотека та архів з будинку Драгомирових у Конотопі, але сама споруда збереглась: тут розміщувались школа, санаторій для хворих на туберкульоз, станція швидкої допомоги та морг [292, с. 30].

Пам'ять про видатного генерала відродилась лише наприкінці ХХ ст. 1992 р. біля будинку Драгомирових у Конотопі було встановлено пам'ятник генералу, виконаний за проектом київського скульптора Б. Довганя. У 2006 р. працівники Конотопського міського краєзнавчого музею імені О. М. Лазаревського на чолі з директором О. Євтушенком виявили і обстежили дійсне місце поховання родини Драгомирових, а наступного 2007 р. відкрили для відвідувачів музей-садибу М. Драгомирова, що розташувалась у родовому будинку генерала на вулиці, названій його ім'ям [291].

Ухвалою Київської міської ради від 17 червня 1999 р. ім'я М. Драгомирова було присвоєно новозбудованій вулиці в Печерському районі м. Київ, де довгий час жив і працював генерал [291].

Громадське життя М. Драгомирова, таким чином, було індикатором його духовно-культурних мотивацій і потреб, які зумовили вибір людей близького кола спілкування. Широка обізнаність у найрізноманітніших галузях науки і мистецтва, комунікабельність та високий авторитет у суспільстві забезпечили М. Драгомирову тісні дружні контакти з представниками творчої, наукової та фінансової еліти. На такому ж приватному рівні М. Драгомиров доволі активно виявляв власну українську національну ідентичність, яка разом з успіхами військової діяльності створила генералу позитивний імідж серед широкого загалу.

Кардинальна зміна політико-ідеологічних орієнтирів після 1917 р. визначила таке ж кардинальне „забуття” постаті М. Драгомирова, що відбилось на долі його усупільненої власності в м. Конотоп та призвело до розграбування і остаточної втрати місця розташування родового склепу Драгомирових. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. тут було відроджено ряд об'єктів, пов'язаних з іменем М. Драгомирова, проведено їх вивчення і музеєфікацію.

Таким чином, період перебування М. Драгомирова на посаді генерал-губернатора Південно-Західного краю характеризуються низкою важливих

соціально-економічних, законодавчих та культурних зрушень у житті регіону. Насамперед, свій розгляд на найвищому рівні отримали законодавчі ініціативи щодо врегулювання прав власності, введення загального податкового обов'язку, уточнення адміністративних прав і обов'язків мирових посередників, ліквідації сервітутного права та чиншового землеволодіння, розвитку сіті закладів освіти і охорони здоров'я, реформи поліції, врегулювання єврейського питання тощо. Об'єктивно оцінюючи вплив польського елемента, М. Драгомиров виступив за послаблення урядового контролю і розширення компетенції органів місцевого самоуправління. Відзначимо, що усі ці питання М. Драгомиров порушував у звіті імператору, де подавав не стандартні „заспокійливі” або безпристрасні відомості, а думку посадовця, який переймається гострими проблемами регіону, вивчає і пропонує способи їх подолання. Таким чином, начальник краю протистав тенденції штучно „заморожувати” вирішення насущних питань з метою охорони режиму і зрештою відчув на собі тиск вищих урядових інстанцій.

Всупереч охоронно-бюрократичним способам керівництва, що їх виявляли попередники М. Драгомирова, останній розширив можливості для розвитку національно-культурного життя, яке, безперечно, було близьким і самому генерал-губернатору. Це підтверджується, зокрема, його підтримкою низки українських за своїм національним характером культурно-мистецьких заходів та активною участю у громадському житті краю.

Особистість М. Драгомирова, відтак, заслуговує на увагу в контексті вивчення не тільки військової, а й соціально-економічної, політичної та культурної історії Російської імперії, хоча, як слушно зауважував сам генерал, суспільний стереотип наділяв представників військового стану досить непривабливими характеристиками і в розумовому, і в моральному значенні. Цим пояснювався і громадський сумнів щодо надання можливості військовій людині займати посаду генерал-губернатора, що вимагала не тільки командно-адміністративних здібностей, а й численних різногалузевих

знань, дипломатичного хисту і високої особистісної культури. Але М. Драгомиров, як командувач військами Київського військового округу, добре знав економічну, національну і побутову специфіку Південно-Західного регіону, був особисто знайомий з представниками місцевої влади та приватного капіталу, зав'язав дружні і навіть духовно-родинні (у випадку з Д. Багалієм) стосунки з діячами української науки та мистецтва, активно проявляв власну національну ідентичність та був уже відомим на той час новатором у військовій справі, а тому став гідною кандидатурою на посаду начальника краю.

Аналіз діяльності М. Драгомирова як генерал-губернатора дає можливість зробити ряд висновків не лише про її напрями, а й стратегію вирішення тих чи інших завдань. Так, по-військовому рішучі заяви були зроблені на захист розвитку місцевого самоврядування, з обмеженістю якого генерал-губернатор напряду пов'язував численні соціальні проблеми регіону.

Будучи українцем за походженням, М. Драгомиров виявляв активність у розвитку української національної культури і мистецтва, прагненні відродити українське друковане слово, національний театр і музичне мистецтво. Вартим уваги видається і той факт, що М. Драгомиров був відомий як знавець і цінитель акторських, художніх, музичних і літературних талантів, постійний учасник культурного життя Петербургу і Києва.

4.2. Науково-публіцистичний доробок

Михайло Драгомиров – людина ерудована і різнобічна – мав глибокі пізнання з історії, психології, філософії, мистецтва, літератури. Це відобразилось у його багатоплановій науково-публіцистичній діяльності.

Відомо, що до 60-х рр. XIX в. російська військова думка знаходилась під впливом іноземної, а військова громадськість відчувала нестачу не лише наукових праць, а й практичних посібників з різних галузей наукових знань. З початком реалізації військової реформи військова книга стала важливим засобом гуманізації відносин в армійському середовищі, розвитку освіти і грамотності мільйонів солдат. Чимало військово-наукових та військово-історичних праць отримали визнання не тільки серед фахівців, але й широкої громадськості. Беручи участь у реалізації масштабних соціальних і культурних перетворень, військова література вийшла за межі відомчої обмеженості і стала своєрідною ланкою, що з'єднувала суспільство й армію [293].

На цей період припадає початок науково-публіцистичної діяльності М. Драгомирова. У 50-х рр. XIX ст. – час підйому інтересу до постаті О. Суворова, що було пов'язано з пам'ятними заходами з нагоди 50-річчя його смерті – молодий офіцер публікує свої перші статті з критикою усталених стереотипів армійського життя – безмежного свавілля, жорстокості відносин, зневаги до особистості воїна, дресировки замість виховання солдата – тобто усього, проти чого виступав О. Суворов, і що, всупереч декларативним цінностям, увійшло в систему військової рутини. Прославляючи видатного полководця, Михайло Іванович не вдавався в ностальгічний опис військового минулого, а проповідував цінність суворовських принципів навчання, що пройшли перевірку боєм, і закликав командирів частин адаптувати їх до сучасних умов. У праці „Очерки Австро-

прусской войны в 1866 году”, як і в багатьох інших, М. Драгомиров точно викладає свою думку про значення людського фактору на війні: „Усовершенствованное вооружение, хороший план, знание войсками техники дела значат, конечно, очень много, но значат не более, как нули, когда левее их стоит единица: они увеличивают количественное, но не качественное значение ее; сами же по себе ничего не значат. Эта единица в военном деле, как во всем и всегда, человек” [118, с. 234–235]. Відвертість М. Драгомирова привернула увагу армійських кіл, відтак офіцери-реформатори вітали його як прибічника прогресивної військової думки, піонера військової психології.

Водночас, з-під пера М. Драгомирова вийшов ряд досліджень з питань тактики. Його дебютна праця „О высадках в древние и новейшие времена” (1857 р.), у якій автор провів порівняльний аналіз висадки десантів у період до винаходу вогнепальної зброї і після нього, стала першою в Російській імперії розвідкою на подібну тему [294].

Михайло Драгомиров залишив значну військово-педагогічну спадщину. Найбільш значущими його працями є „Тактика. Курс, приуроченный к программам военных училищ” [295], „Учебник тактики” [119], „Опыт руководства подготовкой частей к бою. Части I–III. Подготовка роты. Подготовка батальона. Подготовка трех родов оружия к взаимной выручке” [296–298], „Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование)” [264].

Доробок М. Драгомирова був перекладений на декілька мов і отримав широке міжнародне визнання. Так, у 1894 р. вийшла іспаномовна версія книги „Подготовка частей к бою” („Preparación de las tropas para el combate”). Перекладачі – поручики Маркес і Іглесіа – у вступі до основної частини охарактеризували цю працю як „звід здорового військового учення”, ясність і наочність якого ставить її у число кращих подібних творів. Особливо підкреслюючи думку М. Драгомирова про необхідність законності відносин в армійському середовищі, насамперед, дотримання прав солдата, автори

передмови відзначили, що в устах російського генерала ця теза набуває значно більшого значення, ніж якщо б її висловив генерал з демократичної країни [139, с. 374].

Останньою військово-теоретичною працею генерала стало доопрацьоване видання „Учебника тактики” (видання 3-є, 1906 р.). В 1905 р. М. Драгомиров запросив до співпраці свого колишнього підлеглого, учня і однодумця М. Бонч-Бруєвича, разом з яким переробив першу частину підручника – „Свойства войск”, а також дав останньому вказівки для переробки другої частини, що отримала назву „Подготовка войск в мирное время. Употребление войск”. Обидві частини були видані М. Бонч-Бруєвичем у 1906 р. [13, с. 33–34]. З питанням про включення підручника до навчального „арсеналу” військових шкіл різного рівня до генерал-інспектора військово-навчальних закладів великого князя Костянтина Костянтиновича звернулась дружина М. Драгомирова Софія Абрамівна [108, арк. 10–11, 13]. Окремо про ухвалу нового підручника як посібника з тактики для військових і юнкерських училищ клопотався М. Бонч-Бруєвич [108, арк. 17, 22–23]. Однак, у тому ж 1906 р., після відповідного розгляду наданих М. Бонч-Бруєвичем матеріалів, Головне управління військово-навчальних закладів (ГУВУЗ) відхилило підручник як обов’язковий, посилаючись на те, що він не відповідає програмі курсу тактики училищ і, незважаючи на доопрацювання, більш застосовний у навчанні офіцерів, ніж юнкерів молодших класів – водночас, його було рекомендовано як посібник для викладачів та здібних вихованців [108, арк. 17, 26–26 зв.].

Окрім суто наукових видань, з-під пера М. Драгомирова вийшли численні статті для відомих на той час періодичних видань: „Военного сборника”, „Русского инвалида”, „Оружейного сборника”, „Отечественных записок”, „Артиллерийского журнала”, „Разведчика”. Дослідження М. Драгомирова, опубліковані у спеціалізованих військових журналах і газетах, об’єднувались у збірники, що видавались окремими томами. Усього було видано п’ять томів публікацій автора: „Сборник оригинальных и

переводных статей” (у 2-х тт., 1881 р.) [247], „14 лет (1881–1894 гг.). Сборник оригинальных и переводных статей М. Драгомирова” (1895 р.) [299] та „Одиннадцать лет (1895–1905 гг.). Сборник оригинальных и переводных статей М. Драгомирова” (у 2-х кн., 1909 р.) [300].

Найбільш плідною виявилась співпраця М. Драгомирова з першим приватним військовим і літературним щотижневиком „Разведчик”, що видавався протягом 1889–1917 рр. відомим на той час діячем військово-книжної справи В. Березовським. Саме М. Драгомиров підтримав ініціативу видавця про заснування журналу: у 1885 р., перебуваючи на посаді начальника Миколаївської академії Генерального штабу, генерал склав ґрунтовну записку про необхідність такого видання. Незважаючи на підтримку пропозиції іншими представниками професури, військове міністерство її відхилило, посилаючись на те, що для офіцерів уже видається газета „Русский инвалид”. Право на існування журнал отримав лише у 1891 р. Маючи на меті оприлюднювати і обговорювати актуальні проблеми військової галузі, редакція журналу змушена була, проте, зважати на положення цензурного статуту, який забороняв обговорення будь-яких питань, що стосуються внутрішнього життя і побуту військ. Крім цього, діяла спеціальна військова цензура, що перевіряла навіть суто теоретичні наукові праці [201, с. 194–195]. Незважаючи на труднощі, М. Драгомиров знаходився у числі постійних співавторів журналу, а у 1902 р. започаткував серію статей для журналу „Разведчик”, об’єднаних у „дюжини” (по дванадцять тематичних нарисів) під загальною назвою „Наши делишки”. Усього було опубліковано тринадцять повних „дюжин” і одна частина чотирнадцятої, що залишилась недовершеною через смерть автора [120–133].

Тематика публікацій М. Драгомирова була надзвичайно різноманітною. Насамперед, генерал переймався поточними питаннями військової служби (тлумаченням статутних непорозумінь [121, с. 170–172], розглядом окремих методів і форм виховання та навчання солдата [126, с. 955–956], особливостями взаємовідносин в армії [131, с. 670–673], проблемами

військово-медичної справи [124, с. 98–99] тощо); з відкриттям кампанії на Далекому Сході М. Драгомиров неодноразово звертався до аналізу подій російсько-японської війни [125, с. 602–603]; він же став автором ряду відгуків на нові військово-історичні та військово-теоретичні видання [301 – 306], некрологів і посвят бойовим товаришам [307–309].

Не залишився М. Драгомиров й осторонь багатьох нововведень, що впроваджувались у російській армії на початку ХХ ст., але ставився до них переважно критично: „Примечательная особенность продолжительно-мирного времени: предложения всяческих усовершенствований и в обмундировании, и в вооружении, и даже во внутреннем воинском порядке растут как грибы после дождя; к сожалению, не съедобные, а больше мухоморы” [120, с. 1020–1021]. Будучи весь час вірним духу суворовської науки і виходячи з переконання, що загальні риси способу дій у бою залишаються незмінними незалежно від удосконалення вогнепальної зброї та інших засобів знищення ворога, М. Драгомиров виступив проти „новых увлечений и искажений природы боя”. Зокрема, він доводив помилковість твердження про універсальність вогнепальної зброї і наполягав на гармонійному поєднанні вогню і штикового бою. Опоненти М. Драгомирова, апелюючи до результатів полігонних дослідів, переконували, що за сучасної сили вогню штикові атаки втратили будь-який сенс. Відтак на шпальтах періодичних видань з’явилась низка полемічних статей – діалогів з „огнепоклонниками”, як їх називав Михайло Іванович, де ця тема знайшла свій усебічний розгляд [310; 311; 135; 312; 275; 313].

Чергова гаряча дискусія спалахнула у 1894 р. – після того, як російське право вперше за всю історію узаконило дуелі для офіцерів. Згідно доповнення до Дисциплінарного статуту, будь-яка образа одного офіцера іншим доводилась до відома командира полку і підлягала розгляду суду офіцерського товариства. Якщо офіцерський суд виносив вердикт про поєдинок, то обидва учасники конфлікту мали або боротися, або полишити службу [40, с. 240–241]. М. Драгомиров виступив палким противником

нововведення, яке внесло глибокий розлад у загальне законодавство, що, таким чином, передбачало дозвіл дуелі для військового стану і заборону для цивільного. „Два веса, две меры в законодательстве не годятся”, – підсумовував М. Драгомиров і наполягав на забороні дуелі для усіх станів [314, с. 15].

Певної гостроти набула й полеміка навколо прийнятого звичаю звертатися до одnorічників – солдатів, які вступили до лав армії за власним бажанням – на „Ви”, але використовувати займенник „ти” у спілкуванні з рядовими строкової служби. До тих, хто виступив проти такого розшарування нижніх чинів, приєднався М. Драгомиров [315; 316; 124, с. 114–116]. Генерал доводив, що форма звернення „ти” не є ознакою приниження – так само, як форма звернення „ви” – ознакою особливого статусу того, до кого звертаються. „Что такого унизительного в ты и галантерейного в вы? Богу говорят Ты, Царю Ты, а вольноопределяющемуся нельзя”, – переконував М. Драгомиров прибічників „западноевропейского вы” [315].

Підтверджуючи свої погляди щодо військової справи, М. Драгомиров звертався до фактів світової воєнної історії, яка, на думку генерала, була не просто панорамою гідних учинків, а пробіркою, за допомогою якої дослідник пізнає людську поведінку. Так, говорячи про фундаментальний принцип свого військового вчення – розділення людської психології на волю та інтелект – М. Драгомиров писав: „В жизни и всех ее проявлениях, особенно в нашем деле, воля значит больше ума... Самоотвержение – высшая военная доблесть – лежит в области воли; ее полюс – самосохранение, – в области ума. ... Вспомним римлян в столкновении с германцами; революционные ополчения в столкновении с регулярными, наученными армиями всей Европы. С одной стороны образование, подготовка – и слабость воли; с другой – почти ничего, кроме воли” [255, с. 636].

Найвідомішим твором такого роду став презентований у 1868 р. „Разбор „Войны и мира” гр. Толстого с военной точки зрения”, у якому

генерал піддав нищівній критиці низку військових сюжетів роману [134]. М. Драгомиров захоплювався Л. Толстим як художником, але вважав, що він глибоко помиляється як філософ. На його переконання, талант і авторитет письменника дезорієнтують громадськість у питаннях, від правильного вирішення яких залежить доля країни.

Спростовуючи твердження Л. Толстого про те, що війна суперечить людському розуму і усій людській природі [134, с. 60], М. Драгомиров крок за кроком доводить, що переходи суспільства з одного періоду розвитку у інший, як і народження будь-чого нового, неможливе без болісних явищ, тобто війн, революцій, усобиць, гонінь: „нельзя убедить словами противника, в интересе которого не признавать основательности ваших доводов: исход один – борьба, которая будет тем ожесточеннее, чем убеждения святее, выше, а люди, их исповедующие – честнее, энергичнее” [134, с. 124, 129].

Критикуючи Л. Толстого за заперечення ролі і значення військової науки і воєначальника у бою, М. Драгомиров апелює до численних прикладів з військової історії, розвиваючи тезу про вольові та розумові якості полководця як ключовий фактор успішності бойових дій [134, с. 53].

Погоджуючись з автором роману в тому, що перемога є факт насамперед моральний, а не матеріальний, генерал водночас викриває невідповідне цій істині зневажливе відношення письменника до „кусков материи на палках, называемых знаменами” і подає власне бачення символічного змісту прапора як речового знаку, що слугує дотиковим свідомством внутрішньої моральної єдності людей [134, с. 94–96].

Узагальнюючи свої враження від „Войны и мира”, М. Драгомиров констатує, що Л. Толстой неперевірено малює бойові сцени, але самовпевнено і однобоко пояснює явища війни, а роман направлений не на художнє зображення фактів історії, а на виправдання теоретичних поглядів його автора [134, с. 69].

Критика М. Драгомирова зацікавила не лише широку громадськість, але й самого Л. Толстого. „Предполагая, что ты еще не читал статью

Драгомирова по поводу твоего романа, и помня, что ты мне как-то говорил, что это – единственная статья, которая могла бы тебя интересовать, я спешу тебе выслать”, – писав Л. Толстому його шурина О. Берса у листі від 6 листопада 1868 р. [227, с. 204]. Але критика лише розізлила романіста. Протистояння затягнулось на довгі роки. У 1888 р. М. Драгомиров видав „Офицерскую памятку”, а у 1890 р. – „Солдатскую памятку”. Написані у стилі суворовської „Науки побеждать”, обидва твори містили короткі афористичні висловлювання, що формулювали основні війські правила для солдат і офіцерів. Особливо популярною стала „Солдатская памятка”, перевидана 26 разів. Як відповідь, у 1902 р. з’явилися аналогічні за назвою твори Л. Толстого [317, с. 280–290], де автор з обуренням назвав „Памятки” М. Драгомирова набором „глупо-ухарских слов, перемешанных с кошунственными цитатами из Евангелия” [317, с. 284]. У листі голові київської судової палати О. Кузминському від 13–15 листопада 1896 р. Л. Толстой зазначав: „Что бы Вы уговорили Драгомир[ова], чтобы он не писал таких гадких глупостей... Ужасно думать, что во власти этого пьяного идиота столько людей” [146, с. 206]. Щоправда, вже у наступному листі тому ж О. Кузминському письменник скрушно зауважив: „Мне очень совестно, что я так грубо выразился в моем письме о Драгом[ирове]. Уж очень возмутительна его статья, выписку из к[оторой] я читал в Нов[ом] Вр[емени]” [146, с. 208].

Зіткнення поглядів Л. Толстого і М. Драгомирова викликало значний громадський резонанс. Романіста підтримували не лише пацифістські налаштовані кола інтелігенції, а й значна частина підприємців, не бажаючих витратити певний відсоток своїх прибутків на забезпечення військової безпеки країни. Ця позиція прикривалась антивоєнними деклараціями. Найбільш активним союзником Л. Толстого виступив банкір і власник залізниць І. Бліох – автор виданої у 1898 р. багатотомної праці „Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях”. Серед іншого книга містила раніше опублікований розділ „Исторический очерк

идеи разрешения мирным путем международных столкновений”, який привернув увагу М. Драгомирова. Полемізуючи з І. Бліохом, М. Драгомиров писав: „Я первый говорю, что война дело отвратительное, нечеловеческое, жестокое; утверждаю только, что вместе с тем и неминуемое. Дело совсем не в том, плохое или хорошее дело война, а в том, устранимое ли?” (курсив М.Д.) [318]. У 1900 р. у журналі „Русское обозрение” була опублікована стаття М. Драгомирова „О значении воинского сословия в государстве”. Продовжуючи у ній полеміку з толстовцями, автор зазначав: „Могут проповедовать непротивление злу; но Тот, Кто погнал вервием торгашей из храма, противлялся ли Он в то время злу, или не противлялся? ... Жизнь не терпит никаких однобоких норм: у нее нет „или то, или другое”; у нее всегда и то, и другое” (курсив М. Д.) [136, с. 701].

З особливим інтересом М. Драгомиров ставився до вивчення полководчого таланту видатних історичних постатей: перу дослідника належать нариси „Жанна д’Арк” [319], „Наполеон I” („Заметки о Наполеоне”) [320], „Наполеон и Веллингтон” [321], обширний відгук на працю О. Петрушевського „Генералиссимус князь Суворов” [303]. Вирішального значення М. Драгомиров надавав дослідженню психології практичного мислення і вольових якостей воєначальників як під час планування, так і в ході бою, здатності вести за собою маси і впливати на них. При цьому генерал, як прибічник вчення про примат волі, вважав, що вольові якості – мужність, рішучість, енергія – більш ефективні, ніж умові – і щиро захоплювався талантами своїх героїв. „Ты подметил, что я под давлением величайшей фигуры Иванны Арковой... Она меня давит уже второй год; жажду приступить к ней и не смею! Но, Боже, как это трудно: семнадцатилетний ребенок и такая страшная сила! Просто исчезаешь в прах, задаваясь вопросом, как это у нее вышло”, – писав М. Драгомиров у листі М. Лачінову, готуючись приступити до життєпису французької національної героїні [187, с. 804]. Згодом М. Лачінов повідомляв про те, як 68-річний М. Драгомиров узявся за роботу: з допомогою друзів із Франції зібрав майже

повну бібліотеку книг, присвячених Жанні д'Арк, придбав гравюри з її зображенням, відвідав історичні місця, пов'язані з її іменем. Результатом цієї роботи був нарис, надрукований у 1897 р. у „Военном сборнике” під заголовком „Жанна д'Арк” – яким, за спогадами того ж М. Лачінова, М. Драгомиров все ж не був задоволений і не вважав його гідним „выдающегося имени Жанны” [187].

Як активний громадсько-політичний діяч, добре знайомий з реаліями соціально-економічних, національних та релігійних відносин у державі та Південно-Західному краї зокрема, М. Драгомиров звертався до аналізу актуальних питань свого сьогодення – так само часто спираючись на історичні паралелі.

Серед праць такого роду варто відзначити здійснений М. Драгомировим переклад франкомовного дослідження італійського економіста і абата Ф. Галіані „Dialogues sur le commerce des blés” (у перекладі російською „Беседы о торговле зерном”) (1770 р.) [322]. У передмові до праці перекладач пояснив свій інтерес до книги, написаної більше століття тому і не пов'язаної з його безпосередньою професійною діяльністю. Називаючи працю Ф. Галіані курсом практичної логіки, М. Драгомиров захоплюється глибиною та різнобічністю дослідження, „незвичайною, прозорою ясністю, загальнодоступністю викладу речей далеко не загальнодоступних” [322, с. 3]. Як і Ф. Галіані, який виступив проти свободи зовнішньої торгівлі хліборобськими продуктами і став жертвою потурань економічної еліти, М. Драгомиров мав особистий досвід протистояння загальноприйнятими нормам життя. Цей факт значно зближував автора і перекладача і також пояснює увагу М. Драгомирова до творчості Ф. Галіані.

Особливо гучного резонансу набула одна з останніх праць М. Драгомирова – полемічний нарис „Жиды, или так называемые русские Моисеева закона” (1905 р.), у якому автор заявив, що юдеї, які проживають на території Російської імперії, проводять антидержавну економічну та суспільно-політичну діяльність (М. Драгомирова, зокрема, обурило, що євреї

вимагають права оренди землі та заміни військової повинності – „податку кров'ю” – грошовою) [130, с. 415–416]. На доказ своїх переконань генерал звернувся до Старозавітної історії, а саме біблійного сюжету про Йосифа Прекрасного (одного з дванадцяти синів родоначальника євреїв патріарха Якова), який, будучи проданий братами у рабство, пройшов шлях від слуги єгипетського сановника до радника фараона, а під час голоду в Єгипті в обмін на хліб націоналізував усі приватні землі (Буття, 37–50). При цьому М. Драгомиров викладає особливий, що йде врозріз із усталеним, погляд на життя і діяльність Йосифа і намагається довести, що „никто как жид не способен ограбить человека или даже народ с таким высоким искусством, что ограбленные ему же за это кланяются в ноги” [130, с. 415].

Відзначимо, що намагання М. Драгомирова критикувати юдаїзм шляхом критики Святого Письма було не поодиноким. Подібні праці вийшли з-під пера відомих публіцистів С. Шарапова, Г. Бутмі, М. Меншикова та ін. Але патріотичні кола реагували на них неоднозначно. Категорично негативною була позиція православних ієрархів. Зокрема, вже після смерті М. Драгомирова світ побачила стаття активного учасника чорносотенного руху архієпископа Староруського Дмитрія (Сперовського) під назвою „Святою Библиею нужно пользоваться благоговейно и осторожно. Предостережение ревнителям православной веры и русского дела по поводу статьи ген. М.И. Драгомирова об Иосифе Прекрасном” [137]. В основу статті була покладена промова владики, виголошена 3 грудня 1906 р. на загальних зборах Одеського Союзу Руських Людей. У цілому, співчуваючи патріотичним закликам М. Драгомирова, владики Дмитрій різко розкритикував спробу провести паралель між старозавітними праведниками і сучасними йому представниками єврейського ділового світу. Автор надав широкі богословські контраргументи доводам публіциста, водночас висловивши упевненість, що М. Драгомиров помилився і допустив мимовільне блузнірство [137]. Єпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) з цього ж приводу писав: „Можно ли, например, без

горячого возмушення читать такие размышления покойного генерала Драгомирова об Иосифе Прекрасном, как о фокуснике, проходимце и вымогателе?" [323, с. 123]. Так само архімандрит Андрій (Ухтомський), висловлюючи своє незадоволення редактору „Русского дела” С. Шарапову за передрук статті М. Драгомирова, зазначав, що генерал дозволив собі знущатися над святим, шанованим Православною Церквою [137].

Протягом усього службового життя М. Драгомиров проводив активну науково-публіцистичну діяльність, впливаючи таким чином на думку військових кіл та широкої громадськості через друковане слово. Від початку офіцер заявив про себе як людина сміливої активної думки, письменник, який не тільки викривав недоліки сучасної йому армійської системи, але й пропонував шляхи їх подолання. Пристрасне, живе слово М. Драгомирова закликала до ламання усталених стереотипів військового життя, повернення до перевірених О. Суворовим методів навчання і виховання солдат, викорінення свавілля і жорстокості щодо нижчих чинів, врахування ролі морального фактору у перемозі над ворогом, морально-психологічного забезпечення на фронті й у тилу.

Як і у практичній діяльності, що логічно продовжувала висловлені М. Драгомировим теоретичні ідеї, на літературній ниві дослідник дискутував з ідейними антагоністами – противниками „багнетного виховання” та антимілітаристами. Відверто висловлюючи свої думки, М. Драгомиров був людиною, яка сприймалася неоднозначно, але мала серйозний вплив на формування поглядів широкої громадськості.

Генерал долучився до полеміки навколо єврейського питання. Шляхом проведення історичних паралелей між старозавітними та сучасними автору юдеями, він доводив, що економічна та суспільно-політична діяльність єврейського населення імперії носить антидержавний характер, і це явище має глибокі історичні корені.

Науково-публіцистична діяльність М. Драгомирова була, відтак, багатоплановою і порушувала найбільш гострі, злободенні проблеми як суто

військового, так і загального характеру. Аналіз більшої частини творів М. Драгомирова говорить про його широкий світогляд, вміння охопити і осмислити факти у всесвітньо-історичних масштабах.

ВИСНОВКИ

Михайло Іванович Драгомиров (8/20 листопада 1830–15/28 жовтня 1905) – військовий та громадський діяч, науковець і публіцист – є однією з найяскравіших постатей свого часу. Володіючи глибокими знаннями військової справи і аналітичним розумом, М. Драгомиров пройшов значний і плідний на здобутки службовий шлях. Одним з перших він звернувся до проблем навчання і виховання військ, написав десятки аналітичних праць з військової педагогіки, тактики та воєнної історії, брав участь у реалізації військових реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст., під час російсько-турецької війни успішно керував діями частин армії при переправі через Дунай; був ініціатором і провідником у життя багатьох нових форм і методів роботи з військовим контингентом, активним учасником громадського життя Російської імперії, щирим прихильником української культури і науки.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія зробила суттєвий внесок у вивчення життєпису М. Драгомирова. Увага перших дослідників життя і діяльності генерала була приділена питанням навчально-виховної концепції М. Драгомирова, його позиції щодо співвідношення людини і техніки в бою, героїчних сторінок бойового шляху генерала як практичного втілення його військово-теоретичних надбань.

Тему продовжили науковці радянської доби, але вже з інших – марксистсько-ленінських позицій. Не відкидаючи позитивного значення військово-педагогічної діяльності М. Драгомирова, вони критикували його „ідеалістичне” кредо „Дух вище матерії” і наголошували на недооцінці М. Драгомировим вогневої техніки у бою. На думку радянських істориків, першорядність „багнетного виховання”, пропагована генералом, витікала з нерозуміння значення прогресу в технічному оснащенні армії, і переконання, що нові види зброї суттєво не вплинуть на тактику бойових дій.

У пострадянський період у зв'язку із змінами загальнополітичної ситуації історію Російської імперії стали розглядати під новим кутом зору – не лише невдач, а й успіхів дожовтневої економіки, зовнішньої та внутрішньої політики, діяльності державних діячів. Історіографія пострадянського періоду (з 1992 р.) відійшла від жорстких ідеологічних вимог і означилась появою об'єктивних досліджень складних і суперечливих проблем української та російської історії. Разом з цим відходить і притаманна радянській історіографії тенденція приниження ролі й місця особистості в історії другої половини XIX – початку XX ст. З'являються дослідження раніше „забутих” сфер діяльності М. Драгомирова, відбувається сутнісна переоцінка його військово-теоретичних поглядів, їх адаптація для використання у сучасній військовій школі.

Джерельну базу дисертації склали украї різноманітні за походженням, змістом та стилем викладу матеріали. Фактологічна основа дослідження сформована діловими документами з фондів Российского государственного военно-исторического архива (м. Москва), Российской государственной библиотеки (м. Москва) та Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Цей документальний пласт органічно доповнюється фактичними матеріалами російської та зарубіжної преси кінця XIX – початку XX ст. (журнали „Разведчик”, „Исторический вестник”, газети „Киевлянин”, „The New York Times”, „Неделя”, „Русский паломник”) і нарративними джерелами (мемуарами, епістолярієм тощо) з фондів Российской государственной библиотеки, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Сумського обласного краєзнавчого музею, що відтворюють суб'єктивні позиції сучасників М. Драгомирова щодо авторитетності, моральності, світоглядних принципів, переконань і конкретних дій генерала у службовій діяльності та приватному житті. Вагомою складовою джерельної бази слугує науково-публіцистична спадщина М. Драгомирова, зокрема, такі праці, як: „Очерки Австро-Прусской войны в 1866 году”, „Учебник тактики”, серія публікацій „Наши

делишки” в журналі „Разведчик”, „Разбор „Войны и мира” гр. Толстого с военной точки зрения”, „О значении воинского сословия в государстве” тощо.

Нащадок православного шляхетського роду Драгомирецьких, М. Драгомиров продовжив сімейну традицію і обрав для себе військову справу. Увібравши морально-орієнтовані ідеали родини: вірність вірі та Батьківщині, поняття про людську честь і гідність, відданість обраній професії, Михайло переніс їх на ґрунт власного життя, про що свідчили його перші кроки на шляху до зрілості.

Період навчання М. Драгомирова у Миколаївській академії Генерального штабу співпав з часом гірких уроків Кримської кампанії, що виявила колосальні недоліки у діяльності структур російського імперського державного апарату, в тому числі – військової. У стінах alma mater молодий офіцер знайомиться з масою вітчизняної та іноземної військової літератури, зокрема, з працею О. Суворова „Наука побеждать”. Суворовські принципи першорядності морального фактору на війні, а звідси і „багнетного” виховання (тобто виховання самовідданості і сміливості зійтись із ворогом у багнетному бою) стали основними постулатами майбутньої драгомировської школи. Закликаючи до відмови від муштри і рукоприкладства, М. Драгомиров звертається до знань психології особистості й моральних імперативів як таких, що можуть успішно замінити старі методи занять із солдатом і підвищити результативність його дій.

Військово-педагогічній діяльності М. Драгомирова передувало ґрунтовне вивчення досвіду іноземної військової справи, під час якого нещодавній випускник виявив глибоке і всебічне розуміння обраної професії. З 1859 р. Михайло Іванович розпочав викладання тактики у Миколаївській академії Генерального штабу, згодом – у Михайлівському артилерійському училищі та Навчальному піхотному батальйоні. Окремою сторінкою життєпису М. Драгомирова стало викладання військового мистецтва членам імператорської родини. Вагомою виявилась участь Михайла Івановича у

започаткованій 1862 р. Д. Мілютіним реформі військової освіти, зокрема, у справі відокремлення спеціальних класів кадетських корпусів у самостійні навчальні заклади.

Глибокі знання та педагогічні здібності викладача забезпечили йому високий авторитет як серед вихованців навчальних закладів, так і воєнно-наукової еліти. Визначною подією в історії військової освіти стало призначення М. Драгомирова на посаду начальника Миколаївської академії Генерального штабу (1878 р.). За нового керівника – уже відомого на той час бойового генерала-практика – було збільшено кількість вихованців академії, викладацький склад поповнився кращими представниками тогочасної військової інтелігенції; значного розвитку набула науково-дослідна діяльність професорів і слухачів старших курсів; істотно зросла академічна матеріальна база. В результаті заклад отримав значення „розумового” центру армії, став її науковим ядром.

Запровадження в Російській імперії в 1874 р. загальної військової повинності та значне скорочення терміну солдатської служби зумовили необхідність пошуків нових методів навчання рядового складу і значно підвищили роль педагогічних здібностей офіцерства. Як воєнний педагог і новатор М. Драгомиров узявся за вирішення поставлених перед армією задач. Основним напрямом діяльності генерала на посаді командувача 14-ю піхотною дивізією було налагодження регулярної навчально-виховної роботи серед контингенту бойової частини. При цьому М. Драгомиров віддавав перевагу практичним за формою проведенню заняттям, що базувалися на методах особистого прикладу, показу, ясного, простого і лаконічного пояснення. Мета такого навчання полягала у формування свідомого розуміння бійцями поставлених перед ними завдань. Водночас, головну запоруку успіху в бою М. Драгомиров убачав у пригніченні інстинкту самозбереження, що було можливим через виховання вольових якостей, почуття товарищкості й самовідданості в бою. Тому важливим напрямком роботи генерала було згуртування офіцерського і рядового складу,

подолання характерного для російської армії кастового поділу військового середовища – принаймні в масштабах дивізії. Результатом цілеспрямованого і систематичного втілення у життя настанов М. Драгомирова став блискучий успіх підлеглої йому частини у форсуванні Дунаю та боях на Шипкінському перевалі під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Новий виток діяльності М. Драгомирова – воєначальника припав на час його перебування на посаді командувача військами Київського військового округу. Варто відзначити наступні основоположні напрями роботи генерала у цей період: 1) організація виховання і навчання військ округу; 2) підвищення рівня їх бойової підготовки; 3) контроль несення внутрішньої і гарнізонної служби; 4) контроль ведення військового господарства; 5) підвищення рівня мобілізаційної готовності військ округу; 6) розробка плану зосередження військ на кордоні й організація тилу армії у випадку війни з Австро-Угорщиною.

Запроваджені М. Драгомировим вимоги до підлеглих (людяність у спілкуванні з нижчими чинами, увага до їх побутових умов, розумового і фізичного розвитку, сприяння спілкуванню земляків тощо) відповідали меті формування свідомого, самостійно мислячого, фізично і морально розвиненого військового контингенту. Безсторонній і нетерпимий до найменшої недбалості, командувач військами мав як щирих прихильників свого стилю роботи, так і відвертих недоброзичливців.

Услід власного правила навчати війська у мирний час тому, що знадобиться під час війни, М. Драгомиров став провідником ряду нововведень, які допомагали наблизити умови військових учень до бойових. Непередбачливість і нестандартність проведення були ключовими особливостями будь-яких перевірок під керівництвом командувача військами.

У цей – кульмінаційний у військовій кар'єрі М. Драгомирова період – його головні військово-теоретичні положення були реалізовані на практиці, а доктрини генерала отримали широке визнання в Румунії, Болгарії, Франції,

Швеції, Великобританії, інших країнах Європи та США. Навіть у відставці генерал зберігав за собою роль військового радника імператора і був одним з претендентів на посаду головнокомандуючого російською армією під час війни з Японією у 1904–1905 рр.

Як свідчать, наведені у дослідженні, приклади взаємодії М. Драгомирова з підлеглим йому військовим контингентом, а також тематика особливо хвилюючих генерала питань військової служби, пріоритетним завданням його багатогранної військової діяльності було виховання людської гідності. На думку М. Драгомирова, добре „налагоджений” внутрішній моральний імператив надійно оберігає бійця від вибору асоціальної ролі. Разом з цим, чи не єдиним засобом контролю закріпаченого, неосвіченого і безправного населення, яке складало основу армії, була система насильства. Таким чином, М. Драгомиров поставив завдання перенести імперативи, що регулюють поведінку людини, із площини зовнішнього закону у площину внутрішніх моральних установок. Звідси – не теоретичне, а дійове звернення М. Драгомирова до ідеалів християнства, орієнтованого на виховання внутрішнього морального закону, боротьба з паличною системою, муштрою та іншими формами „умовно-рефлекторного” виховання, прагнення прищепити солдату впевненість у тому, що його служба і він сам важливі і потрібні державі, і протистояння будь-яким намаганням поставити армію під додатковий політичний контроль. Звідси ж – підвищена увага до особи М. Драгомирова представників революційних кіл країни (а згодом – звинувачення у потуранні „революційній наволочі”) і популярність у республіканській Франції, де громадянин був не лише інструментом, а й джерелом влади. Таким чином, заслуга М. Драгомирова як військового діяча полягає у тому, що він започаткував не тільки боротьбу з усталеними стереотипами військового середовища, а й спричинив зміни у суспільній свідомості, що не поспішала звільнитися від кріпосницьких пережитків.

Обійнявши посаду київського, волинського і подільського генерал-губернатора, М. Драгомиров зніціював негайне вивчення і пошук шляхів подолання проблем регіону. Серед порушених ним питань були численні законодавчі прогалини: неврегульованість майнових прав у складних селянських сім'ях, фінансування волосних управлінь та адміністративних прав і обов'язків мирових посередників; правові труднощі скасування сервітутів тощо. До питань, що потребували негайного з'ясування, М. Драгомиров відніс становище чиншовиків, пропонуючи переселити їх на нові, вільні землі в державі.

Важливим соціальним напрямком роботи М. Драгомирова було створення розвинутої сітки народних шкіл, призначених задовольнити освітні потреби багатоетнічного і багатоконфесійного населення регіону. Так само уважно начальник краю підійшов до організації нових лікарняних установ, збільшення кількості медичних працівників, проведення заходів щодо боротьби з епідеміями. За поданням М. Драгомирова було розпочато реорганізацію повітової поліції, широкі повноваження якої разом з малою заробітною платнею її працівників сприяли розповсюдженню корупції.

Корінь розв'язання усіх соціально-економічних проблем генерал-губернатор убачав у поширенні на ввірений йому край „Статуту про земські установи”, чинного в інших регіонах Російської імперії. Як і у своїй військовій діяльності, М. Драгомиров прагнув вивільнити внутрішній потенціал регіону з-під урядового охоронного тиску, дати розвиватися місцевій культурі, збільшити права місцевого населення щодо врегулювання власних проблем. Зокрема, він першим після польського повстання 1863 р. відкинув погляд на поляків як потенційного внутрішнього ворога, хоча й залишився на позиції домінування російсько-українського елемента як необхідного чинника внутрішньої стабільності краю.

У справі вирішення так званого єврейського питання генерал-губернатор наполягав на внесенні у тимчасові положення 1882 р. змін і

доповнень, які заборонили б не лише документальні, а й словесні угоди про оренду, а також не лише постійне, а й тимчасове проживання євреїв у селах.

Високий інтелект, різнобічність інтересів, щире прагнення у пізнанні нового, висока ступінь комунікабельності, емпатія та непересічне почуття гумору сприяли появі в оточенні М. Драгомирова не тільки військових, а й людей надзвичайно різних професій і занять. Це певним чином руйнувало загальновідомий стереотип обмеженого морально і розумово військовослужбовця і служило на користь популяризації реформаторських устремлінь М. Драгомирова.

Важливою для нашого дослідження характеристикою особистості Михайла Івановича є його ставлення до свого національного коріння. Будучи патріотом у тому розумінні, що своєю Вітчизною М. Драгомиров вважав Російську імперію, генерал все ж виявляв особливу і неприховану любов до України, народного мистецтва, мови та історії, у тому числі під час служби в Петербурзі. Це сприяло його довголітнім дружнім стосункам з О. Лазаревським, І. Нечуєм-Левицьким, Д. Багалієм, П. Житецьким, В. Антоновичем, М. Костомаровим, В. Гарновським, І. Рєпіним, М. Пимоненком та іншими видатними сучасниками. Всупереч усталеним традиціям російського чиновництва, генерал-губернатор М. Драгомиров заохочував розвиток українського театрального, музичного та художнього мистецтва, літератури, регіональних наукових досліджень тощо, отримавши від культурної еліти ім'я „таємного Никодима Українства”. Такою ж широкою була його громадська діяльність, що включала участь у роботі численних галузевих, благодійних і церковних організацій.

Науково-публіцистична діяльність М. Драгомирова йшла паралельно з його практичною роботою і була її природнім доповненням. Доробок ученого охоплює різноманітні сфери досліджень, проте пріоритетним було вивчення питань військового мистецтва, історії, педагогіки і психології.

Аналізуючи зв'язок військової історії і теорії, М. Драгомиров розглядав історичні факти не тільки з позиції їх точного відтворення, а й з'ясування

характеру мислення людей, які відігравали вирішальну роль у тих чи інших подіях. Глибокий аналіз людської природи надавав значення його навчально-виховним пропозиціям. Таким чином, літературна справа стала не менш визначальною для успішності реалізації поглядів генерала, ніж його безпосередня службова діяльність.

Однією з основних характеристик творчого почерку М. Драгомирова була полемічність – зазвичай він порушував найбільш актуальні теми і брав активну участь у їх обговоренні.

Основу більшості праць генерала становила дискусія про ступінь значимості людського чинника у бою. Ідейні супротивники критикували його за посилення на О. Суворова, чії максими вони вважали застарілими. З удосконаленням технічних характеристик вогнепальної зброї, суворовські постулати, а відтак і засновані на них положення вчення М. Драгомирова, були визнані застарілими і нераціональними. Особливо гостро ця дискусія проявила себе за часів російсько-японської війни, коли у невдачах російської армії звинуватили саме М. Драгомирова.

Не менш резонансними виявились відкриті дебати генерала з антимілітаристами, насамперед, Л. Толстим, від результату яких без перебільшення залежала доля країни. Розмірковуючи про війну і мир у своєму найвідомішому романі, Л. Толстой робив висновок, що війні можна запобігти всезагальною відмовою від служби в армії. За логікою ж М. Драгомирова, держави та їх народи воюють не тому, що мають армії, а мають армії тому, що не можуть не воювати.

У перші роки радянської влади ім'я М. Драгомирова було піддано забуттю, а пов'язані з ним історичні об'єкти – відвертому вандалізму. Пам'ять про видатного військового теоретика і педагога, суспільно-політичного і культурного діяча, талановитого науковця і публіциста відродилась лише наприкінці ХХ ст.

Результати напрацювань М. Драгомирова у військовій, громадській і науковій сферах свідчать про його вагомий внесок у розпочаті в Росії періоду

ліберальних реформ процесу руйнування кріпосницьких світоглядних стереотипів та розвитку громадянської ініціативи. Незважаючи на свою часову віддаленість, погляди й ідеї М. Драгомирова актуалізуються і в умовах сучасних проблем українського суспільства. Сьогодні зростаючий інтерес до постаті М. Драгомирова дає надію на подальший розвиток відповідних біографічних та військово-теоретичних досліджень, які допоможуть деталізувати, розкриті автором, сторони особистості, життя та діяльності генерала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2 т. Т. 1, чч. 1, 2 / Г. А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. – 646 с.
2. Лазаревський А. А. Драгомировы и Лазаревские / А. А. Лазаревський // Драгомиров М. І. – генерал, педагог, літератор. Матеріали науково-практичної конференції. – 27 жовтня 2005 р. – Конотоп: Конотопський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського, 2005. – С. 21–25.
3. Несвідоміна Н. В., Капустіна І. М. З історії родословної генерала Драгомирова / Н. В. Несвідоміна, І. М. Капустіна // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М. І. Драгомирова. Матеріали круглого столу. 18.11.2010 р. – Конотоп, 2010. – С. 60–66.
4. Козлов О. М. Вознесенська церква і родинний склеп Драгомирових / О. М. Козлов // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II–III. – С. 168–174.
5. Гольмдорф М. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименования его в Константиновское военное училище. 1807–1859. (Очерк) / М. Гольмдорф. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 200 с.
6. Глиноецкий Н. П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального Штаба / Н. П. Глиноецкий. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 385 с.
7. Гейсман П. А. Исторический очерк возникновения и развития в России Генерального штаба в 1825–1902 гг. / П. А. Гейсман // Столетие Военного министерства. 1802–1902. В 13 т. / ред. Д. А. Скалон. – СПб.: Тип. т-ва М. О. Вольф, 1910. – Т. IV. – Ч. 2. – Кн. 2. – Отд. 1. – 414, II с.

8. Генерал Драгомиров чрез французские очки // Исторический вестник. – 1899. – № 7. – С. 333–335.
9. А. Б. Иностранец о ген. Драгомирове / А. Б. // Разведчик. – 1900. – № 497. – С. 388.
10. Филиппенко И. И. По поводу Высочайшего рескрипта М. И. Драгомирову / И. И. Филиппенко // Разведчик. – 1903. – № 688. – С. 1159–1160.
11. Адарики К. М. И. Драгомиров – в роли воспитателя русской армии / К. Адарики // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 640–642.
12. Бонч-Бруевич М. Михаил Иванович Драгомиров в представлении „одного из многих его учеников” / М. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1905. – № 790. – С. 932–934.
13. Бонч-Бруевич М. Учебник тактики М. Драгомирова / М. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1906. – № 794–795. – С. 33–34.
14. Бонч-Бруевич М. Нарекания на Драгомирова / М. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1907. – № 883. – С. 556–559; № 884. – С. 570–572.
15. Лукомский А. Употребление оружия при действии войск, вызванных для подавления беспорядков / А. Лукомский // Разведчик. – 1906. – № 794–795. – С. 26–27.
16. Лукомский А. Учение М. И. Драгомирова / А. Лукомский // Разведчик. – 1907. – № 881 – С. 527–532; № 882. – С. 542–546.
17. Лукомский А. Опыт войны как материал для подготовки войск / А. Лукомский // Военный сборник общества ревнителей военных знаний. Кн. 4. – Белград, 1923. – С. 177–212.
18. Приходкин Д. Где же „Драгомировские истины”? / Д. Приходкин // Разведчик. – 1910. – № 1006. – С. 84–86.
19. Свидзинский Э. Драгомиров как проводник идей Суворова. I – II / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1905. – № 747. – С. 134–136; № 748. – С. 153–155.

20. Свидзинский Э. Прошлое и будущее драгомировской науки / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1907. – № 890. – С. 662-665; № 891. – С. 679–682.
21. Свидзинский Э. Роль М. И. Драгомирова в тактической подготовке войск / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 642–643.
22. Ухач-Огорович Н. А. Анти-драгомировцам / Н. А. Ухач-Огорович // Разведчик. – 1910. – № 1006. – С. 82–84.
23. Резниченко В. Ф. М. И. Драгомиров. (К десятилетию со времени кончины) / В. Ф. Резниченко. – Чернигов: Тип. Губ. земства, 1916. – 10 с.
24. Сигов А. А. Драгомиров и Скобелев / А. А. Сигов // Исторический вестник. – 1911. – апрель. – С. 181–200.
25. Лачинов Н. По поводу статьи г. А. А. Сигова „Драгомиров и Скобелев” / Н. Лачинов // Исторический вестник. – 1911. – май. – С. 732–736.
26. Большая Советская Энциклопедия: В 65 т. Т. 23: (Доде–Евразия) / Гл. ред. О. Ю. Шмидт. – М.: Советская энциклопедия, 1931. – 415 с.
27. Лукирский С. К. Тактика в трудах военных классиков. А. Суворов, М. Драгомиров, Г. Леер / С. К. Лукирский, М. Д. Бонч-Бруевич, П. В. Измestьев. – М.: Госвоениздат, 1926. – 316 с.
28. Бонч-Бруевич М. Д. М. И. Драгомиров о боевой подготовке офицеров / М. Д. Бонч-Бруевич // Военная мысль. – 1944. – № 7. – С. 63–73.
29. Бонч-Бруевич М. Д. Взгляды генерала Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1945. – № 17. – С. 37–41.
30. Бонч-Бруевич М. Д. Обучение по приемам. (Взгляды М. Драгомирова на боевую подготовку войск) / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1946. – № 3. – С. 25–32.
31. Бонч-Бруевич М. Д. Основы военной педагогики / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1946. – № 13. – С. 25–32.

32. Бонч-Бруевич М. М. И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск / М. Бонч-Бруевич // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 75–80.
33. Калинин М. И. Избранные произведения / М. И. Калинин. – М.: Политиздат, 1975. – 447 с.
34. Дмитриев С. С. Взгляды генерала М. И. Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / С. С. Дмитриев // Военный вестник. – 1945. – № 20. – С. 37–41.
35. Дмитриев С. С. Генерал Драгомиров / С. С. Дмитриев // Исторический журнал. – 1943. – № 5–6. – С. 26–32.
36. Дерман В. Драгомиров о воспитании и обучении войск / В. Дерман. – М.: Воениздат, 1946. – 38 с.
37. Теплов Б. М. Избранные труды: В 2-х т. Т. I. / Б. М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – 328 с.
38. Против объективизма в исторической науке // Вопросы истории. – 1948. – № 12. – С. 3–12.
39. Бескровный Л. Г. М. И. Драгомиров: [предисловие] / Л. Г. Бескровный // Драгомиров М. И. Избранные труды. – М.: Воениздат, 1956. – С. 3–39.
40. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX столетий. 1881–1903 / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.
41. Русская военная мысль конца XIX – начала XX в. / Под ред. П. А. Жилина. – М.: Наука, 1982. – 252 с.
42. Зайцев Л. А. Военно-педагогические взгляды М. И. Драгомирова / Л. А. Зайцев // Военно-исторический журнал. – 1985. – № 9. – С. 72–76.
43. Malanchuk Gary Vincent. The Training of an Army: M. I. Dragomirov and the Imperial Russian Army, 1860–1905 / Gary Vincent Malanchuk. – Miami University, 1978. – 118 p.

44. Bruce W. Menning. Bayonets before bullets: The Russian imperial army, 1861–1914 / Bruce W. Menning. – Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1992. – 334 p.
45. Persson Gudrun. Learning from Foreign Wars: Russian Military Thinking 1859–73 (Helion Studies in Military History, № 1) / Gudrun Persson. – Helion & Company, 2010. – 208 p.
46. Дуров В. В ночь с 14-го на 15-е. У Зимницы / В. Дуров // Герои Шипки: сборник. / Сост. О. Михайлов; предисл. Н. Тихонова. – М.: Молодая гвардия, 1979. – С. 9–36. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.; Вып. 2(588)).
47. Хорев А. Генерал Драгомиров / А. Хорев // Красная звезда. – 24 октября 1992. – С. 3.
48. Стратегия духа: Основы воспитания войск по взглядам А.В. Суворова и М. И. Драгомирова. – М.: Русский путь, 2000. – 184 с. (Российский военный сборник).
49. Земсков Д. И. Военно-педагогические взгляды и деятельность М. И. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Д. И. Земсков – М., 1994. – 162 с.
50. Куршев А. В. Подготовка курсантов высших военных учебных заведений к воспитательной работе в процессе изучения военно-педагогического наследия М. И. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. В. Куршев; Ин-т пед. и психол. профес. образ. РАО. – Казань, 2004. – 164 с.
51. Рябов С. П. Военно-педагогические взгляды М. И. Драгомирова: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. П. Рябов; С.-Петербур. ун-т. – СПб., 2005. – 162 с.
52. Муха В. А. Розвиток военно-теоретичних поглядів у творчій спадщині М. І. Драгомирова: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. А. Муха; Нац. акад. оборони України. – К., 2004. – 236 с.

53. Огнєв В. О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В. О. Огнєв; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 238 с.
54. Кожевин В. Л. Офицерская идеология в трудах генерала М. И. Драгомирова / В. Л. Кожевин // Современное общество: научная конференция, посвященная 25-летию Омского государственного университета, [г. Омск, 29–30 окт. 1999 г.: в 2-х вып.]. – Омск: ОмГУ, 1999. Вып. 1. – 1999. – 244 с.
55. Шандра В. С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / В. С. Шандра; НАНУ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2002. – 455 с.
56. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
57. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
58. Западные окраины Российской империи / Под. ред. М. Долбилова, А. Миллера. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
59. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – М.: МПГУ, 2001. – 354 с.
60. Шандра В. Вірні слуги престолу. Політична поліція в Україні до 1917 року в історичній ретроспективі / В. Шандра // День. – № 62–63. – 9–10 квітня. – 2010. – С. 8.
61. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. З. Борисюк / Д. Бовуа. – К: Критика, 1998. – 334 с.
62. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

63. Зильберштейн И. С. Генерал М. И. Драгомиров в изображении Репина (1889–1898) / И. С. Зильберштейн // Репин. Художественное наследство / под ред. Грабаря И. Э., Зильберштейна И. С. – Т. 1. – М.–Ленинград: Госиздат, 1948. – С. 185–198.
64. Кравченко В. І. До історії створення картини І. Ю. Рєпіна „Запорізькі козаки пишуть листа турецькому султанові” („Запоріжці”) / В. І. Кравченко // Драгомиров М. І. – генерал, педагог, літератор. Матеріали науково-практичної конференції. – 27 жовтня 2005 р. – Конотоп: Конопотський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського, 2005. – С. 36–43.
65. Побожій С. І. Ілля Рєпін і Сумщина / С. І. Побожій. – Суми: ДВНЗ „УАБС НБУ”, 2009. – 107 с.
66. Побожій С. І. Портрети С. Драгомирової-Лукомської / С. І. Побожій // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М. І. Драгомирова. Матеріали круглого столу 18.11.2010 р. – Конотоп, 2010. – С. 74–86.
67. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / Андрій Матвієнко // Пам’ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93–105.
68. Матвієнко А. Михайло Іванович Драгомиров / А. Матвієнко // Історія України. – 2000. – № 8. – С. 12.
69. Матвієнко А. М. І. Драгомиров і Україна / А. Матвієнко // Український історичний журнал – 2000. – № 2. – С. 112–126.
70. Матвієнко А. А. Михайло Драгомиров. Історико-біографічна повість / А. А. Матвієнко. – К., 2006. – 416 с.
71. Гейсман П. А. Граф Л. Н. Толстой и М. И. Драгомиров / П. А. Гейсман. – СПб.: Тип. А. А. Пороховщикова, 1897. – 95 с.
72. Лопатин В. А. Граф Л. Н. Толстой и М. И. Драгомиров / В. А. Лопатин. – Варшава: Тип. Р. Бржезинского, 1899. – 32 с.
73. Юзефович Б. М. Граф Л. Н. Толстой и М. И. Драгомиров / Б. М. Юзефович. – К.: Тип. В. Барского, 1895. – 49 с.

74. Ленкин Р. „Пруссаки решались ... не колеблясь”. Генерал Драгомиров о войне 1866 года / Р. Ленкин // Родина. – 2013. – № 8. – С. 78–79.
75. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442.**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 628, д. 94. Дело по поводу посещения начальником края тюрем, 1898, 8 л.
76. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442.**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 628, д. 630. Дело о назначении генерал-адъютанта Драгомирова киевским, подольским и волыньским генерал-губернатором, 1898–1906, 115 л.
77. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442.**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 628, д. 140. Дело об издании генерал-губернатором объявления о воспрещении уличных демонстраций и народных скопищ, 1899, 9 л.
78. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442.**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 628, д. 361. Дело по вопросу об изменении закона о воспрещении лицам польского происхождения из Привислянского края перечисляться в другие губернии, 1902–1904, 5 л.
79. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 656, д. 132, ч. II. Земское дело. Реформа по закону 2 апреля 1903 года. (Земское хозяйство). О порядке введения и о личном составе. В VIII т. Т. I., 1903–1906, 211 л.
80. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 656, д. 132 а, ч. II. Земское дело по общим вопросам, связанным с введением реформы в Юго-Западном крае, 1903–1906, 104 л.

81. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 849, д. 35. Дело о воспрещении участникам XI Археологического съезда читать рефераты и устраивать публичные чтения на малорусском языке, 1899, 3 л.
82. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 36. О найденных прокламациях разных запрещенных обществ и о сходках студентов Киевского Университета и политехникума, 1900–1901, 136 л.
83. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 116. Дело по ходатайству дворянина Александра Залеского о разрешении ему поставить в его усадьбе статую р.к. Божией Матери, 1900, 3 л.
84. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 119. Дело об объявлении благодарности генерал-губернатора чинам Киевской городской полиции за энергичную деятельность при задержании лиц, распространявших пропаганду среди рабочих, 1900, 5 л.
85. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 291. Дело о сходках студентов университета св. Владимира по поводу неудовлетворительного чтения лекций профессором Эйхельманом, 1900, 46 л.
86. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 347. Сообщение генерал-губернатора министру просвещения

о волнениях среди студентов в университете и политехническом институте г. Киева, 1900, 5 л.

87. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 850, д. 349. Переписка с министром внутренних дел о службе подольского губернатора Семякина, 1900, 24 л.
88. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 851, д. 4. По ходатайствам разных лиц о разрешении им постановки малорусских спектаклей, балов и проч., 1901–1902, 131 л.
89. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 853, д. 67. Дело о разрешении издателю журнала „Киевская старина” Науменко В. отслужить панихиду по Т. Г. Шевченко в Софийском соборе, 1903–1906, 10 л.
90. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 853, д. 118. Анонимное письмо с выражением благодарности киевскому, подольскому и волыньскому генерал-губернатору, предотвратившему погромы среди еврейского населения г. Киева, 1903, 1 л.
91. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442**
Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 853, д. 392. Инструкция штаба Киевского военного округа о действиях войск Киевского гарнизона в случае революционных выступлений в г. Киеве и его предместьях, 1903–1904, 11 л.
92. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274**
Киевское губернское жандармское управление, оп. 1, д. 519. Дело о студенческих волнениях в гор. Киеве в январе 1900 г. Т. II., ч. I., 1901, 241 л.

93. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544
Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 451. О командировании за границу двух офицеров для собрания сведений по военным наукам и военной организации, 1857–1859, 80 л.
94. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544
Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 469. Переписка с Главным штабом Е. И. В. по военно-учебным заведениям и посланным за границу подполковником Макшеевым и штабс-капитаном Драгомировым о доставлении ими сведений об иностранных армиях и о разрешении им поехать в Алжир. Статьи и сообщения Макшеева: „о военной статистике в России”, о поездке в Турцию и Алжир. Драгомирова: о военных училищах во Франции; о состоянии госпиталей и военных лагерей в Англии, Бельгии и во Франции. Описания и чертежи лагерей у Шалона и при Беверлоо и кроки маневров (на франц. яз.), 1858–1859, 251 л.
95. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544
Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 503. Дело об утверждении адъюнкт-профессорами штабс-капитана Драгомирова и капитанов: Леера и Максимовского и в помощники профессору тактики капитана Гакмана, 1858–1859, 17 л.
96. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544
Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 525. Об утверждении профессорами академии исправляющих эти должности по военной статистике полковника Макшеева и по тактике полковника Мезенцова и о назначении исправляющим должность профессора тактики адъюнкт-профессора этого предмета капитана Драгомирова, 1860, 13 л.
97. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544
Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 571. Дело об утверждении профессором военной администрации адъюнкт-профессора

этого предмета капитана Генерального штаба Максимовского и исправляющего должность профессора тактики генерала Драгомирова, 1862, 10 л.

98. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 654. Дело о зачислении на службу в академию профессора тактики Драгомирова, 1866–1867, 23 л.
99. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 659. Доклад по академии о лекциях для офицеров академии и Петербургского гарнизона, прочитанных полковником Драгомировым, прикомандированным к прусским войскам во время кампании в Богемии и переписка с офицерами - преподавателями о рассмотрении программ по геодезии, об организации лекций при академии генерал-майора Макшеева о Средней Азии и полковником Рехневским об устройстве и употреблении военно-походного телеграфа, 1867–1868, 7 л.
100. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 678. Переписка с Главным штабом и штабом Киевского военного округа о назначении профессора тактики и военной истории академии генерал-майора Драгомирова начальником штаба Киевского военного округа; о назначении заведующего обучающимися в академии офицерами полковника Вилька генералом для особых поручений при командующем Московским военным округом с производством в генерал-майоры. Послужные списки генерала Драгомирова и его денщика, 1869, 19 л.
101. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 786. Дело об организации похорон умершего начальника академии генерал-лейтенанта Леонтьева и назначении начальником академии, состоящего

в распоряжении главнокомандующего действующей армией генерал-лейтенанта Драгомирова. Послужной список Леонтьева, 1878, 28 л.

102. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 809. Докладная записка начальника академии генерал-адъютанта Драгомирова военному министру о необоснованности слухов о предварительном определении численности офицеров, подлежащих переводу в следующий класс и пристрастности при определении слушателей, 1880, 2 л.
103. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 819. Письмо начальнику академии Драгомирову попечителя Е. И. В. в. к. Сергея Александровича и состоящего при Е. И. В. в. к. Павла Александровича Арсеньева о проведении „частного характера” экзаменов в присутствии Александра III и Драгомирова для в. к. Павла Александровича по предметам военной администрации, уставов артиллерии, фортификации; экзаменационные листы, 1880, 7 л.
104. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 958. Дело о назначении начальника академии генерал-адъютанта Драгомирова командующим войсками Киевского военного округа и об избрании его почетным членом конференции и назначении на его место генерал-лейтенанта Леера, 1889, 33 л.
105. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 544 Николаевская академия Генерального штаба, оп. 1, д. 1313 Справки и переписка о выражении соболезнования вдовам и возложения венков на могилы умерших генерал-адъютанта Драгомирова в Конотопе и генерал-лейтенанта Харкевича в Вильне. Послужной список генерала Драгомирова, 1905–1906, 31 л.
106. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 725 Главное управление военно-учебных заведений (ГУВУЗ). 1863–1918 гг.,

оп. 28, д. 147. О самоубийстве кадета Пажеского Его Величества корпуса Драгомирава, 14 л.

107. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 725
Главное управление военно-учебных заведений (ГУВУЗ). 1863–1918 гг.,
оп. 22, д. 172. По вопросу о замене принятого в юнкерских училищах
учебника тактики М. Драгомирава учебником полковника Дуроп. (Тут
же и о замене программ тактики, составленных для юнкерских училищ,
таковыми же, составленными для военных училищ), 1884–1885, 50 л.
108. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 725
Главное управление военно-учебных заведений (ГУВУЗ). 1863–1918 гг.,
оп. 44, д. 283. О рассмотрении „Учебника тактики” М. Драгомирава,
1906–1908, 27 л.
109. **Российский государственный военно-исторический архив**, ф. 725
Главное управление военно-учебных заведений (ГУВУЗ). 1863–1918 гг.,
оп. 44, д. 368. Об учреждении во Владимирском Киевском кадетском
корпусе стипендии имени генерала Драгомирава, 1906–1907, 23 л.
110. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1858. –
Т. 32. – Отд. 1: 1857. – 1066 с.
111. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб.,
1854. – Т. 28. – Отд. 1: 1853. – 704 с.
112. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1878. –
Т. 51. – Отд. 2: 1876. – 580 с.
113. Полное собрание законов Российской империи. – 3-е изд. – СПб., 1905. –
Т. 23. – Отд. 1: 1903. – 1167 с.
114. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на
Балканском полуострове. Выпуск 5. Отчет о состоянии и действиях 14-й
пехотной дивизии / Военно-Историческая Комиссия Главного Штаба. –
СПб.: Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1898. – 420 с.
115. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на
Балканском полуострове. Выпуск 23. Подготовка к переправе через

Дунай, переправа у Зимницы и общие распоряжения после переправы / Военно-Историческая Комиссия Главного Штаба. – СПб.: Типография „Бережливость”, 1899. – 200 с.

116. Драгомирова С. А. Радецкий, Скобелев, Драгомиров / С. А. Драгомирова // Исторический вестник. – 1915. – № 2. – С. 432–437; № 3. – С. 796–803; № 4. – С. 88–96.
117. Всеподданнейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора / М. И. Драгомиров. – [К., 1901]. – 17 с.
118. Драгомиров М. И. Очерки Австро-прусской войны в 1866 году: С большим планом Кениггрецкого поля сражения / М. Драгомиров, Ф. А. Фельдман. – СПб.: типография Департамента уделов, 1867 – 238 с.
119. Драгомиров М. Учебник тактики / М. Драгомиров. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1879. – 478 с.
120. Драгомиров М. Наши делишки / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 630. – С. 1020–1021; № 631 – С. 1045–1048; № 632 – С. 1070–1071; № 634 – С. 1116–1118; 1903. – № 637 – С. 3–4.
121. Драгомиров М. Наши делишки. (Вторая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 644. – С. 170–172; № 677 – С. 878–881; № 678 – С. 903–904; № 679 – С. 926–927; № 680 – С. 949–951.
122. Драгомиров М. Наши делишки. (Третья дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 681. – С. 970–972; № 682. – С. 993–995; № 683. – С. 1023–1024; № 684. – С. 1042–1043.
123. Драгомиров М. Наши делишки. (Четвертая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 685. – С. 1066–1068; № 686. – С. 1090–1091; 1904. – № 687. – С. 1123–1125; № 691. – С. 50–51; № 692. – С. 78–79.
124. Драгомиров М. Наши делишки. (Пятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 693. – С. 98–99; № 746. – С. 114–116; № 699. – С. 259–260; № 700. – С. 284–286; № 702. – С. 339–340.

125. Драгомиров М. Наши делишки. (Шестая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 704. – С. 388–390; № 705. – С. 423; № 706. – С. 442–443; № 712. – С. 602–603; № 716. – С. 714–715; № 717. – С. 740–743.
126. Драгомиров М. Наши делишки. (Седьмая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 721. – С. 834; № 722. – С. 859–860; № 723. – С. 885–887; № 724. – С. 906; № 725. – С. 933–935; № 726. – С. 955–956; № 727. – С. 978–979.
127. Драгомиров М. Наши делишки. (Восьмая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 729. – С. 1026–1027; № 730. – С. 1052–1053; № 733. – С. 1131–1132; № 734. – С. 1163–1164; № 735. – С. 1195–1197; № 736. – С. 1222–1224; № 737. – С. 1251.
128. Драгомиров М. Наши делишки. (Девятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 741. – С. 3; № 742–743. – С. 26–27; № 744. – С. 51–52; № 745. – С. 83–84; № 746. – С. 114–116; № 748. – С. 152–153; № 749. – С. 172–174; № 751. – С. 218.
129. Драгомиров М. Наши делишки (Десятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 753. – С. 257–258; № 755. – С. 296–297; № 756. – С. 315–316; № 757. – С. 333–336.
130. Драгомиров М. Наши делишки. (Одиннадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 759. – С. 372–374; № 760. – С. 392–394; № 761. – С. 415–416; № 762. – С. 433–434; № 763. – С. 454–455; № 764. – С. 472–473; № 765. – С. 494–495; № 767. – С. 532–533.
131. Драгомиров М. Наши делишки. (Двенадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 769. – С. 572–574; № 770. – С. 595–596; № 773. – С. 645–646; № 775. – С. 670–673; № 776. – С. 684–685; № 778. – С. 720–721; № 779. – С. 734–736; № 785. – С. 830–832; № 786. – С. 851–852.

132. Драгомиров М. Наши делишки. (Тринадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 786. – С. 852; № 787. – С. 868–869; № 788. – С. 888–890; № 789 – С. 909–912; № 790. – С. 931–932.
133. Драгомиров М. Наши делишки. (Четырнадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 791. – С. 947–949.
134. Драгомиров М. Война и мир гр. Толстого с военной точки зрения / М. Драгомиров // Очерки: Разбор „Войны и мира”, Русский солдат, Наполеон I, Жанна д’Арк. – К.: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1898. – С. 3–136.
135. Драгомиров М. Огнепоклонство, доведенное до идолопоклонства / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 597. – С. 284–285.
136. Драгомиров М. О значении воинского сословия в государстве / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 563. – С. 701–702.
137. Димитрий, архиепископ (Сперовский). Святой Библией нужно пользоваться благоговейно и осторожно: Предостережение ревнителям православной веры и русского дела по поводу статьи ген. М. И. Драгомирова об Иосифе Прекрасном, читанная 3 декабря на Общем собрании Одесского союза русских людей [Электронный ресурс] / архиепископ Димитрий (Сперовский).– Одесса: тип. „Русской речи”, 1907. – 25 с. – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=105224> (дата звернення: 10.06.2011). – Загол. з екрану.
138. А. Р. Kongliga Krigvetenskaps-Akademiens Handlingar och Tidskrift (Швеция). – № 21. – 1895 г. / А. Р. // Разведчик. – 1895. – № 273. – С. 22.
139. Н. Т. „The Broad Arrow the naval and military gazette” (Англия) – № № 1415–1421 / Н. Т. // Разведчик. – 1895. – № 261. – С. 65.
140. Разведчик. – 1896. – № 276. – С. 92.
141. Разведчик. – 1896. – № 277. – С. 114.
142. Разведчик. – 1896. – № 314. – С. 939.

143. Разведчик. – 1896. – № 316. – С. 985.
144. -в. Генерал Драгомиров на военном аэроплане / -в // Разведчик. – 1895. – № 259. – С. 914.
145. Двадцатипятилетний юбилей генерала Драгомирова // Исторический вестник. – 1893. – № 11. – С. 619–620.
146. Исторический вестник. – 1905. – № 12. – С. 1121–1124.
147. Отечественные записки. – 1867. – № 4. – С. 144–147.
148. Киевлянин. – 1899. – 2 августа. – № 211. – С. 2.
149. Киевская газета. – 1905. – 25 октября. – № 294. – С. 2.
150. Киевские отклики. – 1905. – 2 марта. – № 68. – С. 2.
151. Неделя. – 1896. – № 40. – С. 1316.
152. Русский инвалид. – 1905. – № 236. – С. 2–3.
153. Русский паломник. – 1904. – № 41. – С. 702.
154. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1904. – February 11. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9A02EFD81530E132A25752C1A9649C946597D6CF> (дата звернения: 06.03.2012).
155. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1904. – March 3. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9E06E2DC1238E733A25750C0A9659C946597D6CF> (дата звернения: 06.03.12).
156. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1904. – March 5. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9E07E2D71530E132A25756C0A9659C946597D6CF> (дата звернения: 06.03.12).
157. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1904. – March 19. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9402E0D71530E132A2575AC1A9659C946597D6CF> (дата звернения: 06.03.12).

158. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1905. – March 2. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F06EFD6163DE733A25751C0A9659C946497D6CF> (дата звернения: 06.03.2012).
159. The New York Times [Электронный ресурс]. – 1905. – March 13. – Режим доступа: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9C02E1DF173DE733A25750C1A9659C946497D6CF> (дата звернения: 06.03.2012).
160. А[ндреевский] Е. К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1908. – Т. 136. – С. 33–54, 357–372.
161. А[ндреевский] Е. К. Драгомиров – фельдфебель / А. Е. К. // Русская старина. – 1909. – т. 137. – С. 90–106; 391–398.
162. А[ндреевский] Е. К. М. И. Драгомиров и время перед войной 1877–8 гг. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1909. – Т. 138. – С. 83–96; 321–331.
163. А[ндреевский] Е. К. М. И. Драгомиров и время перед войной 1877–8 гг. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1909. – Т. 140. – С. 335–342, 643–650.
164. А[ндреевский] Е. К. М. И. Драгомиров и время войны 1877–1878 гг. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1910. – Т. 141. – С. 445–453.
165. А[ндреевский] Е. К. М. И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1910. – Т. 142. – С. 177–184, 447–450.
166. А[ндреевский] Е. К. М. И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1910. – Т. 144. – С. 167–174, 617–624.

167. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1911. – Т. 145. – С. 219–226, 605–612.
168. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1911. – Т. 146. – С. 111–118.
169. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1910. – Т. 148. – С. 182–190, 449–457, 565–574.
170. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров, командующий войсками. (Из отрывочных воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1912. – Т. 149. – С. 113–121, 391–400, 659–662.
171. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров, командующий войсками. (Из отрывочных воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1912. – Т. 150. – С. 114–120.
172. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров, командующий войсками. (Из отрывочных воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1912. – Т. 152. – С. 391–400, 577–589.
173. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров – генерал-губернатор. (Из отрывочных воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1913. – Т. 153. – С. 376–383, 579–586.
174. А[ндриевский] Е. К. М. И. Драгомиров – генерал-губернатор. (Из отрывочных воспоминаний) / А. Е. К. // Русская старина. – 1913. – Т. 154. – С. 165–171.
175. А[ндриевский] Е. К. Еще из воспоминаний о М. И. Драгомирове / А. Е. К. // Русская старина. – 1913. – Т. 156. – С. 328–337.
176. Кривенко В. С. Памяти М. И. Драгомирова / В. С. Кривенко // Русский инвалид. – 1905. – 10 ноября. – № 236. – С. 3–5.

177. Гиллесем А. Н., барон. Смотры генерал-адъютанта М. И. Драгомирова. (Из записной книжки старого юнкера) / А. Н. Гиллесем // Разведчик. – 1904. – № 689. – С. 2–5.
178. Ржевуский А. А. Листки воспоминаний о Михаиле Ивановиче Драгомирове / А. А. Ржевуский // Разведчик. – 1913. – № 1172. – С. 249–251; № 1173. – С. 263–266.
179. А. Л. Из смотров генерала Драгомирова / А. Л. // Военная быль. – 1957. – № 27. – С. 27.
180. Б. Б. Из недавнего прошлого. (Воспоминания о ген. Драгомирове) / Б. Б. // Разведчик. – 1913. – № 1194. – С. 573–574; № 1195. – С. 590–591; 1914. – № 1220. – С. 176–178; № 1221. – С. 194–196.
181. Г. Т. Смотры в Чугуеве 1900–1904 гг. / Г. Т. // Военная быль. – 1974. – № 126. – С. 19.
182. Прицел. Из воспоминаний о Михаиле Ивановиче Драгомирове / Прицел // Разведчик. – 1906. – № 794–795. – С. 40.
183. Березовский В. М. И. Драгомиров в Конотопе / В. Березовский // Разведчик. – 1905. – № 778. – С. 723.
184. Березовский В. М. И. Драгомиров / В. Березовский // Разведчик. – 1905. – № 781–782. – С. 776.
185. Березовский В. Памяти М. И. Драгомирова / В. Березовский // Разведчик. – 1905. – № 787. – С. 870–873.
186. Березовский В. Уральская папаха М. И. Драгомирова / В. Березовский // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 646–647.
187. Лачинов Н. Памяти М. И. Драгомирова / Н. Лачинов // Разведчик. – 1905. – № 783–784. – С. 804–805.
188. Сахаров. Памяти М. И. Драгомирова / Сахаров // Разведчик. – № 781–782. – С. 777–778.
189. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – С. 470–494.

190. Кедрина Л. Е. Из моих воспоминаний / Л. Е. Кедрина // Русский архив. 1917. – № 1. – С. 102–135.
191. Духонина Е. В. Мирная деятельность на войне. Записки сестры милосердия, находившейся при дивизионном лазарете 14-й пехотной дивизии в войну 1877–1878 гг. / Е. В. Духонина // Русский вестник. – 1882. – Т. 161. – № 9. – С. 199–222.
192. Липранди Р. П. Несколько дней, предшествовавших переправе у Систово. (Выписка из походного дневника 1877 г.) / Р. П. Липранди // Военный сборник. – 1896. – Т. 232. – № 12. – С. 259–283.
193. Максимов Н. За Дунаем. (Из воспоминаний о войне) / Н. Максимов // Отечественные записки. – 1878. – Кн. VI. – С. 337–364.
194. Миняйло Ф. Рассказ солдата Федора Миняйло о войне 1877–1878 гг. [Публ. и предисл. Ив. Матченко] / Ф. Миняйло // Русская старина. – 1883. – Т. 40. – С. 693–699.
195. Остапов А. И. 14-я пехотная дивизия в войну 1877–1878 гг. (Из записок участника) / А. И. Остапов // Военный сборник. – 1881. – Т. 142. – № 12. – С. 362–418.
196. Паренсов П. Д. Из прошлого. (Воспоминания офицера Генерального штаба о войне 1877–1878 гг.) / П. Д. Паренсов // Русская старина. – 1899. – Т. 97. – С. 109–133.
197. Садовський М. К. Мої театральні згадки / М. К. Садовський. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1956. – 204 с.
198. Соболев С. Русско-турецкая война в Болгарии 1877–1878. Из рассказов вольноопределяющегося / С. Соболев // Русская старина. – 1887. – Т. 55. – С. 183–201.
199. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни / А. С. Лукомский // Вопросы истории. – 2001. – № 5. – С. 95–121.
200. Лукомский А. С. Очерки моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский. – М.: Айрис-Пресс, 2012. – 752 с.

201. Деникин А. И. Старая армия. Офицеры / А. И. Деникин, предисл. А. С. Кручинина. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 512 с. (Белая Россия).
202. Сухомлинов В. А. Воспоминания. Мемуары [Электронный ресурс] / В. А. Сухомлинов. – Берлин: Русское универсальное издательство, 1924. – VIII, 438 с. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/xxvek/suhomlinov_vospom.html (дата звернения: 03.05.2011).
203. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – Л.: Государственное издательство, 1924. – Т. 3: Детство. Царствование Александра II и Александра III. (1849–1894). – 396 с.
204. Мардарьев М. Г. Нечто из прошлого (Из воспоминаний бывшего цензора) / М. Г. Мардарьев // Голос минувшего. – 1916. – № 5–6. – С. 372–391.
205. Спиридович А. Записки жандарма / А. И. Спиридович, с предисл. и под ред. С. А. Пионтковского. – Репр. изд. 1928 г. – М.: Художественная литература. – 268 с.
206. Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907 / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Друкарня Р. Крупка, 1955. – 512 с.
207. Редигер А. Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра. В двух томах. Т. 1 / А. Ф. Редигер; под ред. И. О. Гаркуши, В. А. Золотарева; подготовка текста, вступ. статья, прим. и указатель имен Л. Я. Саэт, Н. В. Ильина – М.: Канон-пресс; Кучково поле, 1999. – Федеральная архивная служба России, Российский государственный военно-исторический архив, 1999. – 574 с.
208. Новицкий В. Д. Воспоминания тяжелых дней моей службы в корпусе жандармов [Электронный ресурс] // Былое. – 1917. – № 3–6. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/novickiy/novickiy_vospominaniya_tyajelyh_dney.html (дата звернения: 01.10.2011).

209. Дневник А. Н. Куропаткина / А. Н. Куропаткин, предисл. М. Н. Покровского // Красный архив. – 1922. – Т. 2. – С. 5–112.
210. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І. Літературні матеріали, спр. 45736. Лист Драгомирова М. І. Багалію Д. І. від 27 вересня 1898 р., 2 арк.
211. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 45737. Лист Драгомирова М. І. Багалію Д. І. від 4 вересня 1899 р., 2 арк.
212. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 45738. Лист Драгомирова М. І. Багалію Д. І. від 20 вересня 1899 р., 2 арк.
213. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 45739. Лист Драгомирова М. І. Багалію Д. І. від 15 жовтня 1900 р., 1 арк.
214. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 45740. Лист Драгомирова М. І. Багалію Д. І. від 25 лютого 1903 р., 1 арк.
215. ІР НБУВ, ф. ІІІ. Листування, спр. 66907-66909. Листи Драгомирова М. І. Антоновичу В. Б. (5 червня 1873 – 17 жовтня 1887), 6 арк.
216. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48022. Лист Житецького П. Г. Житецькій В. С. від 1 січня 1881 р., 2 арк.
217. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48027. Лист Житецького П. Г. Житецькій В. С. від 28 січня 1881 р., 2 арк.
218. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48043. Лист Житецького П. Г. Житецькій В. С. від 3 серпня 1881 р., 2 арк.
219. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48044. Лист Житецького П. Г. Житецькій В. С. від 5 вересня 1881 р., 2 арк.
220. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48087. Лист Житецького П. Г. Житецькій В. С. від 15 травня 1882 р., 2 арк.
221. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48113. Лист Житецького П. Г. Лазаревському О. М. від 22 грудня 1890 р., 2 арк.
222. ІР НБУВ, ф. І. Літературні матеріали, спр. 48119. Лист Житецького П. Г. Лазаревському О. М. від 29 червня 1897 р., 2 арк.

223. IP НБУВ, ф. I. Літературні матеріали, спр. 48132. Лист Житецького П. Г. Житецькому Г. П. від 15 вересня 1892 р., 2 арк.
224. IP НБУВ, ф. III. Листування, спр. 53450–53458. Листи Глінки С. В. Левицькому О. І. (9 вересня 1898 – 26 вересня 1908), 47 арк.
225. IP НБУВ, ф. I. Літературні матеріали, спр. 48523. Лист Левицького О. Г. Лазаревському О. М. від 15 лютого, рік невідомий, 1 арк.
226. Старовойтенко І. М. Листи Д. Мордовця до Є. Чикаленка (1896–1898 рр.) / І. М. Старовойтенко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2003. – Вип. 8. – С. 255–272.
227. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Т. 61. Письма 1863–1872 / Л. Н. Толстой. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 424 с.
228. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений / Л. Н. Толстой. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – Т. 69. – 270 с.
229. Переписка А. П. Чехова: В 2-х т. / Сост. и коммент. М. П. Громова, А. М. Долотовой, В. Б. Катаева. – М.: Художественная литература, 1984. (Переписка русских писателей). – Т. 2. – С. 345.
230. Алексієвець М. Українська історична біографістика: досягнення та перспективи її розвитку в ТНПУ ім. В. Гнатюка / М. Алексієвець // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 6–10.
231. Алексієвець М. Українська історична біографістика: нове бачення / М. Алексієвець // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2005. – Вип. 2. – С. 4–6.
232. Алексієвець М. Українська історична біографістика у світлі сучасних викликів національно-державного

- будівництва / М. Алексієвець // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме. Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2008. – С. 5–8.
233. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика: [монография] / Л. П. Репина. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
234. Иконникова С. Н. Биография как социокультурное измерение истории [Электронный ресурс] / С. Н. Иконникова // Культурологический журнал. – 2011. – № 4. – Режим доступа: http://cr-journal.ru/rus/journals/100.html&j_id=8 (дата звернення: 10.03.2012).
235. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Т. Д. Чубіна. – Донецьк, 2008. – 51 с.
236. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К., 1996. – 240 с.
237. Полонский А. В. Публицистика как особый вид творческой деятельности / А. В. Полонский; БелГУ // Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки. – 2008. – № 11. – Вып. 1. – С. 56–61.
238. Савельев Ю. Б. Основные типы участия в общественной жизни Европейских стран / Ю. Б. Савельев // СоцИс. – 2013. – № 12. – С. 64–71.
239. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – М.: Территория будущего, 2006. – 472 с.
240. Чечеватов В. С. Военная академия Генерального штаба: прошлое и современность / В. С. Чечеватов // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 11. – С. 13–21.
241. Драгомиров М. Великая наука побеждать / М. Драгомиров // Не числом, а умением! Военная система А. В. Суворова. – М.: Военный университет; Русский путь, 2001. – 604 с. – (Российский военный сборник. Вып. 18).

242. Драгомиров М. Основные положения учения Клаузевица о войне / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1888. – № 10. – С. 245–271.
243. -ий. Полувековая борьба из-за принципов / -ий // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 643–645.
244. Драгомиров М. И. Сольферинская битва / М. И. Драгомиров – СПб.: В типографии Н.Тиблена и комп., 1861. – 88 с.
245. Драгомиров М. Причины неудач австрийских войск в кампанию 1859 г. / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 610. – С. 579–582; № 611. – С. 603–604; № 612. – С. 627–629.
246. Захаров А. Н. Основной центр военно-научной мысли России / А. Н. Захаров // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 11. – С. 29–36.
247. Драгомиров М. И. Сборник оригинальных и переводных статей. Т. 1–2. Т. 1 / М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1881. – 634 с.
248. Платов А., Кирпичев Л. Исторический очерк образования и развития Артиллерийского училища. 1820–1870 / А. Платов, Л. Кирпичев. – СПб.: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1870. – XI, 374 с.
249. Волков С. В. Русский офицерский корпус [Электронный ресурс] / С. В. Волков. – М.: Воениздат, 1993. – 368 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/03.html (дата звернения: 13.08.2011).
250. Почетные члены и почетные доктора Томского университета (1891–2013) / под ред. Г. В. Майера и С. Ф. Фоминых. – Томск: Издательство Томского государственного университета, 2013. – 134 с.
251. Иванов С. А. К характеристике общественных настроений в России в начале 80-х годов / С. А. Иванов // Былое. – 1901. – № 9. – С. 198–199.

252. Серебряков Э. А. Революционеры во флоте / Э. А. Серебряков. – Пг.: Издательство Петроградского совета рабочих и красноармейских депутатов, 1920. – 63 с.
253. Ежегодник Русской армии за 1877 г. Ч. II. – СПб.: В Военной Типографии (в здании Главного Штаба), 1877. – VI, 505 с.
254. Походяев С. В., Асриев А. Ю. Педагогические аспекты военной реформы 1863–1874 гг. / С. В. Походяев, А. Ю. Асриев // Армия и общество. – 2013. – № 1. – С. 119–123.
255. Переписка М. И. Драгомирова с А. Дрыгальским // Русская старина. – 1908. – т. 133. – С. 633–636.
256. Моторный И. Виноват ли Драгомиров в наших поражениях? / Ив. Моторный // Разведчик. – 1907. – № 873 – С. 407–412.
257. Из Систова. (От нашего корреспондента) // Приложение к № 445 „Всемирной иллюстрации”. – 1877. – № 23. – С. 183.
258. Лукомская С. М. Открытое письмо королю болгарскому Фердинанду / С. М. Лукомская // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 647.
259. Выборка из свода замечаний командующего войсками Киевского военного округа при объезде войск с 8 апреля по 27-е мая 1892 года. (Приказание № 53) // Разведчик. – 1892. – № 104. – С. 365–368.
260. Из свода замечаний командующего войсками Киевского военного округа, сделанных при осмотре войск, с 12-го января по 5-е марта 1894 года // Разведчик. – 1894. – № 185. – С. 362–363.
261. Из свода замечаний, сделанных командующим войсками Киевского военного округа, при объезде войск с 5 января по 18 февраля 1895 года // Разведчик. – 1895. – № 235. – С. 348–350.
262. Из свода замечаний командующего войсками Киевского военного округа, 11–16 января 1900 г. // Разведчик. – 1900. – № 502. – С. 508.
263. Драгомиров М. И. Армейские заметки / М. И. Драгомиров // Военный сборник. – 1885. – № 7. – С. 5–24.

264. Драгомиров М. И. Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование) / М. И. Драгомиров. – К.: Типография окружного штаба, 1906. – 126 с.
265. Драгомиров М. Ответ нескольким офицерам / М. Драгомиров // Разведчик. – 1895. – № 271. – С. 1169–1171.
266. Драгомиров М. Житейские вопросы. II. (Ответ г. Артиллеристу) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 587. – С. 50–51.
267. Ш-ий. Генерал Драгомиров с интендантской точки зрения / Ш-ий // Интендантский журнал. – 1908. – № 5. – С. 34–43.
268. Богданович А. В. Три последних самодержца / А. В. Богданович; предисл. А. Боханова. – М.: Новости, 1990. – 512 с.
269. Н. Ни. Из указаний ген.-адъют. Драгомирова / Н. Ни // Разведчик. – № 259. – 1895. – С. 906–907.
270. Гареев М. Из истории развития методов проведения тактических учений и маневров в русской армии / М. Гареев // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 2. – С. 95–100.
271. Міліцина М. М. Уявлення кадета про майбутню службу / М. М. Міліцина // Наукові записки. Т. 65, Історичні науки / Національний університет „Києво-Могилянська академія”. – К., 2007. – С. 26–32.
272. Лашков А. Ю., Лозыченко Ю. М. Зарождение военного воздухоплавания в России / А. Ю. Лашков, Ю. М. Лозыченко // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 8. – С. 40–46.
273. -в. Генерал Драгомиров на военном аэростате / -в // Разведчик. – 1895. – № 259. – С. 914.
274. Витте С. Ю. Воспоминания. Царствование Николая II. Т. 1. – Л.: Государственное издательство, 1924. – 472 с.

275. Хабалов В. Пуля дура, штык молодец! (Открытое письмо г. М. Драгомирову) / В. Хабалов // Разведчик. – 1904. – № 737. – С. 1250–1251.
276. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини / Андрій Шевчук // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 142–150.
277. Троцкий Л. Д. Наша первая революция. Часть II / Л. Д. Троцкий. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 298 с.
278. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии) / Н.А. Бердяев. – М.: Международные отношения, 1990. – 336 с.
279. Ктитарев С. О. Робітничий рух на Україні в 1900–1904 рр. / С. О. Ктитарев // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. Збірник статей. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – С. 37–72.
280. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття (1900–1903) / І. М. Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 168 с.
281. Тюкавкин В. Г., Шагин Э. М. Крестьянство России в период трех революций / В. Г. Тюкавкин, Э. М. Шагин. – М.: Просвещение, 1987. – 208 с.
282. Леонтьев А. По поводу статьи А. Е. К. „М. И Драгомиров – генерал-губернатор” / А. Леонтьев // Русская старина. – 1914. – т. 158. – № 6. – С. 611–614.
283. Садовський М. К. Мої театральні згадки / М. К. Садовський. – К.: Державне вид-во образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1956. – 204 с.
284. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і

- матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
285. Пучков А. А. Культура антикварных несходств: Силуэты. Профили. Личины / А. А. Пучков, Институт проблем современного искусства НАН Украины. – К.: Феникс, 2012. – 448 с.
286. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій, передм., ком. В. В. Кравченка. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
287. Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1899 г. – К.: Издание М. Л. Радоминского и А. А. Рогозинского, 1899. – 393 с.
288. Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1902 г. – К.: Издание М. Л. Радоминского, 1903. – 450 с.
289. Драгомирова С. А. В помощь хозяйкам. Рецепты разных блюд и заготовок / С. А. Драгомирова. – СПб.: В. Березовский, 1909. – 564 с.
290. Євтушенко О. В. Останні факти з історії поховання генерала Драгомирова М. І. Доля невідомої могили / О. В. Євтушенко // Драгомиров М. І. – генерал, педагог, літератор. Матеріали науково-практичної конференції. – 27 жовтня 2005 р. – Конотоп: Конотопський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського, 2005. – С. 26–27.
291. Євтушенко О. В. Вшанування пам'яті генерала М. І. Драгомирова / О. В. Євтушенко, С. І. Дегтярьов, В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII – XIX. – С. 7–12.
292. Гайдамака М. О. Музей-садиба генерала М. І. Драгомирова / М. О. Гайдамака // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М. І. Драгомирова. Матеріали круглого столу 18.11.2010 р. – Конотоп, 2010. – С. 29–31.

293. Лютов С. Н. Русская военная книга второй половины XIX века: социокультурный аспект / С. Н. Лютов // Вестник Омского университета. – 1998. – Вып. 4. – С. 59–63.
294. Драгомиров М. И. О высадках в древние и новейшие времена / М. И. Драгомиров. – СПб., тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1857. – 137 с.
295. Драгомиров М. И. Тактика. Курс приуроченный к программам военных училищ / М. И. Драгомиров. – СПб., 1872. – 349 с.
296. Драгомиров М. И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть I. Подготовка роты / М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография В. Березовского, 1890. – 97 с.
297. Драгомиров М. И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть II. Подготовка батальона / М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография В. Березовского, 1890. – 113 с.
298. Драгомиров М. И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть III. Подготовка трех родов оружия к взаимной выручке / М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография В. Березовского, 1890. – 148 с.
299. Драгомиров М. И. 14 лет. 1881–1894. Сборник оригинальных и переводных статей. – СПб., В. Березовский, 1895. – 366 с.
300. Драгомиров М. И. Одиннадцать лет. Сборник оригинальных и переводных статей за 1895–1905 гг. Кн. 1–2. / М. И. Драгомиров. – СПб.: Рус. скоропеч., 1909.
301. Драгомиров М. [Рецензия] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 273. – С. 10. – Рец. на кн.: Верещагин А. У болгар и за границей. 1881–1893. Воспоминания и рассказы. – СПб.: Типография А. С. Суворина. 1896. – 328 с.
302. Драгомиров М. [Рецензия] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1897. – № 327. – С. 60–61. – Рец. на кн.: Русская армия по мгновенным фотографиям,

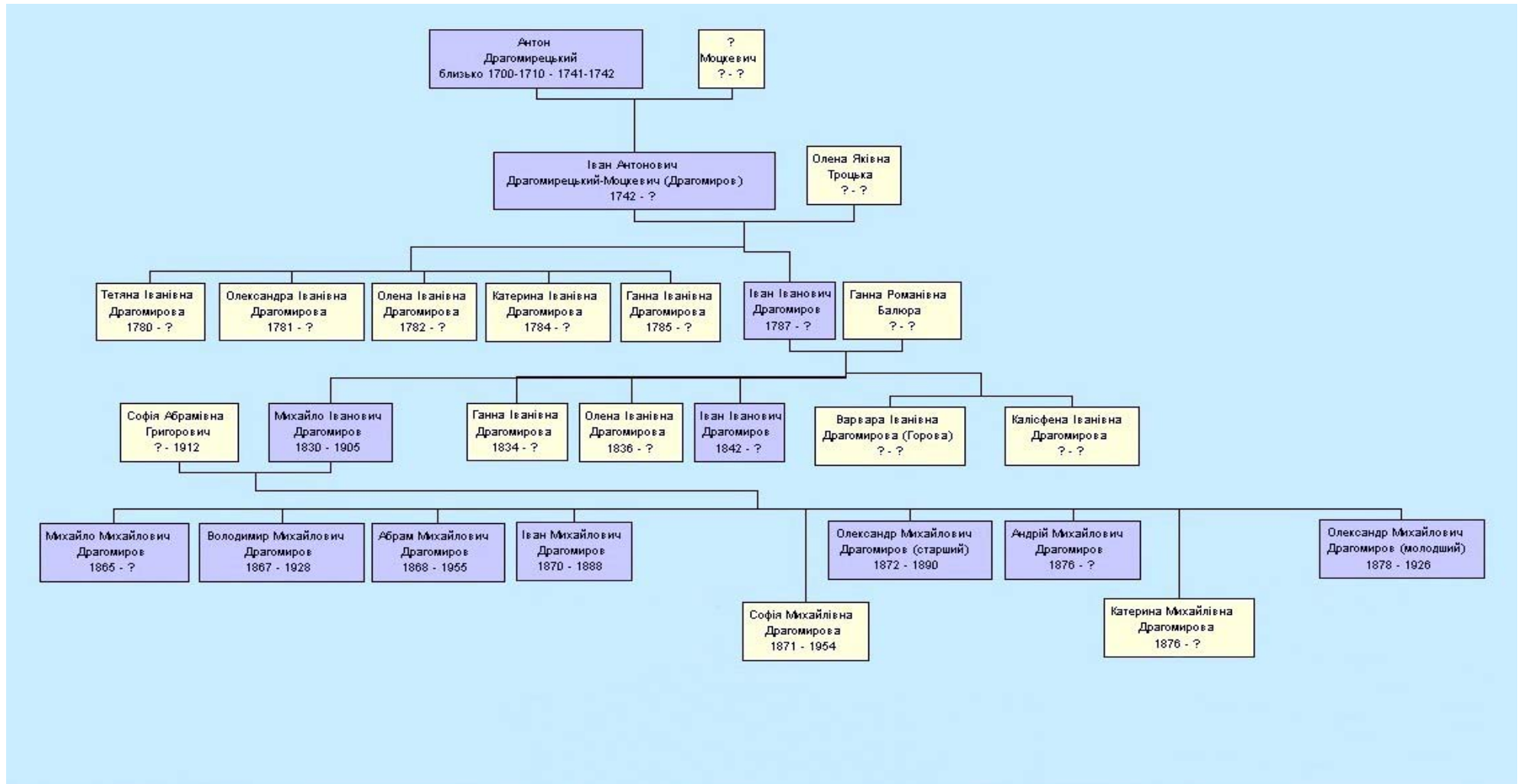
- исполненным братьями Жонг / текст и историч. заметки П. Камена д'Альменда и Ф. Жонга. – Б. м.: Б. в., [1896?].
303. Драгомиров М. „Генералиссимус князь Суворов” А. Петрушевского [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1900. – № 520. – С. 891–894; № 521. – С. 915–917. – Рец. на кн. Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. В 3 т. / А. Петрушевский. – СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1884.
304. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 571. – С. 861. – Рец. на кн.: Сергиев И. Памятка для нижних чинов 3–1 роты эскадренного броненосца „Пересвет” / И. Сергиев Кронштадский. – Кронштадт: [б. в.], 1900. – 23 с.
305. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 573. – С. 908–909. – Рец. на кн. Аносов А. В. Беседы старого начальника с новобранцами. – СПб., В. Березовский, 1900. – 56 с.
306. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров. – Б.м.: Б.в., 1904. – 39 с. – Рец. на кн.: Кутепов Н. Великокняжеская, Царская и Императорская охоты на Руси. В 3 т. / Н. Кутепов. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1896–1902.
307. Драгомиров М. Иван Васильевич Быков. Некролог / М. Драгомиров // Разведчик. – 1892. – № 88. – С. 101.
308. Драгомиров М. Памяти Александра Фомича Петрушевского / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 705. – С. 424.
309. Драгомиров М. Памяти Романа Исидоровича Кондратенка / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 741. – С. 1–2.
310. Драгомиров М. Что сделает ваш штык против этого? (Que fera votre baïonnette contre ceci?) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1900. – № 481. – С. 4–7.
311. Драгомиров М. Одностороннее огнепоклонство и его влияние на войсковые занятия в мирное время / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 594. – С. 211–213.

312. Тактические последствия прогресса вооружения. (Брошюра генерала Ланглуа) / Пер. М. Драгомирова // Разведчик. – 1903. – № 669. – С. 707–710; № 670. – С. 731–734.
313. Хабалов В. Ответ г. М. Драгомирову / В. Хабалов // Разведчик. – 1905. – № 753. – С. 256–257.
314. Драгомиров М. Дуэли. – К.: типография Окружного штаба, 1900. – 16 с.
315. Драгомиров М. Ответ г. Вольному / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 274. – С. 32.
316. Драгомиров М. „Вы” или „Ты” (Ответ г. Вольному) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 276. – С. 74–75.
317. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Т. 34. Произведения 1900–1903 / Л. Н. Толстой. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1952. – 628 с.
318. Драгомиров М. Открытое письмо г. Блюху / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 316. – С. 976–977.
319. Драгомиров М. Жанна д’Арк / М. Драгомиров // Очерки: Разбор „Войны и мира”, Русский солдат, Наполеон I, Жанна д’Арк. – К.: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1898. – С. 193–239.
320. Драгомиров М. Наполеон I / М. Драгомиров // Очерки: Разбор „Войны и мира”, Русский солдат, Наполеон I, Жанна д’Арк. – К.: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1898. – С. 153–192.
321. Драгомиров М. Наполеон и Веллингтон: (Полувоенный фельетон) / М. Драгомиров – К.: Тип. Окр. штаба, 1907. – 40 с.
322. Галиани Ф., аббат. Беседы о торговле зерном / Ф. Галиани; пер. с фр. М. Драгомиров. – К.: Тип. Окр. Штаба, 1891. – III, 210, XXIII с.
323. Антоний, митрополит (Храповицкий). Сила Православия / Антоний (Храповицкий), митрополит; сост., предисл., прим., указатель имен А. Д. Каплина, отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 688 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Родове дерево Драгомирових (XVIII–XX ст.)

[1, с. 156–158; 105, арк. 13; 106, арк. 1].

Додаток Б.1.1

Рєпін І. Ю. Запорожці. 1880–1891 рр.

[65, іл.].

Додаток Б.1.2

Рєпін І. Ю. Портрет М. І. Драгомирова. 1889 р.

[65, іл.]

Додаток Б.1.3

Рєпін І. Ю. Портрет С. М. Драгомирової. 1889 р.

[65, іл.]

Додаток Б.1.4

В. О. Серов. Портрет С. М. Драгомирової. 1889 р.

[65, іл.]

Додаток Б.1.5

Рєпін І. Ю. Портрет М. І. Драгомирова. 1898 р.

[65, іл.]

Додаток В
Послужной список члена Государственного Совета,
состоящего по Генеральному штабу и числящегося по Кубанскому
казачьему войску, генерал-адъютанта, генерала
от инфантерии Драгомирова

Составлен 17 октября 1903 года

I. Чин, имя, отчество и фамилия	Генерал-адъютант, генерал от инфантерии Михаил Иванович Драгомиров.
II. Должность по службе	Член Государственного Совета.
III. Ордена и знаки отличия.	Кавалер орденов: Св. Андрея Первозванного, Св. Владимира 1, 2, 3 и 4 ст., Св. Александра Невского и бриллиантовые знаки того же ордена, Св. Георгия 3 ст., Белого Орла, Св. Анны 1, 2 и 3 ст., Св. Станислава 1 и 2 ст.; иностранных: Прусского – Короны 2 ст., Сардинского – Св. Маврикия и Лазаря 4 ст., Сербских: Такова 1 ст. и тот же орден с мечами, Болгарского – Св. Александра 1 ст. и Св. Александра 1 ст. с бриллиантами, Французских: Почетного Легиона 1 и 2 ст., Военной медали и знака Пальм, Итальянского ордена Короны, Бухарских орденов: „Искандер салис” и Золотой Звезды 1 ст., с бриллиантами, Шведского ордена „Меча”, Румынского ордена Большой Крест Короны. Имеет медали: серебряные – в память войны 1877–1878 гг. на двойной Георгиевской и Андреевской ленте. в память царствования императора Александра III на ленте ордена

	<p>Св. Александра Невского, в память Священ. коронования Их Императорских Величеств в 1896 г. на Андреевской ленте и в память 100-летия со дня рождения Императора Николая I на двойной Владимирской и Александровской ленте, за труды по первой всеобщей переписи населения 1897 г. и бронзовую в память войны 1853–1856 гг., знак отличия беспорочной службы за выслугу в офицерских чинах XL лет и такой же знак за выслугу I лет. Иностранные медали: Прусскую в память Австро-Прусской войны 1866 г., Черногорскую – Мил. - Обилич и Итальянскую – в память войны за независимость Италии 1859 года.</p>
IV Когда родился	8 ноября 1830 года.
V Из какого звания происходит и какой губернии уроженец	Из дворян Черниговской губернии.
VI Какого вероисповедания	Православного
VII Где воспитывался	Кончил курс в Дворянском полку (ныне Константиновское артиллерийское училище), за отличные успехи в науках и поведение определено считать его из отличнейших и имя его записано на мраморную доску, а также записано и в Николаевской академии Генерального штаба, откуда выпущен по 1-му разряду, с награждением золотою медалью.
VIII Получаемое по	Жалованья 20.000 р. Аренды 3.000 р.

службе содержание	Учебной пенсии 2.520 р. Пенсии по ордену Св. Георгия 3 ст. 200 р.
-------------------	--

Читал: генерал-адъютант Драгомиров

IX.
Прохождение службы

	годы	месяцы	числа
В службу вступил из фельдфебелей Дворянского полка (ныне Константиновское артиллерийское училище), прапорщиком в лейб-гвардии Семеновский полк тысяча восемьсот сорок девятого года, мая двадцать шестого дня	1849	мая	26
Отправлен к полку		июня	11
Прибыл			15
Подпоручиком	1852	декабря	6
Поручиком	1854	августа	22
Отправлен в Императорскую военную академию (ныне Николаевская академия Генерального штаба) для образования в высших военных науках, куда и прибыл			25
Отчислен от академии	1856	декабря	6
Отправлен в Департамент Генерального штаба			8
Причислен к Генеральному штабу			20
Назначен на службу в гвардейский Генеральный штаб			21
Отправлен и прибыл			
За отличные успехи в науках в Николаевской академии Генерального штаба, штабс- капитаном	1857	января	1
Переведен в гвардейский Генеральный штаб	1858	января	1
Награжден орденом Св. Анны 3 ст.	1859	сентября	8
Назначен адъюнкт - профессором тактики в Николаевскую академию Генерального штаба, с оставлением в гвардейском Генеральном штабе	1860	января	25
Высочайше разрешено принять и носить по установлению пожалованный Его Высочеством, королем Сардинским орден		марта	26

Св. Маврикия и Лазаря 4 степени			
Капитаном		апреля	3
Со старшинством		января	1
Награжден орденом Св. Станислава 2 степени	1862	августа	30
Утвержден профессором тактики в Николаевской академии Генерального штаба	1863	декабря	12
Высочайшим приказом произведен в полковники, с назначением начальником штаба 2-й гвардейской кавалерийской дивизии	1864	апреля	19
Вступил в исправление должности до составления приказа		февраля	25
Зачислен по спискам дивизионного штаба		апреля	19
Высочайшим приказом назначен членом совещательного комитета Главного управления Генерального штаба, с оставлением в настоящей должности	1865	марта	17
Награжден орденом Св. Анны 2 степени		августа	30
Высочайшим приказом переведен в Николаевскую академию Генерального штаба	1866	октября	2
Выключен из списков дивизионного штаба			2
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный ему королем Прусским орденом Короны 2 ст.			7
Всемилоостивейше пожалован орденом Св. Владимира 4 ст.		октября	28
Его Императорским Высочеством, Государем Наследником Цесаревичем подарен бриллиантовый перстень с вензельным изображением имени Его Высочества		ноября	8
Произведен, за отличие по службе, в генерал-майоры, со старшинством на основании манифеста 18 февраля 1762 г., с оставлением в настоящей должности и в Генеральном штабе	1868	августа	30

Высочайшим приказом назначен начальником штаба Киевского военного округа, с оставлением в Генеральном штабе	1869	февраля	14
Прибыл и вступил в должность		марта	28
За отлично усердную и ревностную службу, Всемилостивейше пожалован орден Св. Владимира 3 степени		октября	8
Высочайше повелено, сверх содержания, определенного по штату, производить добавочное содержание по 1500 руб. в год			23
Его Высочеством, королем Итальянским Виктором - Эммануилом пожалована медаль в память войны за независимость Италии, на принятие и ношение коей последовало Высочайшее разрешение	1870	июня	25
Всемилостивейше пожаловано в единовременное пособие, на воспитание детей, 900 руб.	1871	января	16
За отличную усердную службу Всемилостивейшее награжден орденом Св. Станислава 1 степени		марта	28
Высочайше повелено отдать старшинство в настоящем чине	1872	января	1
Всемилостивейше пожаловано, в единовременное пособие, на воспитание детей, 900 руб.		февраля	28
Назначен в свиту Его Императорского Величества, с оставлением в настоящей должности и в Генеральном штабе		апреля	16
За успешное исполнение в 1872 году полевой поездки офицеров Генерального штаба, объявлено Монаршее благоволение в Высочайшем приказе	1873	февраля	15

Назначен командующим 14-ю пехотную дивизию, с оставлением в свите Его Величества и в Генеральном штабе		марта	14
Выключен из списков окружного штаба			23
Отправился по назначению		мая	2
Прибыл			9
Высочайше повелено отдать старшинство в чине со дня производства, с 30 августа 1868 г.		апреля	17
За успешное исполнение в 1874 г. полевой поездки офицеров Генерального штаба, объявлено Монаршее благоволение в Высочайшем приказе	1875	марта	10
Всемиловнейше пожаловано в единовременное пособие, на воспитание детей, 2000 руб.		апреля	14
Всемиловнейше награжден орденом Св. Анны 1 степени		августа	30
За успешное исполнение в 1875 г. полевой поездки офицеров Генерального штаба, объявлено Монаршее благоволение в Высочайшем приказе	1876	марта	20
За отличное исполнение форсированной переправы через Дунай 15 июня 1877 г. под г. Систовым, Всемиловнейше награжден орденом Св. Георгия 3 степени	1877	июня	16
И объявлена искренняя благодарность Государя Императора в Высочайшем приказе			17
За отличие при обороне Шипкинского перевала 12 августа, произведен в генерал-лейтенанты, с утверждением в должности начальника 14-й пехотной дивизии		сентября	1
Назначен состоять при Его Высочестве, Главнокомандующем действующей армией, с отчислением от должности начальника 14-й		октября	8

пехотной дивизии, с оставлением в Генеральном штабе и с производством содержания, присвоенного начальнику дивизии по внутреннему положению			
Высочайшим приказом назначен начальником Николаевской академии Генерального штаба	1878	апреля	1
Высочайшим приказом назначен генерал- адъютантом к Его Императорскому Величеству, с оставлением в настоящей должности и в Генеральном штабе		июня	15
Высочайшим приказом зачислен в 53 пехотный Волынский, Его Императорского Высочества, Великого князя Николая Николаевича Старшего полк, с оставлением в настоящей должности, в звании генерал- адъютанта и в Генеральном штабе		ноября	26
Князем Сербским пожалован орденом Такова 1 ст., на принятие и ношение коего последовало Высочайшее разрешение	1879	марта	18
Высочайше разрешено зачесть ему в учебную службу время нахождения его в командировке за границу с ученою целью, с 12 января 1858 года по 25 января 1860 года		мая	27
Высочайше разрешено производить ему пенсию за учебную службу по 2100 руб. в год	1880	мая	15
За отлично усердную службу награжден орденом Св. Владимира 2 ст.		августа	30
Императорским Московским университетом признан почетным членом этого университета, в удостоверение чего выдан диплом за № 2651	1882	ноября	24
Всемилоостивейше пожалована аренда на шесть лет по две тысячи рублей в год			28

Высочайше разрешено принять и носить пожалованный ему Его Высочеством, князем Болгарским орден Св. Александра 1 ст.	1883	сентября	25
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный Французским Правительством орден Почетного Легиона большого Креста	1884	марта	30
Разрешено производить в добавок к пенсии за учебную службу по 420 руб. в год с 15 мая 1885 года	1886	июня	7
За отлично усердную и ревностную службу Всемилостивейше пожалован орден Белого Орла	1886	августа	30
Государем Императором объявлено Монаршее благоволение за успешное выполнение особо возложенного на него поручения	1888	марта	11
Указом в 31 день октября 1888 г., на имя министра финансов данным, Государь Император Всемилостивейше повелеть соизволил продлить производство, вместо аренды, по 2000 руб. в год, с 28 ноября 1888 г.		октября	31
Высочайшим приказом назначен командующим войсками Киевского военного округа, с оставлением в звании генерал-адъютанта и с зачислением по Генеральному штабу	1889	августа	13
За отлично усердную службу Всемилостивейше пожалован орден Св. благоверного Великого Князя Александра Невского			30
Высочайшим приказом назначен почетным членом конференции Николаевской академии		сентября	22

Генерального штаба, с оставлением в занимаемой должности и в звании генерал-адъютанта			
Всемилоостивейше разрешено принять и носить пожалованный Французским Правительством знак Пальм			27
Прибыл и вступил в командование войсками Киевского военного округа		октября	16
Всемилоостивейше пожалован „Знак отличия беспорочной службы”, за беспорочную выслугу в офицерских чинах XL лет	1890	августа	22
За участие войск Киевского военного округа на больших маневрах в Волынской губ. в Высочайшем присутствии с 27 по 31 августа 1890 г., объявлена Высочайшая благодарность в дополнении к Высочайшему приказу		сентября	2
За прекрасный порядок и благоустройство в войсках Киевского военного округа, участвовавших на больших маневрах в Волынской губ. и бывших на Высочайшем смотре 2 сентября 1890 г., объявлена Высочайшая благодарность в дополнении к Высочайшему приказу			2
За отличное состояние войск округа на больших маневрах в окрестностях г. Ровно, выражена благодарность в Высочайшем рескрипте			2
Главный штаб, при отзыве от 12 апреля 1891 г. за № 16517, препроводил грамоту на итальянский орден Короны, который разрешено принять и носить	1891	апреля	12
Высочайше повелено отдать старшинство в		июля	25

настоящем чине со дня отличия, оказанного в делах с турками, а именно 12 августа 1877 г., о чем сообщено в отзыве Главного штаба за № 31173			
Произведен, за отличие по службе, в генералы от инфантерии, с оставлением в настоящей должности, по Генеральному штабу и в звании генерал-адъютанта		августа	30
Указом в 16 день декабря 1891 г., на имя министра финансов данным, Всемилостивейше повелено к получаемому арендному производству по 2000 руб. в год, прибавить по 1000 руб. и затем выдавать с 1-го янв. 1892 г. до окончания срока прежнему пожалованью, по три тыс. руб. ежегодно, о чем сообщено министром государственных имуществ за № 718		декабря	30
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный Его Величеством, королем Сербским орден Такова 1й степени с мечами, о чем сообщено начальником Главного штаба 7 июня 1892 г. за № 25826	1892	мая	23
Министром народного просвещения, согласно с избранием Совета Императорского университета Св. Владимира, утвержден в звании почетного члена сего университета		октября	18
Указом в 26 день октября 1892 г., на имя управляющего министерством финансов, Всемилостивейше повелено пожалованное арендное производство по 3000 руб. в год продолжить, со времени окончания срока оному, 28 ноября 1892 г., еще на 4 года			26

Высочайше разрешено принять и носить Бухарский орден Золотой Звезды 1 ст., украшенный драгоценными камнями, о чем сообщено в отзыве Главного штаба 22 сентября 1893 г. № 42417	1893	сентября	15
Высочайшим приказом назначен почетным членом Михайловской артиллерийской академии		декабря	4
Последовало Высочайшее соизволение на предоставление звания почетного казака Александрийской станицы Терского казачьего войска, о чем сообщено начальником Главного управления казачьих войск от 28 декабря 1893 г. за № 7308	1893	декабря	22
Высочайшим приказом назначен почетным членом Николаевской академии Генерального штаба, с оставлением в занимаемой должности в звании генерал-адъютанта	1894	января	27
С Высочайшего соизволения, последовавшего в 18 день февраля 1894 г., предоставлено звание почетного старика Гиагинской станицы Кубанского казачьего войска		февраля	18
Всемиловнейше пожалован бриллиантовыми знаками ордена Св. Александра Невского		января	30
По случаю бракосочетания Его Императорского Величества 14 ноября 1894 г., Всемиловнейше пожалован из кабинета Его Величества табакеркою с портретом в Бозе почившего Императора Александра III		ноября	14
С Высочайшего соизволения, последовавшего			16

в 16 день ноября 1894 г., зачислен в войсковое казачье сословие общества Елисаветовской станицы Войска Донского			
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный французским правительством орден Почетного Легиона 1 ст.	1896	января	24
Последовало Высочайшее соизволение на предоставление звания почетного казака Кизильской станицы, 2-го военного отдела, Оренбургского казачьего войска		апреля	18
За скорость и стройность движения понтонов и целесообразность всех распоряжений при переправе на понтонах и наводке понтонного войска войсками Киевского гарнизона через р. Днепр у г. Киева, объявлена Высочайшая благодарность, в дополнении к Высочайшему приказу 20 августа 1896 г.		август	20
Всемиловитейше пожалован орденом Св. равноапостольного князя Владимира 1-й ст., при Высочайшем рескрипте			22
За отличное состояние и устройство войск, находившихся в сборе при г. Киеве и бывших на Высочайшем смотре 22 августа 1896 г., объявлено Высочайшее благоволение, в дополнении к Высочайшему приказу от 22 августа 1896 г.			22
Всемиловитейше повелено продолжать пожалованное арендное производство, по 3000 руб. в год, с 28 ноября 1896 года, на четыре года		ноября	4
Высочайшим приказом назначен киевским, подольским и волынским генерал-	1898	января	1

губернатором, с оставлением в настоящей должности, в звании генерал-адъютанта и по Генеральному штабу			
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный Бухарский орден „Искандер салис”		июля	16
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный Шведский орден „Меча”			16
С Высочайшего соизволения в 12 день августа 1898 г., назначен почетным мировым судьей Киевского округа, на трехлетие с 1 апреля 1896 г.		августа	12
Высочайше разрешено принять и носить пожалованный королем Румынским орден Большой Крест Короны	1899	апреля	16
Высочайше разрешено принять и носить Болгарский орден Св. Александра 1 ст. с бриллиантами			
Высочайшим приказом назначен почетным вице-президентом Николаевской академии Генерального штаба, с оставлением в занимаемых должностях		мая	26
Тем же приказом, по случаю 50-летнего юбилея в офицерских чинах, при Высочайшем рескрипте, пожалована табакерка с портретом Его Императорского Величества			26
Французским правительством пожалован медалью „Medaille militaire”	1900		
Всемилоостивейше пожалован знаком отличия беспорочной службы за выслугу в офицерских чинах L лет		августа	22
Всемилоостивейше повелено продолжать		декабря	27

пожалованное арендное производство по 3000 руб. в год, с 28 ноября 1900 г. на четыре года			
Высочайшим приказом зачислен по Кубанскому казачьему войску ,с оставлением в занимаемых должностях, в звании генерал-адъютанта и по Генеральному штабу	1901	марта	24
Всемилоостивейше пожалован орденом Св. Андрея Первозванного, при Высочайшем рескрипте		декабря	6
Избран и утвержден в звании почетного блюстителя Александровского 2-хклассного станичного училища, станицы Александрийской, Терского казачьего войска	1901	января	20
О чем объявлено в приказе по окружному штабу за № 26	1902	февраля	9
С Высочайшего соизволения, назначен почетным мировым судьей Киевского округа на трехлетие с		апреля	1
За понесенные труды по сооружению Киевского политехнического института Императора Александра II, объявлена Высочайшая благодарность		августа	9
Государь Император, оставшись отменно доволен распоряжениями во время маневров под г. Курском начальствующих лиц, неутомимостью и бодрым видом войск и блестящим в них порядком и благоустройством, равно своевременностью мобилизации, совершенством оборудования военно-санитарного поезда № 8, с удовольствием изъявил Высочайшую благодарность, о чем объявлено в дополнении		сентября	4

к Высочайшему приказу			
Государь Император, произведя 5-го сентября 1902 г. под г. Курском смотр войскам Южной армии и найдя все эти войска в превосходном порядке и благоустройстве, изъявил Высочайшую благодарность, о чем объявлено в дополнении к Высочайшему приказу			5
Государем Императором выражено особое благоволение и сердечная благодарность за благоустройство и подготовку войск, представлявшихся на маневрах под г. Курском, в Высочайшем рескрипте			5
Высочайшим приказом назначен членом Государственного Совета, при Высочайшем рескрипте, с оставлением в звании генерал-адъютанта, по Генеральному штабу и по Кубанскому казачьему войску	1903	сентября	10
Временно командующим войсками округа			16

В службе сего генерала не было обстоятельств, лишающих его права на получение знака отличия беспорочной службы или отдаляющих срок выслуги к оному.

Член Государственного Совета

генерал-адъютант

Драгомиров /подпись/

[105, арк. 7–13].

Додаток Д**Бібліографічний покажчик праць М. Драгомирова****1857**

1. Драгомиров М. И. О высадках в древние и новейшие времена / М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1857. – 137 с.

1860

2. Драгомиров М. И. Очерки австро-итало-французской войны 1859 года / М. И. Драгомиров. – СПб.: Печатня В. И. Головина, 1860. – 87 с.

1861

3. М. Д. Сольферинская битва. (С двумя планами) / М. Драгомиров. – СПб.: В тип. Н. Тиблена и комп., 1861. – 89 с.: 2 л. план.

1864

4. Лекции тактики, читанные в Учебном пехотном батальоне профессором Николаевской академии Генерального штаба М. Драгомировым. Курс 1863/4 г. / М. Драгомиров. – СПб.: Типография А. П. Червякова, 1864. – 420 с.

1865

5. Драгомиров М. Характер и объем тактических исследований / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1865. – № 10. – С. 267–288.

1866

6. Драгомиров М. Записки тактики для военных училищ. Курс младшего класса / М. Драгомиров. – СПб.: Издание А. М. Котомина, 1866. – 132 с.

Драгомиров М. Об отношении строевых уставов к тактике / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1866. – № 1. – С. 59–86.

7. Драгомиров М. Воспитание и образование войск / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1866. – № 3. – С. 51–80; № 4. – С. 265–292.

1867

8. Драгомиров М. Курс тактики для г.г. офицеров Учебного пехотного батальона / М. Драгомиров. – СПб.: Типография А. П. Червякова, 1867. – IV, 362, IV с.

9. Драгомиров М. Очерки Австро-прусской войны в 1866 году: С большим планом Кениггрецкого поля сражения / М. И. Драгомиров, Ф. А. Фельдман. – СПб.: Тип. Деп. уделов, 1867. – 238 с.: 8 л. карт., план. 24.

10. Драгомиров М. Пять планов для решения тактических задач к курсу тактики для офицеров учебного пехотного батальона / М. Драгомиров. – СПб.: Издание А. М. Котомина, 1867. – 35 с.

11. Драгомиров М. Австро-прусская война в 1866 году / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1867. – № 3. – С. 1–69; № 4. – С. 69–128; № 5. – С. 129–194; № 6. – С. 195–236.

12. Драгомиров М. О вероятных переменах в тактике, вследствие распространения дальнего и скорострельного оружия / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1867. – № 11. – С. 3–26; № 12. – С. 167–212.

1868

13. Драгомиров М. Дополнения и пояснения к статье генерал-майора Гершельмана „Несколько слов о современном направлении некоторых наших писателей по тактике” / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1868. – № 2. – С. 217–246.

14. Драгомиров М. Отдел XIII французского устава о полевой службе / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1868. – № 5. – С. 75–104.

1869

15. Рюстов В. Всеобщая тактика в применении к современному развитию военного искусства. Второе издание, переделанное и значительно дополненное автором, с 15-ю чертежами / В. Рюстов, пер. 9-го гренадерского Сибирского полка майор Саговский, примеч. М. Драгомиров // Военный сборник. – 1869. – № 3. – С. 81–128; № 4. – С. 129–144; № 5. – С. 145–192; № 6. – С. 193–208; № 7. – С. 209–240; № 8. – С. 241–304; № 9. – С. 305–372; № 10. – С. 373–416; № 11. – С. 417–486; № 12. – С. 487–556.

1870

16. Драгомиров М. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Ч. 1. Подготовка роты / М. Драгомиров. – К.: Типография Окружного штаба, 1870. – 80, II с., 3 л. ил. 17.
17. Драгомиров М. Заметка по поводу статьи „О маневрах” / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1870. – № 6. – С. 243–246.

1871

18. Драгомиров М. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Ч. 2. Подготовка батальона / М. Драгомиров. – К.: Типография Окружного штаба, 1871. – VI, [2], 160, II с.: 2 л. ил. черт. 18.
19. Рюстов В. Всеобщая тактика в применении к современному развитию военного искусства / В. Рюстов; пер. 9-го гренадерского Сибирского полка майор Саговский; примеч. М. Драгомиров. – 3-е изд. – Спб.: Типография т-ва „Обществ. польза”, 1871. – 436, II с.

1872

20. Драгомиров М. Тактика. Курс, приуроченный к программам военных училищ / М. Драгомиров, под ред. К. Левицкого. – Спб.: Печатня В. И. Головина, 1872. – 318 с.

1873

21. Драгомиров М. По поводу некоторых статей, вызванных последними двумя кампаниями. (Статья вторая) / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1873. – № 1. – С. 89–106.
22. Драгомиров М. По поводу некоторых сочинений и статей, вызванных последними кампаниями. (Статья третья) / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1873. – № 3. – С. 73–116.
23. Драгомиров М. По поводу некоторых сочинений, вызванных последними кампаниями / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1873. – № 4. – С. 267–302.
24. Драгомиров М. Заметка на ответ г. Байкова. (Помещенный в № 4-м „Военного Сборника”) / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1873. – № 6. – С. 279–282.

1874

25. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1874. – № 3. – С. 33–53; № 4. – С. 208–221; № 5. – С. 34–60.

1875

26. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1875. – № 1. – С. 39–69; № 3. – С. 61–85.
27. М. Д. К „Армейским заметкам” / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1875. – № 5. – С. 83–85.

1876

28. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1876. – № 7. – С. 133–147; № 8. – С. 307–322; № 9. – С. 67–88.
29. Драгомиров М. О системе обучения стрельбе / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1876. – № 5. – С. 150–159.

1879

30. Драгомиров М. Учебник тактики / М. Драгомиров. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1879. – XXXII, 459 с., 7 л. ил.: черт.; 27.
31. Драгомиров М. Боевые порядки роты и батальона. (С чертежами) / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1879. – № 5. – С. 23–46; № 6. – С. 238–264.
32. Драгомиров М. Разбор „Инструкции для действий роты и батальона в бою” / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1879. – № 3. – С. 97–109.

1880

33. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Русский инвалид. – 1880. – № 56. – С. 4; № 77. – С. 5.

1881

34. Драгомиров М. Сборник оригинальных и переводных статей. Т. I / М. Драгомиров. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1881. – 634 с.
35. Драгомиров М. Сборник оригинальных и переводных статей. Т. II / М. Драгомиров. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1881. – 387 с.
36. Драгомиров М. Учебник тактики. Издание второе, исправленное / М. Драгомиров. – СПб.: Тип. Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1881. – 488 с.
37. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1881. – № 5. – С. 46–61; № 8. – С. 239–261.

1883

38. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1883. – № 3. – С. 61–84.
39. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1883. – № 6. – С. 216–251.

40. Драгомиров М. К. „Армейским заметкам” / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1883. – № 8. – С. 201–207.

1884

41. Муштровка или воспитание? Беседа эрцгерцога Иоанна / примеч. М. И. Драгомиров // Военный сборник. – 1884. – № 3. – С. 61–86.

1885

42. Драгомиров М. Муштра – начало воспитания / М. Драгомиров. – СПб.: Типография т-ва „Общественная польза”, 1885. – 24 с.; 19.
43. Драгомиров М. Еще о воспитании (общие замечания) / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1885. – № 4. – С. 234–243.
44. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1885. – № 6. – С. 181–194; № 7. – С. 5–24.

1886

45. Драгомиров М. Подготовка трех родов оружия к взаимной вырубке / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1886. – № 1. – С. 46–74.
46. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1886. – № 11. – С. 68–76.
47. Драгомиров М. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Ч. 3. Подготовка трех родов оружия ко взаимной вырубке / М. Драгомиров. – СПб.: В. Березовский, 1886. – 144 с., 3 л. ил. 17.

1887

48. Драгомиров М. Армейские заметки / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1887. – № 3. – С. 59–84.
49. Драгомиров М. Армейский фельетон по поводу магазинных ружей / М. Драгомиров. – СПб.: В. Березовский, 1887. – 52 с.

50. Сухомлинов В. Опыт руководства для подготовки частей к бою: Подготовка эскадрона / сост. В. Сухомлинов по указаниям и под ред. М. Драгомирова. – СПб.: В. Березовский, 1887. – 78 с., 1 л. черт. 15.

1888

51. Драгомиров М. Основные положения учения Клаузевица о войне / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1888. – № 10. – С. 245–271.
52. Драгомиров М. Важнейшие принципы ведения войны / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1888. – № 11. – С. 5–22.
53. Учение о войне Клаузевица: Основные положения / пер. и предисл. М. Драгомиров. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1888. – 57 с.
54. Драгомиров М. И. Солдатская памятка / М. И. Драгомиров. – СПб.: Издание В.А. Березовского, 1888. – 19 с.

1891

55. Галиани Ф., аббат. Беседы о торговле зерном / Ф. Галиани; пер. М. Драгомиров. – К.: Типография Окружного Штаба, 1891. – [4], III, [5], 210, XXIII с.

1892

56. Драгомиров М. Употребление всякого оружия / М. Драгомиров // Разведчик. – 1892. – № 82. – С. 2–4; № 83. – С. 21–24.
57. Драгомиров М. Одному из ротных на письмо о новшестве / М. Драгомиров // Разведчик. – 1892. – № 85. – С. 52.
58. Драгомиров М. Иван Васильевич Быков. Некролог / М. Драгомиров // Разведчик. – 1892. – № 88. – С. 101.

1893

59. Драгомиров М. Ответ старому офицеру / М. Драгомиров // Разведчик. – 1893. – № 117. – С. 5–6.

1894

60. Драгомиров М. Военные заметки / М. Драгомиров. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1894. – 30 с.
61. Драгомиров М. Ответ г. „Вольному” / М. Драгомиров // Разведчик. – 1894. – № 176. – С. 174–177.
62. Драгомиров М. Шашка в ножнах / М. Драгомиров // Разведчик. – 1894. – № 200–201. – С. 676.

1895

63. 14 лет. 1881–1894. Сборник оригинальных и переводных статей М. Драгомирова / М. Драгомиров. – СПб., В. Березовский, 1895. – 366 с.
64. Драгомиров М. Как понимать выражение „неприкосновенность” часового? / М. Драгомиров // Разведчик. – 1895. – № 240. – С. 462–464.
65. Драгомиров М. Ответ нескольким офицерам / М. Драгомиров // Разведчик. – 1895. – № 271. – С. 1169–1171.
66. Драгомиров М. Заметки по поводу нацеливания при кавалерийских атаках / М. Драгомиров // Разведчик. – 1895. – № 272. – С. 1194.

1896

67. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 273. – С. 10. – Рец. на кн.: Верещагин А. У болгар и за границей. 1881–1893. Воспоминания и рассказы. – СПб.: Типография А. С. Суворина. 1896. – 328 с.
68. Драгомиров М. Ответ г. Вольному / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 274. – С. 32.
69. Драгомиров М. „Вы” или „ты”. (Ответ г. Вольному) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 276. – С. 74–75.
70. Драгомиров М. Заметка о французском солдате / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 277. – С. 99–102.

71. Драгомиров М. Ответ „Молодому офицеру” / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 284. – С. 266.

72. Драгомиров М. Открытое письмо г. Блюху / М. Драгомиров // Разведчик. – 1896. – № 316. – С. 976–977.

1897

73. Драгомиров М. Ответ г. Антимилитаристу / М. Драгомиров // Разведчик. – 1897. – № 325. – С. 3–4.

74. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1897. – № 327. – С. 60–61. – Рец. на кн.: Русская армия по мгновенным фотографіям, исполненным братьями Жонг / текст и историч. заметки П. Камена д'Альменда и Ф. Жонга. – Б. м.: Б. в., [1896?].

1898

75. Драгомиров М. Жанна д'Арк / М. Драгомиров. – СПб.: В. Березовский, 1898. – 79 с.

76. Драгомиров М. Очерки: Разбор „Войны и мира”, Русский солдат, Наполеон I, Жанна д'Арк / М. Драгомиров. – К.: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1898. – С. 193–239.

1900

77. Драгомиров М. „Генералиссимус князь Суворов” А. Петрушевского [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1900. – № 520. – С. 891–894; № 521. – С. 915–917. – Рец. на кн.: Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. В 3 т. / А. Петрушевский. – СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1884.

78. Драгомиров М. И. Дуэли / М. И. Драгомиров. – Киев, тип. Окр. штаба, 1900. – 16 с.

79. Драгомиров М. Что сделает ваш штык против этого? (Que fera votre baionette contre ceci?) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1900. – № 481. – С. 4–7.

1901

80. Драгомиров М. О значении воинского сословия в государстве / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 563. – С. 701–702.
81. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 571. – С. 861. – Рец. на кн.: Сергиев И. Памятка для нижних чинов 3-1 роты эскадренного броненосца „Пересвет” / И. Сергиев Кронштадский. – Кронштадт: [б. в.], 1900. – 23 с.
82. Драгомиров М. Письмо г. Необъявляюсова / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 572. – С. 876–877.
83. Драгомиров М. [Рецензія] / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 573. – С. 908–909. – Рец. на кн. Аносов А. В. Беседы старого начальника с новобранцами. – СПб., В. Березовский, 1900. – 56 с.
84. Драгомиров М. Теоретические основы воспитания и образования войск. (Из письма к приятелю) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 574. – С. 925–927.
85. Драгомиров М. Неудачное предложение облегчить тягость караульной службы. (По поводу заметки, помещенной в № 200 „Русского Инвалида”) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 575. – С. 950.
86. Драгомиров М. Житейские вопросы / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 576. – С. 965.
87. Драгомиров М. Упадок политического могущества Англии. (По поводу сочинения д-ра Тилле в извлечении А. Редкина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 579. – С. 1045–1047.
88. Драгомиров М. Дисциплинарные недоразумения. (Ответ Ив. Ив. Кал-ву) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1901. – № 583. – С. 1176.

1902

89. Драгомиров М. Необходимость счета часов до 24-х в военных приказах, приказаниях, диспозициях / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 585. – С. 3–4.

90. Драгомиров М. Житейские вопросы. II. (Ответ г. Артиллеристу) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 587. – С. 50–51.
91. Драгомиров М. Ответ В.А. С-ву / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 589. – С. 101.
92. Драгомиров М. Случай из гарнизонной службы / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 591. – С. 139–140.
93. Драгомиров М. Одностороннее огнепоклонство и его влияние на войсковые занятия в мирное время / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 594. – С. 211–213.
94. Драгомиров М. Заметка по поводу статьи „Характерные аттестации” / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 596. – С. 262–263.
95. Драгомиров М. Огнепоклонство, доведенное до идолопоклонства / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 597. – С. 284–285.
96. Драгомиров М. Уставные и дисциплинарные недоразумения. (Ответ заведывающему учебной командой шт.-кап. К-ко) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 605. – С. 474–475.
97. Драгомиров М. Странный вопрос / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 606. – С. 490–492.
98. Драгомиров М. Причины неудач австрийских войск в кампанию 1859 года / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 610. – С. 579–582; № 611. – С. 603–604; № 612. – С. 627–629.
99. Драгомиров М. Заметка господину, фамилию которого не разобрал / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 613. – С. 660.
100. Драгомиров М. Наши делишки / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 630. – С. 1020–1021; № 631. – С. 1045–1048; № 632. – С. 1070–1071; № 634. – С. 1116–1118; 1903. – № 637. – С. 3–4.
101. Драгомиров М. Картинка с натуры / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 636. – С. 1178.

1903

102. Драгомиров М. Счет часов в сутках до 24-х / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 639. – С. 50–52.
103. Драгомиров М. Тактические последствия прогресса вооружения. (Брошюра генерала Ланглуа) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 669. – С. 707–710; № 670. – С. 731–734.
104. Драгомиров М. Наши делишки. (Вторая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 644. – С. 170–172; № 677. – С. 878–881; № 678 – С. 903–904; № 679 – С. 926–927; № 680. – С. 949–951.
105. Драгомиров М. Наши делишки. (Третья дюжина) // Разведчик. – 1903. – № 681. – С. 970–972; № 682. – С. 993–995; № 683. – С. 1023–1024; № 684. – С. 1042–1043.
106. Драгомиров М. Наши делишки. (Четвертая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1903. – № 685. – С. 1066–1068; № 686. – С. 1090–1091.

1904

107. Драгомиров М. [Рецензия] / М. Драгомиров. – Б.м.: Б.в., 1904. – 39 с. – Рец. на кн.: Кутепов Н. Великокняжеская, Царская и Императорская охоты на Руси. В 3 т. / Н. Кутепов. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1896–1902.
108. Драгомиров М. Суд общества офицеров / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 690. – С. 30–32.
109. Драгомиров М. Наши делишки. (Четвертая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 687. – С. 1123–1125; № 691. – С. 50–51; № 692. – С. 78–79.
110. Драгомиров М. Наши делишки. (Пятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 693. – С. 98–99; № 746. – С. 114–116; № 699. – С. 259–260; № 700. – С. 284–286; № 702. – С. 339–340.

111. Драгомиров М. Наши делишки. (Шестая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 704. – С. 388–390; № 705. – С. 423; № 706. – С. 442–443; № 712. – С. 602–603; № 716. – С. 714–715; № 717. – С. 740–743.
112. Драгомиров М. Наши делишки. (Седьмая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 721. – С. 834; № 722. – С. 859–860; № 723. – С. 885–887; № 724. – С. 906; № 725. – С. 933–935; № 726. – С. 955–956; № 727. – С. 978–979.
113. Драгомиров М. Наши делишки. (Восьмая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 729. – С. 1026–1027; № 730. – С. 1052–1053; № 733. – С. 1131–1132; № 734. – С. 1163–1164; № 735. – С. 1195–1197; № 736. – С. 1222–1224; № 737. – С. 1251.
114. Драгомиров М. Памяти Александра Фомича Петрушевского / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 705. – С. 424.
115. Драгомиров М. Разъяснение к статье, помещенной в № 730 „Разведчика” „О системе Локке” / М. Драгомиров // Разведчик. – 1904. – № 738. – С. 1274.

1905

116. Драгомиров М. Памяти Романа Исидоровича Кондратенка / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 741. – С. 1–2.
117. Драгомиров М. Наши делишки. (Девятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 741. – С. 3; № 742–743. – С. 26–27; № 744. – С. 51–52; № 745. – С. 83–84; № 746. – С. 114–116; № 748. – С. 152–153; № 749. – С. 172–174; № 751. – С. 218.
118. Драгомиров М. Наши делишки (Десятая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 753. – С. 257–258; № 755. – С. 296–297; № 756. – С. 315–316; № 757. – С. 333–336.
119. Драгомиров М. Наши делишки. (Одиннадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 759. – С. 372–374; № 760. – С. 392–394; № 761. – С. 415–416; № 762. – С. 433–434; № 763. – С. 454–455; № 764. – С. 472–473; № 765. – С. 494–495; № 767. – С. 532–533.

120. Драгомиров М. Наши делишки. (Двенадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 769. – С. 572–574; № 770. – С. 595–596; № 773. – С. 645–646; № 775. – С. 670–673; № 776. – С. 684–685; № 778. – С. 720–721; № 779. – С. 734–736; № 785. – С. 830–832; № 786. – С. 851–852.
121. Драгомиров М. Наши делишки. (Тринадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 786. – С. 852; № 787. – С. 868–869; № 788. – С. 888–890; № 789. – С. 909–912; № 790. – С. 931–932.
122. Драгомиров М. Наши делишки. (Четырнадцатая дюжина) / М. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 791. – С. 947–949.

1906

123. Драгомиров М. И. Учебник тактики / М. И. Драгомиров, предисл. М. Бонч-Бруевич. – Издание третье, переработанное. – К.: Тип. Окр. штаба, 1906. – 487 с.
124. Драгомиров М. И. Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование) / М. И. Драгомиров. – К.: Типография окружного штаба, 1906. – 126 с.

1907

125. Драгомиров М. Наполеон и Веллингтон. (Полувоенный фельетон) / М. Драгомиров. – К.: Тип. Окр. штаба, 1907. – 40 с.

1909

126. Драгомиров М. И. Одиннадцать лет (1895–1905 гг.). Сборник оригинальных и переводных статей. Кн. 1–2 / М. И. Драгомиров. – СПб.: Изд. В. А. Березовского, 1909. – 558 с.

1911

127. Суворов А. В. Суворовская „наука побеждать” с разъяснениями и пояснениями М. И. Драгомирова / А. В. Суворов, М. И. Драгомиров. – СПб.: Типография Г. Скачкова, 1911. – 49 с.

1956

128. Драгомиров М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М. И. Драгомиров, под ред. Л. Г. Бескровного. – М.: Воениздат, 1956. – 686 с.

2001

129. Драгомиров М. Великая наука побеждать / М. Драгомиров // Не числом, а умением! Военная система А. В. Суворова. – М.: Военный университет; Русский путь, 2001. – 604 с. – (Российский военный сборник. Вып. 18).